

e-ISSN 2310-323X

ПРАВО

ЮРИДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

України

Науково-практичне фахове видання

Засноване у 1922 році

Видається щомісячно

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ № 17414-6184ПР

Передплатний індекс: 74424

Адреса редакційної колегії:
04107, м. Київ
вул. Багговутівська, 17–21
Тел.: +380(44) 537-51-10
E-mail: info@pravoua.com.ua

Головний редактор:
Святоцький О. Д.,
доктор юридичних наук,
професор,
академік НАПрН України

ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ «ПРАВО УКРАЇНИ» внесено до:

- **Переліку наукових фахових видань у галузі юридичних наук** (наказ Міністерства освіти і науки України від 15 квітня 2014 року № 455);
- **Міжнародної наукометричної бази даних «EBSCO Publishing, Inc.» (США)** (Ліцензійні угоди від 16 травня 2013 року та 1 травня 2015 року);
- **Міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща)** (листопад 2014 року);
- **Міжнародної наукометричної бази даних «HeinOnline» (США)** (Ліцензійна угода від 11 січня 2016 року).

ВИДАВЕЦЬ

© Видавничий Дім «Ін Юре»

5/2017

НАУКОВА РАДА

Співголови Наукової ради: **Василь Тацій**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України, акад. НАПрН України; **Юрій Шемшученко**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України, акад. НАПрН України; **Олександр Петришин**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України.

Члени Наукової ради: **Богуслав Банашак**, проф. (Польща); **Вільям Батлер**, проф. (США); **Юрій Баулін**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Антоніна Бобкова**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Чаба Варга**, проф. (Угорщина); **Анатолій Гетьман**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Сергій Головатий**, д-р юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України; **Микола Козюбра**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Олександр Костенко**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Наталія Кузнецова**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Олена Лукашева**, д-р юрид. наук, чл.-кор. РАН (Росія); **Жерар Марку**, проф. (Франція); **Михайло Марченко**, д-р юрид. наук, проф. (Росія); **Василь Нор**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Микола Панов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Анатолій Селіванов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Василь Сіренко**, д-р юрид. наук, чл.-кор. НАН України, акад. НАПрН України; **Олександр Скрипнюк**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Майдан Сулейменов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН Республіки Казахстан (Казахстан); **Андрес Оллеро Тассара**, проф., член Королівської академії моральних та політичних наук (Іспанія); **Михайло Теплюк**, д-р юрид. наук; **Володимир Тихий**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Спіридон Флогайтіс**, проф. (Греція); **Девід Харріс**, засл. проф. (Велика Британія); **Володимир Шаповал**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України; **Ячіко Ямада**, проф. (Японія)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: **Олександр Святоцький**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України.

Перші заступники головного редактора: **Петро Рабінович**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Руслан Стефанчук**, д-р юрид. наук, проф. чл.-кор. НАПрН України.

Заступники головного редактора: **Тетяна Коломосць**, д-р юрид. наук, проф., **Артем Штанько**, канд. юрид. наук, старш. наук. співроб.

Члени редакційної колегії: **Віктор Базов**, канд. юрид. наук; **Юрій Барабаш**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Олександр Батанов**, д-р юрид. наук, проф.; **Джон Белл**, проф. (Велика Британія); **Юрій Битяк**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Андрій Бойко**, д-р юрид. наук, проф.; **Ігор Бойко**, д-р юрид. наук, проф.; **В'ячеслав Борисов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Ганна Буюджи**, канд. юрид. наук; **Григорій Василевич**, д-р юрид. наук, проф. (Білорусь); **Ірина Венедіктова**, д-р юрид. наук, проф.; **Володимир Гончаренко**, д-р юрид. наук, проф.; **Олександр Голіченко**, д-р юрид. наук, проф. (Росія); **Борис Гулько**; **Василь Гуменюк**, канд. юрид. наук; **Володимир Денисов**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Анатолій Довгерт**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Олександр Дроздов**, канд. юрид. наук, доц.; **Віктор Єрмолаєв**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Володимир Журавель**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Дмитро Задихайло**, д-р юрид. наук, проф.; **Лідія Ізвіткова**; **Тетяна Кагановська**, д-р юрид. наук, проф.; **Іван Калаур**, д-р юрид. наук, доц.; **Ніна Карпачова**, канд. юрид. наук, доц.; **В'ячеслав Комаров**, канд. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Тетяна Корнякова**, д-р юрид. наук, проф.; **Олена Кохановська**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Володимир Кравчук**, д-р юрид. наук, проф.; **Олександр Крупчан**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Ірина Куян**, д-р юрид. наук; **Богдан Львов**; **Роман Майданик**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Сергій Максимов**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Андрій Мелешевич**, д-р філософії (Ph.D.), доц.; **Лідія Москвич**, д-р юрид. наук, проф.; **Віктор Муравйов**, д-р юрид. наук, проф.; **Юрій Оборотов**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Наталія Оніщенко**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Олеся Отраднова**, д-р юрид. наук, доц.; **Віталій Опришко**, д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАН України; **Петро Пацурківський**, д-р юрид. наук, проф.; **Пилип Пилипенко**, д-р юрид. наук, проф.; **Микола Погорєцький**, д-р юрид. наук, проф.; **Дмитро Притика**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Вікторія Резнікова**, д-р юрид. наук, доц.; **Ярослав Романюк**, канд. юрид. наук; **Михайло Савчин**, д-р юрид. наук, проф.; **Микола Селівон**, акад. НАПрН України; **Світлана Серьогіна**, д-р юрид. наук, проф.; **Валентина Сімошенко**; **Ксенія Смирнова**, д-р юрид. наук, доц.; **Хірохіде Такіава**, проф. (Японія); **Іван Тимченко**, канд. юрид. наук, акад. НАПрН України; **В'ячеслав Труба**, канд. юрид. наук, проф.; **Євген Харитонов**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Наталія Хуторян**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Олександр Чирч**, д-р юрид. наук, проф. (Сербія); **Станіслав Шевчук**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Валерій Шепітько**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Ольга Шило**, д-р юрид. наук, проф.; **Іван Шицький**, канд. юрид. наук; **Олексій Ющик**, д-р юрид. наук, проф.

ЗМІСТ

Національна правнича дискусія за темою: «СИСТЕМА ПРАВА УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ»

I. Загальнотеоретичні та конституційно-правові засади реформування системи права України

ПЕТРИШИН О., ПОГРЕБНЯК С. Система права: загальнотеоретична характеристика 9

ФЕДОРЕНКО В. Система конституційного права України: поняття, генезис і структура 18

II. Розвиток галузей матеріального права: проблеми сьогодення

КУЗНЄЦОВА Н. Предмет і система сучасного цивільного права України..... 27

ПИЛИПЕНКО П. Про систему трудового права України 36

ГЕТЬМАН А. Розуміння верховенства права в системі екологічного законодавства України 44

КУЛИНИЧ П. Проблеми визначення системи земельного права як галузі правової системи України 63

КОЛОМОЄЦЬ Т., КОЛПАКОВ В. Сучасна парадигма адміністративного права: генеза і поняття..... 71

КУЧЕРЯВЕНКО М. До питання щодо системності фінансово-правової галузі 80

БАУЛІН Ю., ПОНОМАРЕНКО Ю. Системність у кримінальному праві та кримінальному законодавстві..... 88

III. Актуальні питання розвитку галузей судового та процесуального права

МОСКВИЧ Л. Система судового права..... 96

КОМАРОВ В. Вчення про предмет цивільного процесуального права 102

НОР В., БОБЕЧКО Н. Кримінально-процесуальне право України: надбання, загрози, очікування 112

Висновки та рекомендації з національної правничої дискусії 122

Захист прав людини і громадянина

СОФІНСЬКА І. Людиноцентризм в інституті громадянства (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)..... 124

Цивільне право

БУЯДЖИ Г. Поняття трасту: класичні підходи та нові тенденції..... 131

Питання кримінології

ТУРЛОВА Ю. Структурний аналіз екологічної злочинності в Україні 139

Сучасна прокуратура: питання організації та діяльності

СТЕФАНЧУК М. Праксеологічні засади організації діяльності прокуратури щодо реалізації нею представницької функції..... 148

Слово молодим вченим

ЧУБАР Т. Правове регулювання відносин неспроможності (банкрутства): співвідношення зарахування зустрічних однорідних вимог і мораторію на задоволення вимог кредиторів 161

Юридична хроніка

Зміни у складі редакційної колегії журналу..... 170

МУРАВЙОВА О. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого: кращі традиції юридичної освіти та науки..... 172

СКРИПНЮК О. Українська революція 1917–1921 рр.: актуальні наукознавчі аспекти дослідження (за матеріалами засідання Вченої ради Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України)..... 177

РУСАНОВА І., ЮРЕВИЧ І. Актуальні проблеми судового права (Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена пам'яті професора І. Є. Марочкина)..... 187

Ювіляри

Ювілей члена-кореспондента НАПрН України
Валентина Васильовича Коваленка
(до 65-річчя від дня народження)..... 192

Рецензії

БОЙКО І. Нове фундаментальне дослідження з історії вищих представницьких органів влади в Україні 195

Світлій пам'яті

Світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора,
члена-кореспондента НАПрН України
Олександра Вікторовича Задорожнього 201

До уваги читачів журналу «Право України»!

Актуальною темою національної правничої дискусії
у наступному номері видання буде:
**«Джерела права в сучасній Україні:
тенденції модернізації».**

СОДЕРЖАНИЕ

Национальная юридическая дискуссия на тему: «СИСТЕМА ПРАВА УКРАИНЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ»

I. Общетеоретические и конституционно-правовые основы реформирования системы права Украины

ПЕТРИШИН А., ПОГРЕБНЯК С. Система права: общетеоретическая характеристика	9
ФЕДОРЕНКО В. Система конституционного права Украины: понятие, генезис и структура	18

II. Развитие отраслей материального права: проблемы современности

КУЗНЕЦОВА Н. Предмет и система современного гражданского права Украины	27
ПИЛИПЕНКО П. О системе трудового права Украины	36
ГЕТЬМАН А. Понимание верховенства права в системе экологического законодательства Украины.....	44
КУЛИНИЧ П. Проблемы определения системы земельного права как отрасли правовой системы Украины	63
КОЛОМОЕЦ Т., КОЛПАКОВ В. Современная парадигма административного права: генезис и понятие.....	71
КУЧЕРЯВЕНКО М. К вопросу о системности финансово-правовой отрасли	80
БАУЛИН Ю., ПОНОМАРЕНКО Ю. Системность в уголовном праве и уголовном законодательстве	88

III. Актуальные вопросы развития отраслей судебного и процессуального права

МОСКВИЧ Л. Система судебного права.....	96
КОМАРОВ В. Учение о предмете гражданского процессуального права....	102
НОР В., БОБЕЧКО Н. Уголовно-процессуальное право Украины: достижения, угрозы, ожидания.....	112
<i>Выводы и рекомендации по национальной юридической дискуссии</i>	<i>122</i>

Защита прав человека и гражданина

СОФИНСКАЯ И. Человекоцентризм в институте гражданства (по материалам практики Европейского суда по правам человека).....	124
--	-----

Гражданское право

БУЯДЖИ Г. Понятие траста: классические подходы и новые тенденции.....	131
---	-----

Вопросы криминологии

ТУРЛОВА Ю. Структурный анализ экологической преступности в Украине	139
--	-----

Современная прокуратура: вопросы организации и деятельности

СТЕФАНЧУК М. Праксеологические основы организации деятельности прокуратуры по реализации ею представительской функции..... 148

Слово молодым ученым

ЧУБАРЬ Т. Правовое регулирование отношений несостоятельности (банкротства): соотношение зачисления встречных однородных требований и моратория на удовлетворение требований кредиторов 161

Юридическая хроника

Изменения в составе редакционной коллегии журнала 170

МУРАВЬЕВА А. Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого: лучшие традиции юридического образования и науки..... 172

СКРИПНЮК А. Украинская революция 1917–1921 гг.: актуальные науковедческие аспекты исследования (по материалам заседания Ученого совета Института государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины)..... 177

РУСАНОВА И., ЮРЕВИЧ И. Актуальные проблемы судебного права (Всеукраинская научно-практическая конференция, посвященная памяти профессора И. Е. Марочкина) 187

Юбиляры

Юбилей члена-корреспондента НАПрН Украины Валентина Васильевича Коваленко (к 65-летию со дня рождения) 192

Рецензии

БОЙКО И. Новое фундаментальное исследование по истории высших представительских органов власти в Украине 195

Светлой памяти

Светлой памяти доктора юридических наук, профессора, члена-корреспондента НАПрН Украины Александра Викторовича Задорожного 201

К вниманию читателей журнала «Право Украины»!

Актуальной темой национальной юридической дискуссии в следующем номере издания будет:
«Источники права в современной Украине: тенденции модернизации».

CONTENTS

National Legal Discussion on a Subject:

«SYSTEM OF THE LAW OF UKRAINE:

CURRENT STATE AND TENDENCIES OF DEVELOPMENT»

I. General-Theoretical and Constitutional-Legal Bases of Reforming of System of the Law of Ukraine

- PETRYSHYN O., POHREBNIAK S. The System of Law:
General Theoretical Description..... 9
- FEDORENKO V. The System of Constitutional Law of Ukraine:
the Concept, Genesis and Structure..... 18

II. Development of Branches of Substantive Law: Challenges of Today's World

- KUZNIETSOVA N. The Subject and the System
of Current Civil Law of Ukraine 27
- PYLYPENKO P. About the System of Labour Law of Ukraine..... 36
- HETMAN A. Understanding of the Rule of Law
in the System of Environmental Legislation of Ukraine 44
- KULINICH P. Problems of Definition of System of Land Law
as Branch of Legal System of Ukraine..... 63
- KOLOMOIETS T., KOLPAKOV V. The Current Paradigm
of Administrative Law: the Genesis and the Concept 71
- KUCHERIAVENKO M. Concerning the Systematicity
of the Financial and Legal Branch 80
- BAULIN Yu., PONOMARENKO Yu. Systematicity
in Criminal Law and Criminal Legislation 88

III. Topical Issues of Development of Branches of a Judicial and Procedural Law

- MOSKVYCH L. System of the Judicial Law 96
- KOMAROV V. The Doctrine about a Subject of a Civil Procedural Law 102
- NOR V., BOBECHKO N. Criminal Procedure Law of Ukraine:
Gains, Threats, Expectations..... 112

Conclusions and Recommendations to the National Legal Discussion 122

Protection of Human and Citizen Rights

- SOFINSKA I. Homocentrism at Institute of Nationality
(Based on Judgments of the European Court of Human Rights) 124

Civil Law

- BUIADZHY H. The Concept of Trust:
Classical Approaches and New Trends 131

Criminology Issues

- TURLOVA Yu. Structural Analysis of Environmental Crime in Ukraine 139

Current Prosecutor's Office: Questions of the Organization and Activity

STEFANCHUK M. Praxeological Framework of Organization of the Public Prosecutor's Office Activity Connected with the Implementation of the Representative Function 148

Young Lawyers Tribune

CHUBAR T. Legal Regulation of the Relations of Insolvency (Bankruptcy): Ratio of Transfer of Counter Claims of the Same Kind and Moratorium on Satisfaction of Requirements of Creditors..... 161

Legal Chronicle

Changes in Editorial Board of the Journal..... 170

MURAVIEVA O. National Legal University of Yaroslav Mudryi: the Best Traditions of Legal Education and Science 172

SKRYPNIUK O. Ukrainian Revolution of 1917–1921: Urgent Science Aspects of the Research (on Materials of the Meeting of the Academic Council of Institute of State and Law of V. M. Koretsky NAS of Ukraine) 177

RUSANOVA I., YURIEVYCH I. Topical Issues of the Judicial Law (the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference that is Devoted to Memory of Professor I. E. Marochkin)..... 187

Jubilees

Jubilee of Corresponding Member of NALS of Ukraine Valentyn Kovalenko (on his 65th Birthday) 192

Reviews

BOYKO I. A New Basic Research on Stories of the Supreme Representative Bodies of the Power in Ukraine..... 195

To the Light Memory

To the Light Memory of the Doctor of Legal Science, Professor, Corresponding Member of NALS of Ukraine Oleksandr Zadorozhny 201

For the attention of the readers!

The Actual Topic of a National Legal Discussion
in the Following Number of the Issue will be:
«Sources of Law in Present Ukraine:
Modernization Tendencies».

*Національна правнича дискусія за темою:
«Система права України:
сучасний стан і тенденції розвитку»*

*I. Загальнотеоретичні та конституційно-правові засади
реформування системи права України*

**СИСТЕМА ПРАВА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

О. ПЕТРИШИН

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
президент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України*

С. ПОГРЕБНЯК

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

У вітчизняній традиції питання про систему права є питанням про його структуру. Категорія системи акцентує увагу на тому, що право складається з певних елементів, які пов'язані між собою, а їхня взаємодія породжує нові (інтеграційні) якості: лише разом вони можуть забезпечити

виконання правом його функцій — підтримання порядку та гарантування свободи [1, 92].

Категорія «система права» належить до класичних інструментів юридичної догматики, головне завдання якої полягає у спрощенні, узгодженні, структуруванні й раціоналізації правової

реальності завдяки використанню юридичних понять, концепцій, доктрин, конструкцій, стандартів й аксіом. Саме цим (хоча не лише цим) можуть бути пояснені достатньо суттєві відмінності в уявленнях про систему права, що існують у межах національних правопорядків (навіть тих, що належать до однієї правової сім'ї). Дискусії, які тривають в юридичній науці з приводу системи права, спрямовані на пошук версії, яка краще за інші спростить, узгодить, структурує й раціоналізує правову реальність. Саме тому ми не поділяємо ідею об'єктивної структури права, яка не може бути змінена законодавцем, наукою чи іншими соціальними суб'єктами [2, 358].

М. ван Хук слушно зазначає, що теорії завжди здійснюють редукцію і спрощують реальність, конструюють її, ґрунтуючись лише на одній специфічній перспективі; при цьому вони не здатні запропонувати повне обґрунтування правової реальності [3, 17]. У цій статті ми дотримуємося твердження, що право являє собою сукупність норм, які уможливають існування суспільства шляхом визначення меж свободи, відображених у суб'єктивних правах та юридичних обов'язках учасників суспільних відносин, реалізація яких підтримується державою. Це визначення не претендує на повноту і не виключає інших підходів.

Якщо право є сукупністю чи колекцією норм, то чи є воно також нормативною системою? Якщо мета права — регулювання, організація людської взаємодії, то необхідними є певна єдність і зв'язність у межах цієї сукупності правових норм. З цієї причини право завжди є нормативною системою, а не просто неупорядкованою колекцією норм. Слід погодитися, що правові норми завжди утворюють систему права, принаймні в слабкому сенсі деяких логічних відносин зв'язності між нормами [3, 33].

Акцентуючи увагу на тому, що зміст права утворюють норми, ми водночас не повинні забувати про його ціннісний аспект. Норми права віддзеркалюють уподобання, філософські підходи, культурні позиції, інакше кажучи, — у загальному вигляді ідеї і цінності, уособленням яких виступають принципи як ще один можливий змістовний елемент права. Цінності походять від суспільства або групи, яка домінує в ньому [4].

Найбільш важливими чинниками побудови системи права, які втілюють прояви його сутності, виступають предмет і метод правового регулювання, принципи права, а також інтереси окремих осіб та загальнозначущі потреби в раціональній правовій організації [1, 92].

Первинними елементами системи права відповідно до названої традиції є норми права, які, у свою чергу, утворюють відповідні структурні об'єднання.

На нашу думку, сучасна система права має складну структуру: вона є поліструктурною та багаторівневою. Поліструктурність означає, що система права не може досліджуватися лише під одним кутом зору; норми права утворюють декілька автономних структур. Для вітчизняної системи права, як і для багатьох інших систем (особливо континентальної Європи), важливим є поділ на публічне і приватне, матеріальне і процесуальне, регулятивне й охоронне право, а також на різні галузі права. Багаторівневність означає, що деякі структури мають декілька рівнів. Найбільш чітко це помітно у галузевій структурі права [5, 143].

Система права має такі особливі риси, як: єдність, узгодженість, диференціація та інтеграція, об'єктивність і суб'єктивність, стабільність і динамізм. Розглянемо кожен з них більш детально.

Єдність зумовлена тим, що право ґрунтується на єдиних основоположних і загальних принципах та спрямоване на виконання єдиних функцій.

Узгодженість полягає, зокрема, у наявності субординаційних і координаційних зв'язків між її структурними утвореннями (нормами, інститутами, галузями права, підсистемами права), в неможливості їх дії ізольовано одне від одного, в доповненні і конкретизації загальних норм спеціальними. Вона забезпечується функціонуванням механізмів моніторингу, експертиз, попередження, подолання та усунення колізій і прогалин у праві.

Диференціація являє собою поділ права на його структурні елементи, який обумовлений виконанням функцій права. Такий поділ є логічним підґрунтям подальшої інтеграції елементів системи права за схемою: норми права (регулюють типові суспільні відносини) → правові інститути (об'єднують норми, які регулюють відносини певного виду) → підгалузі права (об'єднують норми, які регулюють відносини кількох видів) → галузі права (об'єднують норми, які регулюють відносини певного роду) → підсистеми права (приватно-правова та публічно-правова, матеріально-правова і процесуально-правова).

Об'єктивність означає, що система права утворюється не внаслідок довільного розсуду суб'єкта нормотворення, а є юридичним відображенням системи суспільних відносин, творцями яких є люди. Водночас її формування відбувається під впливом суб'єктивного чинника — особливостей суспільної правосвідомості, менталітету, традицій, переконань суб'єктів правотворчості, позиції юридичної науки та практики, усвідомлених і сприйнятих суспільством ідей щодо справедливого регулювання відносин тощо.

Система права зберігає здатність ефективно регулювати відносини в умовах соціального розвитку і водночас постійно змінюється під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Стабільність підтримується принципами та структурою системи права,

а динамізм — своєчасними якісними і кількісними змінами змісту права, які уможливають його спроможність виконувати покладені на нього завдання, забезпечують його гнучкість. Стабільність і динамізм системи права у своїй взаємодії гарантують її стійкість [1, 93–94].

Отже, ми ґрунтуємося на розумінні, що система права являє собою створену в результаті діяльності людей, інтегровану принципами права, зумовлену сполученням приватних і публічних інтересів сукупність правових норм, внутрішня організація якої характеризується їх єдністю, узгодженістю, диференціацією та групуванням у відносно самостійні структурні утворення [5, 143].

Розглянемо більш детально основні структурні утворення, притаманні вітчизняній системі права.

Публічне і приватне право

Публічне і приватне право характеризують як якісно різні підсистеми права, два різних «юридичних континенти» [6, 163], своєрідні юридичні Монтеккі і Капулетті [7, V]. Публічне і приватне право традиційно вважають наскрізними лініями правового розвитку системи права (правових систем) країн континентальної Європи та деяких інших країн, правові системи яких схожі на континентально-європейські.

Поділ права на приватне і публічне має понад двохсотлітню історію. Видатний римський юрист Ульпіан писав, що право вивчається у двох аспектах: публічному і приватному. Публічне право — це те, що належить до користі римської держави, приватне — те, що до користі окремих осіб (Ульпіан. Дигести, 1, 1, 2).

Існують декілька теорій обґрунтування критеріїв поділу права на публічне і приватне: матеріальні (на основі інтересів), формальні (за юридичними критеріями) і змішані (поєднують матеріальні та формальні критерії)¹.

¹ Докладніше з цього приводу див.: [8, 9–10].

Такий поділ не заперечує традиційного галузевого поділу системи права, однак суттєво доповнює уявлення про її структуру.

Вважаємо, що поділ права на публічне і приватне має починатися із розмежування відносин, що регулюються публічним і приватним правом.

Публічне право є підсистемою права, яка регулює відносини, пов'язані з діяльністю публічної влади (державної влади та місцевого самоврядування). Публічно-правові відносини пов'язані з реалізацією загального інтересу суспільства, який спирається на підтримку і захист права (публічний інтерес). Їх слід умовно поділити на три великих блоки:

1) відносини, пов'язані з діяльністю держави і місцевого самоврядування, що виникають між суб'єктами владних повноважень;

2) відносини, пов'язані з діяльністю держави і місцевого самоврядування, що виникають між суб'єктом владних повноважень та іншими суб'єктами права;

3) відносини між іншими суб'єктами права, коли вони прямо стосуються діяльності держави і місцевого самоврядування [5, 145].

У свою чергу, приватне право є підсистемою права, що регулює такі відносини між суб'єктами права, які прямо не стосуються публічної влади. Приватноправові відносини пов'язані з реалізацією інтересів окремих осіб, які визнаються та захищаються правом (приватний інтерес).

Нагадаємо основні відмінності між публічним і приватним правом [1, 95].

Визначення суб'єктів публічного і приватного права. Основний суб'єкт публічного права — суб'єкт владних повноважень, а основними суб'єктами приватного права є фізичні та юридичні особи.

Визначення взаємного становища учасників відносин. Учасники публічно-правових відносин, як правило, є нерів-

ними, і вступають у вертикальні (субординаційні, владні) відносини. Водночас учасники приватноправових відносин є юридично рівними, а їхні відносини характеризують як горизонтальні (координаційні).

Особливості правового режиму. Для публічного права характерним є імперативний метод, при якому норми безпосередньо встановлюють права та обов'язки суб'єктів, а також порядок їх виникнення. Цей режим зазвичай відзначається централізованим і субординаційним регулюванням, спеціально дозволеним типом регулювання, використанням імперативних норм.

Приватному праву притаманний диспозитивний метод, який надає суб'єктам можливість самостійно визначати свої права й обов'язки в межах, встановлених нормами права. Він визнає автономію їхньої волі і правової ініціативи (зокрема, при вчиненні правочинів, визначенні їх змісту, захисті прав). Приватноправовий режим традиційно пов'язується також із децентралізованим і координаційним (договірним) правовим регулюванням, загальнодозволеним типом регулювання, використанням диспозитивних норм.

Водночас диспозитивний метод та інші елементи приватноправового режиму обмежено використовуються при регулюванні публічно-правових відносин, а імперативний метод та елементи публічно-правового режиму — при регулюванні приватноправових відносин.

До складу публічного права входять: матеріальні публічно-правові галузі (конституційне, адміністративне, фінансове право тощо) та процесуальні публічно-правові галузі (кримінальне процесуальне, цивільне процесуальне, адміністративно-процесуальне право тощо). До складу приватного права входять галузі цивільного, сімейного права, інститути трудового, житлового, земельного права та ін. При цьому слід розуміти, що забезпечення ефективно-

го правопорядку передбачає обов'язкову взаємодію галузей та інститутів публічного і приватного права.

Взаємопроникнення режимів правового регулювання з публічних сфер у приватні, і навпаки — одна з істотних ознак їх еволюції в сучасних умовах. Межі між цими сферами постійно змінюються, що зумовлено складними і суперечливими процесами, що відбуваються у реальному житті.

З одного боку, вплив економічної глобалізації та зростання у зв'язку з цим регулятивної ролі транснаціональних корпорацій, наприклад, призводить до розширення приватної сфери, а отже, притаманного приватному праву режиму правового регулювання. З другого боку, зі зростанням загроз тероризму, загостренням екологічних, демографічних та інших проблем розширюється публічна сфера з притаманними їй особливостями регулювання, причому інколи через звуження приватної сфери — певних обмежень прав і свобод людини. Ці процеси, очевидно, продовжуватимуться й надалі, що не може не позначатися на підходах до вирішення питань співвідношення публічного і приватного права [5, 147].

Матеріальне та процесуальне право

Регулювання суспільних відносин потребує не тільки визначення правил поведінки, а й порядку, в якому вони можуть бути реалізовані. Це дає підстави для виокремлення двох підсистем права — матеріального та процесуального.

Протиставлення матеріального і процесуального права являє собою одну з ключових правових дихотомій (серед інших — поділ права на публічне і приватне, а також на об'єктивне і суб'єктивне). Термінологія тут відштовхується від відомого середньовічної філософії розмежування «матеріального», тобто такого, що належить до суті речей, і «формального», тобто

такого, що відноситься до їхньої форми. Тому в деяких мовах матеріальне право іменують «правом суті» (наприклад, англ. *substantive law*, фр. *droit substantiale* або *droit de fond*), а для позначення процесуального права часто-густо використовується термін «право форми» (наприклад, фр. *droit formel* або *droit de forme*) [9, 36].

Вважається, що вирішальний внесок у теоретичне осмислення різниці між матеріальним і процесуальним правом належить французькому романісту Югу Доно (Донеллусу), який у другій половині XVI ст. відокремив суб'єктивні права в матеріальному сенсі від процесуальних засобів їхнього захисту і на підставі цього розмежував право в матеріальному сенсі від процесу. Минуло ще приблизно два століття, і на основі наукових досягнень ця різниця була закріплена на рівні прийняття автономних (матеріального і процесуального) кодексів [9, 37].

Так, норми матеріального права визначають певну модель поведінки шляхом встановлення прав та обов'язків суб'єктів права. Наприклад, норми матеріального права закріплюють правове становище майна й осіб, визначають права та обов'язки учасників конституційних, адміністративних, фінансових, господарських, трудових, цивільних, сімейних та інших правовідносин, підстави й межі відповідальності за правопорушення тощо [10, 180].

Частина норм матеріального права може бути реалізована в будь-якому порядку, без будь-яких додаткових передумов. Проте у деяких випадках порядок дій має важливе значення: права та обов'язки суб'єктів, передбачені нормами матеріального права, можуть бути реалізовані лише з дотриманням певних процедур.

Подібні процедури, тобто послідовність дій, необхідних для реалізації передбачених матеріальним правом прав та обов'язків, встановлюються нормами процесуального права. Вони

сприяють реалізації норм матеріального права шляхом перевірки й фіксації юридичних фактів, усунення сумнівів у наявності прав і обов'язків та уточнення їхнього змісту й обсягу, урахування інтересів інших осіб, забезпечують більшу визначеність матеріальних норм, їх захист й охорону. Подібне сприяння, як правило, є необхідним, зважаючи на значущість певного права та обов'язку, необхідність обмеження сваволі при реалізації владних повноважень, забезпеченні справедливості при притягненні до юридичної відповідальності, вирішенні спорів суб'єктів права з приводу їхніх прав та обов'язків [5, 148].

Якщо матеріальне право відповідає на запитання «Що можна або що необхідно робити?», то процесуальне — «В якому порядку реалізується або забезпечується відповідне правило поведінки? В якій послідовності вчиняти дії, щоб досягти належного результату?» [10, 180].

Ми поділяємо підхід, відповідно до якого у складі процесуального права можна виокремити:

1) норми, що регламентують процедуру нормотворчості, тобто встановлюють послідовність дій, які необхідно виконати суб'єкту нормотворчості для реалізації його нормотворчих повноважень (повноважень на встановлення, зміну або скасування нормативно-правових актів);

2) норми, що регламентують процедуру правозастосування, тобто встановлюють послідовність дій, які необхідно виконати суб'єкту правозастосування для прийняття індивідуально-владного рішення у конкретній справі. Особливе значення серед процесуальних норм цієї категорії мають правила, які визначають процедуру судочинства;

3) норми, що регламентують процедуру здійснення інших правових форм діяльності (наприклад, інтерпретаційної, контрольно-наглядової);

4) норми, що визначають процедуру безпосередньої реалізації права, тобто встановлюють послідовність дій, які необхідно виконати суб'єкту для виникнення, зміни, припинення або підтвердження його прав або обов'язків (наприклад, подібні процедури можуть регламентувати укладення трудового договору, передачу прав на торговельну марку, скликання та проведення загальних зборів акціонерного товариства) [10, 181].

Багаторівнева структура системи права

Структура права є відображенням внутрішньої будови права і зв'язків між його елементами. Вона передбачає визначення її базового нормативного елемента — правової норми, врахування предмета правового регулювання, що в сукупності з методом, а також принципами та інтересами об'єднує ці норми в основні групи — інститути права, підгалузі права, галузі права, підсистеми права. Визначальну роль у формуванні й функціонуванні структури системи права відіграє людське начало суб'єкта права [5, 149].

На основі узагальнення висловлених у науковій літературі підходів [1, 97–99; 5, 149–151; 10, 181–185], можна дійти висновку, що систему права становлять такі елементи.

1. Норма права як первинний структурний елемент системи права, спрямований на регулювання типових суспільних відносин. Узгодженість, взаємопов'язаність, поділ і групування правових норм у системі права зумовлені, з одного боку, структурою предмета регулювання (суспільними відносинами), а з другого — прагненням суб'єкта (законодавця) ефективно врегулювати ці відносини правовими засобами.

2. Інститут права як виокремлена група норм права, що регулюють певний вид однорідних суспільних відносин. Інститут права є базовим рівнем поєднання правових норм (наприклад,

йдеться про інститут покарання у кримінальному праві, інститут застави в цивільному праві, інститут виборів у конституційному праві).

Інститут права характеризується тим, що: а) регулює певний вид однорідних суспільних відносин; б) являє собою певну сукупність норм, яка є відносно автономною у складі галузі права; в) забезпечує цілісне, відносно завершене правове регулювання певного соціального феномена (тобто має певну автономію); г) має загальну мету, основну ідею (принципи); ґ) використовує специфічні поняття та юридичні конструкції.

Інститути права можуть бути класифіковані за різними критеріями:

- за предметом правового регулювання вони поділяються на інститути конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, процесуального та інших галузей права;

- за своєю структурою інститути поділяються на складні, тобто ті, що складаються з субінститутів (наприклад, інститут застави, який має у складі субінститут іпотеки), та прості, які субінститутів не містять (наприклад, інститут необхідної оборони);

- за змістом суспільних відносин інститути права поділяються на матеріальні (наприклад, інститут підряду) та процесуальні (наприклад, інститут звільнення від кримінальної відповідальності);

- за функціями, які інститути виконують у правовому регулюванні, вони поділяються на регулятивні (інститут купівлі-продажу) та охоронні (інститут звільнення від адміністративної відповідальності).

3. Підгалузь права як об'єднання взаємопов'язаних інститутів, що формується у межах однієї галузі права. Підгалузь характеризується наявністю спільних принципів, способів регулювання, специфікою норм, що входять до її складу. Наприклад, у конституційному праві виокремлюють виборче, пар-

ламентське право та ін.; у цивільному праві — речове, зобов'язальне право та ін.; у фінансовому праві — бюджетне, податкове, банківське право. Галузі права, для яких характерні тісна консолідація, компактність змісту, не мають у своєму складі підгалузей права (наприклад, кримінальне процесуальне право).

4. Галузь права як відокремлена сукупність норм права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин за допомогою певних методів.

Слід погодитися з тим, що галузі як структурні елементи складаються насамперед завдяки традиціям викладання і професійної практики. Поділ права на різні галузі веде до адаптації юридичної техніки і юридичної доктрини до певних суспільних відносин, наслідком чого стає закріплення та поглиблення їхньої специфіки [11, 10]. Саме традиції й визначають галузеву структуру відповідної національної правничої системи.

Аналіз галузей права дає змогу виокремити такі властивості галузі: а) є центральною ланкою системи права; б) являє собою юридичну цілісність, тобто таку сукупність норм, що зосереджені у взаємопов'язаних правових інститутах і забезпечують регулювання, стабільність цілої сфери життєдіяльності суспільства; в) є відносно замкнутою, автономною підсистемою правового регулювання. Головне її призначення — забезпечити стосовно певної галузі суспільних відносин особливий правовий режим, який визначається власними галузевими принципами, специфічним правовим статусом суб'єктів певної галузі, особливим порядком встановлення і реалізації прав та обов'язків, відповідною комбінацією способів, методів і типів правового регулювання, специфічними санкціями та обмеженнями; г) наявність галузевого понятійного апарату; ґ) основними критеріями для виокрем-

лення галузі права виступають предмет і метод правового регулювання.

Галузі права можна поділити на такі види:

- фундаментальні (профілюючі), до яких традиційно належать конституційне, адміністративне, цивільне, цивільне процесуальне, кримінальне, кримінальне процесуальне право. Вони є юридично первісними, концентрують головні правові режими, галузеві методи правового регулювання;
- спеціальні, які виникли шляхом відокремлення від фундаментальних галузей і в яких головні правові режими

модифіковано, пристосовано до особливих сфер життя суспільства (трудова, земельна, житлова, сімейна, кримінально-виконавче право та ін.).

5. Підсистема права як інтегрована принципами, завданнями і функціями, зумовлена характером інтересів сукупності інститутів і галузей права, які регулюють комплекс суспільних відносин за допомогою подібних методів правового регулювання. Такими підсистемами права, як вже зазначалося, є приватне і публічне право, процесуальне і матеріальне право.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Теорія держави і права* : посіб. для підготовки до державних іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, Г. О. Христова ; за заг. ред. О. В. Петришина. — 3-є вид., допов. і змінене. — Х., 2014. — 208 с.
2. *Євграфова Є. П.* Об'єктивність права: проблеми теорії і реальність. — К., 2014. — 416 с.
3. *Хук ван М.* Право как коммуникация / пер. с англ. — СПб., 2012. — 288 с.
4. *Сандевуар П.* Введение в право [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/16269>.
5. *Загальна теорія права* : підруч. / за заг. ред. М. І. Козюбри. — К., 2016. — 392 с.
6. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. — М., 2001. — 752 с.
7. *Тихомиров Ю. А.* Публичное право. — М., 1995. — 496 с.
8. *Погребняк С. П.* Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти) // *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. — 2006. — Вип. 12. — С. 3–17.
9. *Курс уголовного процесса* / А. А. Арутюнян, Л. В. Брусницын, О. Л. Васильев и др. ; под. ред. Л. В. Головки. — М., 2016. — 1278 с.
10. *Теорія держави і права* : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. — Х., 2014. — 368 с.
11. *Гунель М.* Введение в публичное право. Институты — основы — источники / пер. с фр. — М., 2015. — 278 с.

REFERENCES

1. *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of state and law], Kharkiv, 2014, 208 p.
2. *Ievhrafova Ie. P.* Obiektivnist prava: problemy teorii i realnist [Objectivity of law: problems of the theory and reality], Kyiv, 2014, 416 p.
3. *Khuk van M.* Pravo kak kommunikatsiya [Law as communication], Saint Petersburg, 2012, 288 p.
4. *Sandevuar P.* Vvedenie v pravo [Introduction to the law]. Available at: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/16269>.
5. *Zahalna teoriia prava* [The general theory of law], Kyiv, 2016, 392 p.
6. *Alekseev S. S.* Voskhozhdenie k pravu. Poiski i resheniya [Ascension to the law. Searches and decisions], Moscow, 2001, 752 p.
7. *Tikhomirov Yu. A.* Publichnoe pravo [Public law], Moscow, 1995, 496 p.
8. *Pohrebniak S. P.* Podil prava na publichne i pryvatne (zahalnoteoretichni aspekty) [Division of the law on public and private (general-theoretical aspects)], *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriadvannia*, 2006, Issue 12, pp. 3–17.
9. *Kurs ugovnogo protsesssa* [Course of criminal procedure], Moscow, 2016, 1278 p.
10. *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of state and law], Kharkiv, 2014, 368 p.
11. *Gunel M.* Vvedenie v publichnoe pravo. Instituty — osnovy — istochniki [Introduction to public law. Institutes — bases — sources], Moscow, 2015, 278 p.

Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика

Анотація. У статті зазначається, що у вітчизняній традиції питання про систему права є питанням про його структуру. Наголошується, що категорія «система права» належить до класичних інструментів юридичної догматики. Автори поділяють думку, відповідно до якої правові норми завжди утворюють систему права, принаймні у слабкому сенсі деяких логічних відносин зв'язаності між нормами.

Стверджується, що сучасна система права має складну структуру: вона є поліструктурною та багаторівневою. Визначаються чинники побудови системи права, аналізуються її основні риси (єдність, узгодженість, диференціація та інтеграція, об'єктивність і суб'єктивність, стабільність та динамізм).

Наголошується на значущості поділу права на публічне та приватне; проводиться розмежування відносин, що регулюються публічним і приватним правом; з'ясується різниця у визначенні суб'єктів, взаємного становища, правового режиму; аналізується склад вказаних підсистем права.

Досліджується історія виникнення поділу права на матеріальне та процесуальне, аналізуються зв'язок між цими структурними елементами системи права.

Визначається і наводиться характеристика основних елементів системи права: норми права, інституту права, підгалузі права, галузі права та підсистеми права.

Ключові слова: система права, норма права, галузь права, публічне право, приватне право, матеріальне право, процесуальне право.

Петришин А., Погребняк С. Система права: общетеоретическая характеристика

Аннотация. В статье отмечается, что в отечественной традиции вопрос о системе права является вопросом о его структуре. Подчеркивается, что категория «система права» относится к классическим инструментам юридической догматики. Авторы разделяют мнение, согласно которому правовые нормы всегда образуют систему права, по крайней мере, в слабом смысле некоторых логических отношений связанности между нормами.

Утверждается, что современная система права имеет сложную структуру: она является полиструктурной и многоуровневой. Определяются факторы построения системы права, анализируются ее основные черты (единство, согласованность, дифференциация и интеграция, объективность и субъективность, стабильность и динамизм).

Отмечается значимость разделения права на публичное и частное; проводится разграничение отношений, регулируемых публичным и частным правом; выясняется разница в определении субъектов, взаимного положения, правового режима; анализируется состав указанных подсистем права.

Исследуется история возникновения деления права на материальное и процессуальное, анализируется связь между этими структурными элементами системы права.

Определяется и приводится характеристика основных элементов системы права: нормы права, института права, подотрасли права, отрасли права и подсистемы права.

Ключевые слова: система права, норма права, отрасль права, публичное право, частное право, материальное право, процессуальное право.

Petryshyn O., Pohrebniak S. The System of Law: General Theoretical Description

Annotation. The article states that in the national tradition of law the issue of law system is deeply connected with its structure. It emphasizes that such legal category like «legal system» refers to classical instruments of legal dogma. The authors support the idea that legal rules always form a system of law, at least some logical relationship between cohesion standards. It is argued that current legal system has a complex structure; they state it is multi-layered and polistructural.

Besides, scientists define legal system design factors and analyze its main features (unity, consistency differentiation and integration, objectivity and subjectivity, stability and dynamism).

Authors focus the attention of a reader on the importance of separation of public and private law, on the distinction of relationship governed by them, on the difference in identifying subjects, mutual status, legal status and analyze the composition subsystems of law specified.

Writers research the history of a law division to substantive and procedural law, as well as the relationship between legal system structural elements.

Furthermore, they provide the reader with a detailed description of the main elements of the legal system (legal rule, legal institute, branch and subbranch of law, subsystem).

Key words: law, legal rule, branch of law, public law, private law, substantive law, procedural law.

СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, ГЕНЕЗИС І СТРУКТУРА

В. ФЕДОРЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
директор Науково-дослідного центру
судової експертизи
з питань інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України,
заслужений юрист України*

Знання й уявлення про систему та структуру конституційного права, її зв'язок із системою конституційного законодавства та конституційно-правової науки й освіти сформувалися історично, у процесі еволюції правової системи і дослідження її юридичних властивостей ученими та юристами-практиками від часів Античності до сьогодення. Відповідні знання були застосовані правознавцями у ХХ ст. для пізнання галузевих систем права, зокрема й системи конституційного права.

У ХХІ ст. знання про систему конституційного права України вийшли за межі її внутрішньої побудови із галузевих інститутів і норм права. Змінилася й кількість знань. На сьогодні вона розуміється насамперед як багатоаспектна та складноінтегрована система, представлена не лише сукупністю норм та інститутів конституційного права, а й іншими рівнями інтеграції нормативного матеріалу — як природне та позитивне, загальне та особливе частини, матеріальне і процесуальне, національне та міжнародне право тощо. Знання про сутність, зміст, генезис, структуру і правові властивості складників системи конституційного права України забезпечують системність конституційної правотворчої та правозастосовної практики, зумовлюють

магістральні напрями розвитку конституційно-правової науки й освіти.

Теоретико-методологічні положення про систему та структуру права є традиційним напрямом досліджень у загальній теорії права. У ХХІ ст. предметом наукових досліджень українських правознавців стають проблеми ідентифікації галузевих систем права — конституційного, адміністративного, фінансового, трудового, кримінального, цивільного, господарського.

У науці конституційного права відповідні наукові дослідження проводилися Ю. Барабашом, П. Євграфовим, В. Мелашенком, О. Скрипнюком, В. Погорілком, В. Шаповалом, О. Ющиком та ін. Зокрема, теоретико-методологічні основи багатоаспектної системи конституційного права були комплексно обґрунтовані в монографії «Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти» [1] та модернізувалися в інших публікаціях [2; 3].

Свого часу давньогрецькі філософи і римські юристи висловлювалися на користь поділу права на галузі, ґрунтуючись на властивостях самого права (Аристотель) або суспільних інтересів (Ульпіан). У Стародавньому Римі Ульпіан висловлював думку щодо поділу права на приватне (*jus privatum*) та публічне (*jus publicum*) з огляду

на інтереси суб'єктів, покладені в основу цих правовідносин [3, 36–37].

У середньовічній Європі поділ права на приватне і публічне, обґрунтований Ульпіаном, майже не використовувався. Натомість актуальності набув поділ права на світське та церковне (канонічне). Водночас середньовічна юридична наука і практика збагатили розуміння системи права, передусім розмежувавши її на церковне (канонічне) і світське (державне, у значенні «державницьке») право. При цьому канонічне право отримало свою систематизацію у період із 1050 по 1200 роки і корелювалося з римським правом. Хоча отождолення «*Corpus Juris Canonici*» та «*Corpus Juris Civilis*» є неможливим із багатьох причин. До того ж тривалий час канонічне та світське право не мали чітко окресленої юрисдикції, що призводило до їх змішування та взаємодублювання.

Середньовічне право вирізнялося своєю багатоаспектністю і становим характером. Так, на думку відомого філософа права Г. Бермана, у середньовічній Західній Європі існували «суб'єктивні галузі права» — дворянське (ленне) право, міське право, кріпосне право, право релігійних общин тощо, які, в свою чергу, склалися з підгалузей та інститутів приватного і публічного характеру, а також «об'єктивні галузі права» — земельно-правове, господарсько-правове та ін. [4, 236].

Цікавою є й думка щодо генезису системи права на межі Середньовіччя та Реформації, висловлена ректором Університету Св. Володимира, професором М. Ренненкампом: «Мрійники середньовічного вчення про всесвітнє християнське царство з його двома главами — світським і духовним — викликають поділ всієї галузі права на дві рівнозначні частини: *jus divinum, pontificum, canonicum* та *jus humanum, caesareum*. Реформація зруйнувала думку про єдність віри і спільну державу, і започатковує незалежні держа-

ви <...> і все це зумовило нову галузь — право міждержавне» [5, 407]. Таким чином, у період Реформації міжнародне право розмежовується із внутрішньодержавним (національним) правом.

Ще одним результатом диференціації та систематизації права, а також використання цих знань у тогочасній правотворчості, став бурхливий розвиток філософської науки, яка досліджувала й явища правової дійсності, за підтримки останньої державою. Зокрема, Ф. Бекон обґрунтовує висновок про те, що контроль над знаннями є інструментом державної влади. Це, на думку С. Шейпіна, сприяло заснуванню в XVII ст. Лондонського королівського товариства (1660 р.), Королівської академії в Парижі (1666 р.) та низки європейських університетів [6, 474–475].

В епоху Відродження (XVII–XVIII ст.) провідні європейські правники-мислителі (Т. Гобс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, А. Дайсі та ін.) надавали значення вже таким складовим системи права, як природне і позитивне право. Це було пов'язано з реалізацією прогресивних правових ідей, заснованих на ідеалах природного права, які стали основою європейського класичного конституціоналізму.

За радянської доби система права загалом та державного (конституційного) права зокрема стала визначатись як сукупність норм державного права, об'єднаних у державно-правові інститути в певній послідовності. Зокрема, І. Трайнін визначав державне право як «сукупність юридичних правил (норм), що виражають і закріплюють суспільний і державний устрій СРСР, форми, функції і принципи діяльності радянської держави, що виходять із суверенних прав трудящих, основні права і обов'язки громадян СРСР» [7, 36].

Після проголошення незалежності України почала формуватись якісно нова система національного права. Відмова від лінійної, одновимірної системи публічного права сприяла пошуку

нових підходів до її пізнання. Українські правознавці утвердилися в думці про багатомірність системи національного права, виокремлюючи такі його підсистеми (зрізи, рівні), як природне та позитивне, матеріальне і процесуальне, національне і міжнародне право, загальну та особливу частини конституційного права тощо, які, у свою чергу, складаються з інститутів і норм цієї галузі права. Кожен зріз системи конституційного права сформувався історично і має свої юридичні властивості [1, 76–78].

Основними юридичними ознаками у визначенні сутності та змісту категорії «система конституційного права України» є такі принципові положення: 1) система конституційного права України — історично сформоване й усталене, переважно під впливом об'єктивних чинників політичного, соціально-економічного, культурного, інформаційного характеру, явище правового буття, пов'язане зі становленням конституціоналізму, Конституції України і розвитком суспільних відносин, які є предметом конституційно-правового регулювання; 2) система конституційного права України є визначальною складовою національної правової системи, оскільки вона здійснює інтегративний вплив на інші елементи національної правової системи — правову ідеологію, систему права України загалом, систему національного законодавства, систему правотворчої та правозастосовної діяльності, систему правової науки й освіти тощо; 3) для системи конституційного права України властиве гармонійне поєднання динамічних і статичних (усталених) характеристик — перебуваючи у процесі постійного розвитку й удосконалення, ця система зберігає свою усталеність і завершеність на кожному етапі свого розвитку; 4) системі конституційного права України притаманна внутрішня ідеологічно-правова (доктринальна), генетико-правова, предметно-функціональна та

структурна єдність. По суті, ця система є сукупністю постійних взаємоузгоджених юридичних зв'язків між її основними складовими; 5) для системи конституційного права України властива не лише внутрішня єдність, а й диференціація її складових зрізів (рівнів) й елементів, що логічно виражається у складній і різноплановій (багатоаспектній) структурі цієї галузі права; 6) основні структурні зрізи (рівні) й елементи конституційного права — природне і позитивне, загальна й особлива частини, матеріальне і процесуальне, національне та міжнародне конституційне право, які, в свою чергу, складаються з інститутів і норм конституційного права, — перебувають між собою у чітко впорядкованих і поетапно сформованих комплексних правових зв'язках. Послідовність визначення зазначених зрізів багатоаспектної системи конституційного права України є кваліфікуючою, оскільки вказує на поетапність їх історичного формування; 7) система конституційного права України тісно взаємопов'язана діалектично з іншими системними явищами та категоріями конституційного права — системою конституційних правовідносин, системою джерел конституційного права та її стрижневою складовою — системою конституційного законодавства, системою Конституції України, системою суб'єктів конституційної правотворчої та правозастосовної конституційної діяльності, системою конституційно-правової науки й освіти [2, 47–48]. Взаємодія цих конституційно-правових систем містить великий потенціал для розвитку вітчизняного конституціоналізму та національного державотворення і правотворення.

Наведені юридичні ознаки багатоаспектної системи конституційного права України дають змогу не лише визначити її поняття, а й пізнати як складну юридичну категорію. Отже, система конституційного права України (з грец. *συστημα* — поєднання, утворення) — це

історично сформована та обумовлена об'єктивними чинниками суспільного розвитку система таких послідовних рівнів (зрізів) конституційного права, як природне та позитивне, загальна та особлива частини, матеріальне і процесуальне, національне та міжнародне право, котрі, у свою чергу, складаються з інститутів і норм конституційного права та регулюють суспільні відносини, що є предметом конституційного права України і системоутворюючою складовою національної правової системи [2, 44–45].

Система конституційного права України як правова категорія має здебільшого об'єктивний характер, але визнання об'єктивності системи конституційного права не означає її фатального характеру, оскільки на формування і розвиток цієї системи впливають і суб'єктивні чинники — політична воля і законні інтереси суб'єктів конституційного правотворення, особливості перебігу конституційних процесів у державі, модернізація політико-правової системи держави тощо. Категорія «система конституційного права» тісно пов'язана з категорією з внутрішньою побудовою цієї галузі права, тобто зі структурою галузі конституційного права. Структура конституційного права — це внутрішня побудова конституційного права, закон зв'язку утворюючих його елементів — норм, інститутів та інших рівнів (зрізів) конституційного права [2, 45]. Внутрішня побудова системи конституційного права України має визначену послідовність формування своїх рівнів (зрізів). Така послідовність визначається історичною традицією послідовної структуризації права загалом: від його поділу на приватне та публічне до сучасних складних різномірних систем права.

Так, наприклад, система конституційного права України і нині містить у своєму складі окремі елементи публічного і приватного права. Розглядаючи систему конституційного права

в зрізі поділу на приватне і публічне, слід констатувати, що більшість норм конституційного права може бути віднесено до публічного права, але в структурі конституційного права містяться і норми приватного характеру. Насамперед це норми, що регламентують конституційні основи приватної власності, які визначають і гарантують право особи на згаданий вид власності та свободу підприємницької діяльності.

Синхронним щодо зародження у світі конституційного права став і його поділ на природне та позитивне право. Так, природне конституційне право України є системою доктринальних ідей і принципів, утілених в інститутах конституційного права, норми яких регулюють конституційний принцип народного суверенітету та порядок його реалізації, конституційні основи суспільного ладу та загальні принципи розвитку громадянського суспільства і його інститутів, основоположні конституційні права та свободи людини, зокрема ті з них, що не можуть бути обмежені на підставах, визначених у ст. 64 Основного Закону, а також конституційні засади організації та діяльності місцевого самоврядування в Україні.

Позитивне ж конституційне право України втілюється у доктринальних ідеях і методах, відтворених в інститутах та нормах конституційного права, які унормовують принцип державного суверенітету і легітимні форми його здійснення, конституційні основи державного ладу та принципи його охорони, порядок організації та діяльності органів державної влади, а також правову охорону Конституції України та вимоги щодо конституційної правотворчості загалом.

У системі сучасного конституційного права України також можна умовно виокремити загальну та особливу частини. Вони є підсистемами не лише конституційно-правової науки й освіти, а й однойменної галузі права, про що свідчить їх нормативне наповнення.

Загальна частина, як і особлива частина конституційного права, об'єднує у своєму складі норми й інститути, які регулюють визначені конституційні правовідносини.

На нашу думку, загальна частина конституційного права України — це структурний елемент багатоаспектної системи конституційного права України, який об'єднує у собі норми й інститути конституційного права (теорію та історію українського конституціоналізму, теорію Конституції України, системи конституційного права, джерела конституційного права, функції конституційного права, конституційно-правові відносини, конституційно-правову відповідальність тощо), які забезпечують ефективне функціонування відповідної галузі права та її доктринальний (теоретико-методологічний) і генетичний зв'язок з історичними та сучасними ідеями й ідеалами українського та європейського конституціоналізму.

До прикладу, інститут конституційно-правової відповідальності, унормований у Конституції та законах України, є системою інститутів і норм конституційного права, що визначають підстави, склад конституційного делікту, організаційно-правові форми реалізації цього самостійного виду юридичної відповідальності, а також конституційні санкції [8, 57–85]. Цей інститут є функціональним, а не предметним, оскільки його норми поширюються на всі, а не на окремі види конституційних правовідносин.

Натомість особлива частина конституційного права України об'єднує у своєму складі насамперед інститути матеріального та процесуального конституційного права, які регулюють структуровані суспільні відносини в межах предмета конституційного права. Їх система представлена інститутами основ конституційного ладу України, конституційно-правового статусу людини і громадянина, конституційних засад безпосередньої демокра-

тії, парламентаризму, глави держави (президентури), виконавчої влади, судової влади, прокуратури, територіального устрою України, місцевого самоврядування, конституційної юстиції та правової охорони Конституції України.

У складі особливої частини конституційного права України існують і процесуальні інститути — виборчого та референдного процесу, парламентського процесу, конституційного судочинства та муніципального процесу. Ці основні інститути конституційного права містять у своєму складі субінститути, а також можуть об'єднуватися в генеральні інститути (підгалузі) конституційного права.

Важливим структурним рівнем багатоаспектної системи конституційного права України є матеріальне конституційне право та процесуальне конституційне право. Якщо матеріальне конституційне право України на сьогодні становить питомий нормативний вміст системи конституційного права України і є не лише основним, а часто і єдиним предметом досліджень конституційно-правової науки, то процесуальне конституційне право та його теоретико-методологічні основи лише формуються. При цьому утвердження процесуального конституційного права в Україні має великий потенціал щодо вдосконалення механізму конституційно-правового регулювання та упередження й урегулювання конституційних конфліктів.

Процесуальне конституційне право — це структурний елемент, який у взаємодії з матеріальним конституційним правом утворює важливий рівень (зріз) багатоаспектної системи конституційного права України й об'єднує у своєму складі процесуальні норми й інститути конституційного права (інститути гуманітарного процесу, виборчого і референдного процесу, парламентського, муніципального процесу та конституційної юстиції), на основі

яких між суб'єктами конституційного процесу виникають, змінюються та припиняються правовідносини, що передбачають виникнення конституційних спорів і їх обов'язкове судове та позасудове вирішення.

Система конституційного права України також може поділитися на національне та наднаціональне (міжнародне) конституційне право, за умови формування останнього. Надії на формування наднаціонального конституційного права, насамперед на рівні Європейського Союзу (далі – ЄС), дає Лісабонська угода (набула чинності 1 січня 2010 р.), яка поклала початок кодифікації публічного права ЄС і створенню галузевих кодифікованих актів ЄС, наприклад, Візового кодексу 2010 р. Водночас посилення міграції до ЄС із держав Північної Африки, Сирії та Афганістану, а також терористичні акти в 2015–2017 рр. відсунули ідеї міжнародного комунітарного права на другий план.

Наведений перелік рівнів (елементів) системи конституційного права не є вичерпним. З часом можуть бути виявлені й інші рівні (зрізи) цієї системи – колізійне і типове конституційне право. Зберігає свою актуальність і поширена у теорії права система: «право» – «не право».

Наведені вище рівні є інтегральними складниками системи конституційного права, які об'єднують у своєму складі, на основі спорідненості за предметом і методом регулювання, норми й інститути конституційного права. Останні є основними складниками системи конституційного права України.

Як відомо, поняття «норма» (з лат. *norma* – правило, взірець, керівне начало, зразок, міра) походить від давньогрецького й означає «високий масштаб», «правило» тощо. Воно вперше почало застосовуватися у будівельній справі як закон «правильного косинця» і стало тотожним слову «зразок». Розтлумачене у подібний спосіб понят-

тя «*norma*» поширилося також і на сферу духовно-практичної діяльності людини, зокрема морально-етичних відносин. Так, Цицерон першим у філософії застосував термін «*norma*» поряд із поняттям «*regula*», витлумачивши «закон» за допомогою метафорики, запозиченої з будівельної справи, тобто як «масштаб права або безправ'я» [3, 55–56].

Надалі представники різних наукових шкіл почали активно досліджувати норми права, їх сутність і зміст, основні види і структуру. Так, науковці історичної школи права вбачали, що норма права втілює народну свідомість, народний дух і волю кожної нації (Г. Гуго, Г. Пухта, К. Савінї та ін.); представники нормативістської школи вбачали в нормі права першовитоки і першопричину всіх правовідносин і правових явищ у суспільстві загалом (Г. Кельзен та ін.); позитивістська правова доктрина вважала норму права формалізованим вираженням волі держави (І. Ільїн, Ф. Кокошкін, М. Коркунов, С. Муромцев, Ф. Тарнавський, Г. Шершеневич та ін.) тощо. З часом відповідні поліфонічні дискусії були перенесені в галузеву юридичну науку, включаючи і науку конституційного права.

На нашу думку, норма конституційного права – це формально визначене, встановлене чи санкціоноване Українським народом, Українською державою, територіальними громадами правило поведінки або діяльності, що регулює суспільні відносини, які є предметом конституційного права, і забезпечується системою конституційних гарантій [2, 62]. Норми конституційного права є багатоманітними і диференціюються за багатьма критеріями – за сутністю (походженням), предметом правового регулювання, суб'єктами нормотворення тощо.

У свою чергу, норми конституційного права України мають свою власну структуру (з лат. *structura* – побудова,

розміщення, від *struo* — будує, зводжу) — внутрішню побудову, зміст якої визначає характер юридичних взаємозв'язків її основних елементів: гіпотези, диспозиції та санкції у трьох модифікаціях: «гіпотеза — диспозиція — санкція», «гіпотеза — диспозиція», «диспозиція», а також сутність і зміст зазначених структурних елементів і їх груп.

У свою чергу, норми конституційного права об'єднуються в інститути (з лат. *institutum* — настанова, установа). Це головна складова системи конституційного права України, яка втілює в собі волю та легітимні інтереси Українського народу, Української держави і територіальних громад через упорядкування та систематизацію у своєму складі доктринально, предметно та функціонально взаємопов'язаних норм конституційного й інших галузей права, спрямованих на утвердження, зміну та припинення окремих видів і груп суспільних взаємин, віднесених до предмета конституційного права [2, 53].

Серед основних інститутів конституційного права України можна виокремити інститути основ конституційного ладу України, конституційно-правового статусу людини і громадянина, конституційних засад безпосередньої демократії, конституційних основ формування та діяльності органів державної влади, конституційних засад місцевого самоврядування і територіальної організації публічної влади, правового захисту Конституції України. При цьому деякі інститути мають складнодиференційовану структуру та об'єднують у своєму складі значну кількість нормативного матеріалу, що дає змогу правознавцям виокремлювати їх у підгалузі конституційного права України (виборче право України, муніципальне право України тощо). Утім, наявність чи відсутність таких підгалузей права зберігає дискусійний характер.

Багатоаспектна система конституційного права України взаємодіє з багатьма іншими системними явищами і процесами конституційного права — із системою конституційних правовідносин, системою Конституції України і системою конституційного законодавства загалом, системою конституційно-правової науки й освіти тощо [9, 5–26]. Хоча між згаданими системами є й суттєві відмінності.

До прикладу, система конституційного права не збігається із системою Конституції України, а тим паче не може ототожнюватися з нею. Вона значно ширше системи Конституції, оскільки: 1) система конституційного права об'єднує в єдине ціле сукупність усіх норм конституційного права, що виражені не лише в Конституції, а й у системі чинного конституційного законодавства; 2) у системі конституційного права застосовано більш високий рівень об'єднання норм за предметним принципом в інститути конституційного права, які не виділяються у системі Конституції; 3) системі елементів конституційного права властиві більш глибокі генетичні та функціональні зв'язки, ніж системі елементів Конституції; 4) система конституційного права є більш гнучкою та динамічною, ніж система Конституції. Вона рефлекторно реагує на суспільно-економічні зміни незалежно від волі законодавця, тоді як зміна системи Конституції передбачає складну і тривалу за часом юридичну процедуру, що доводять спроби здійснення конституційної реформи в Україні; 5) нормам права, об'єднаним у систему конституційного права, притаманний високий рівень абстрагованості, тоді як нормативний матеріал Конституції здебільшого має характер конкретних правових приписів [2, 48–49].

Водночас Конституція України має значний вплив на формування системи національного конституційного права. Так, удосконалення окремих інститутів

конституційного права вимагає внесення змін до Основного Закону, тобто проведення повноцінної конституційної реформи. Це підтверджують і конституційні реформи судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України, прокуратури та інші реформи 2016–2017 рр. в Україні.

У розгорнутій експозиції багатоаспектна система конституційного права України отримує своє втілення у системі конституційного законодавства, яка представлена не лише Конституцією, а й законами України, іншими актами чинного законодавства. При цьому, відповідно до змісту ст. 92 Основного Закону, найбільш важливі суспільні відносини, які є предметом конституційно-правового регулювання, регулюються та встановлюються безпосередньо законами України.

Однак численні дослідження системи конституційного законодавства та спроби унормувати галузі чинного законодавства наказом Міністерства

юстиції України від 2 червня 2004 р. № 43/5 «Про затвердження Класифікатора галузей законодавства України» [10] не внесли ясність щодо питання про співвідношення системи конституційного права та конституційного законодавства.

Багатоаспектна система конституційного права України, на нашу думку, формує теоретико-методологічну правову матрицю, своєрідну кластерну систему, яка є методологічним дороговказом для конституційної правотворчої та правозастосовної діяльності, а також, відповідно, для конституційно-правової науки й освіти. У зв'язку з цим, подальші пізнання сутності, законів генезису та функціонування системи конституційного права України попередять прогалини у конституційному законодавстві та конституційні конфлікти між учасниками відповідних правовідносин, унеможливають хибні та безперспективні шляхи розвитку конституційно-правової науки й освіти в Україні.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : моногр. — К., 2009. — 580 с.
2. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. — К., 2016. — 616 с.
3. Федоренко В. Л. Теоретико-методологічні основи системи та структури конституційного права // Правова доктрина України : у 5 т. — Х., 2013. — Т. 2: Публічно-правова доктрина України / за заг. ред. Ю. П. Битяка. — С. 36–66.
4. Берман Дж. Г. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. — 2-е изд. — М., 1998. — 624 с.
5. Ренненкамф Н. К. Юридическая энциклопедия права // Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. / уклад.: І. С. Гриценко, В. А. Короткий ; за ред. І. С. Гриценка. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 315–442.
6. Шейпин С. Научная революция // Деар П., Шейпин С. Научная революция как событие / пер. с англ. А. Маркова. — М., 2015. — 756 с.
7. Трайнин И. О содержании и системе государственного права // Советское государство. — 1939. — № 3. — С. 36–45.
8. Скрипнюк О. В., Федоренко В. Л. Конституційно-правова відповідальність // Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення : моногр. / кол. авторів. ; відп. ред. Ю. В. Баулін. — Донецьк, 2013. — С. 57–85.
9. Федоренко В. Л. Конституційні правовідносини, система конституційного права та система конституційного законодавства України: діалектика взаємозв'язків // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 9. — С. 5–26.
10. Про затвердження Класифікатора галузей законодавства України : наказ Міністерства юстиції України від 2 червня 2004 р. № 43/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v43_5323-04.

REFERENCES

1. Fedorenko V. L. Systema konstytutsiinoho prava Ukrainy: teoretyko-metodolohichni aspekty [System of constitutional right of Ukraine: theoretical and methodological aspects], Kyiv, 2009, 580 p.
2. Fedorenko V. L. Konstytutsiine pravo Ukrainy [The Constitutional law of Ukraine], Kyiv, 2016, 616 p.

3. Fedorenko V. L. Teoretyko-metodolohichni osnovy systemy ta struktury konstytutsiinoho prava [Theoretical bases of system and structure of constitutional law], *Pravova doktryna Ukrainy*, Kharkiv, 2013, vol. 2, pp. 36–66.
4. Berman Dzh. G. Zapadnaya traditsiya prava: epokha formirovaniya [The western tradition of law: formation era], Moscow, 1998, 624 p.
5. Rennekampf N. K. Yuridicheskaya entsiklopediya prava [The legal encyclopedia of law], *Filosofiya ta entsiklopediya prava v Universiteti Svyatogo Volodimira*, Kyiv, 2011, Book 1, pp. 315–442.
6. Sheypin S. Nauchnaya revolyutsiya [Scientific revolution], *Dear P., Sheypin S. Nauchnaya revolyutsiya kak sobytie*, Moscow, 2015, 756 p.
7. Traynin I. O sodержanii i sisteme gosudarstvennogo prava [About contents and system of state law], *Sovetskoe gosudarstvo*, 1939, no. 3, pp. 36–45.
8. Skrypniuk O. V., Fedorenko V. L. Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist [Constitutional and legal responsibility], *Iurydychna vidpovidalnist: problemy vykliuchennia ta zvilnennia*, Donetsk, 2013, pp. 57–85.
9. Fedorenko V. L. Konstytutsiini pravovidnosyny, systema konstytutsiinoho prava ta systema konstytutsiinoho zakonodavstva Ukrainy: dialektyka vzaiemoviazkiv [Constitutional legal relationship, system of constitutional right and system of the constitutional legislation of Ukraine: dialectics of interrelations], *Biuletен Ministerstva iustytysii Ukrainy*, 2008, no. 9, pp. 5–26.
10. Pro zatverdzhennia Klasyfikatora haluzei zakonodavstva Ukrainy: nakaz Ministerstva iustytysii Ukrainy vid 2 chervnia 2004 r. № 43/5 [About the statement of the Qualifier of branches of the legislation of Ukraine: the order of the Ministry of Justice of Ukraine of June 2, 2004 № 43/5]. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v43_5323-04.

Федоренко В. Система конституційного права України: поняття, генезис і структура

Анотація. Стаття присвячена проблемам визначення змісту, сутнісних ознак і внутрішньої побудови системи конституційного права України як провідної галузі національного публічного права. Проаналізовано витоки і генезис системи конституційного права, її сучасний стан і перспективи подальшого розвитку. Розкрито внутрішню побудову багатоаспектної системи конституційного права України, визначено сутність, зміст і функціональне призначення її основних складників (елементів). Досліджено проблему співвідношення системи конституційного права України з системою Конституції України і системою конституційного законодавства загалом.

Ключові слова: система конституційного права, структура конституційного права, система Конституції України, система конституційного законодавства, галузь конституційного законодавства.

Федоренко В. Система конституционного права Украины: понятие, генезис и структура

Аннотация. Статья посвящена проблемам определения содержания, сущностных признаков и внутреннего построения системы конституционного права Украины как ведущей отрасли национального публичного права. Проанализированные истоки и генезис системы конституционного права, ее современное состояние и перспективы дальнейшего развития. Раскрыто внутреннее построение многоаспектной системы конституционного права Украины, определены сущность, содержание и функциональное назначение ее основных составляющих (элементов). Исследуется проблема соотношения системы конституционного права Украины с системой Конституции Украины и системой конституционного законодательства в целом.

Ключевые слова: система конституционного права, структура конституционного права, система Конституции Украины, система конституционного законодательства, отрасль конституционного законодательства.

Fedorenko V. The System of Constitutional Law of Ukraine: the Concept, Genesis and Structure

Annotation. Article is devoted to problems of determination of content, intrinsic signs and internal creation of system of constitutional right of Ukraine as leading branch of national public law. The Sources and genesis of system of constitutional right, its current state and the prospects of further development are analyzed. Internal creation of multidimensional system of constitutional right of Ukraine is opened, the essence, contents and functional purpose of its main components (elements) are defined. The problem of a ratio of system of constitutional right of Ukraine with system of the Constitution of Ukraine and system of the constitutional legislation in general is investigated.

Key words: constitutional law, the structure of constitutional law, the system of Constitution of Ukraine, the system of constitutional law, constitutional law branch.

II. Розвиток галузей матеріального права: проблеми сьогодення

ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА СУЧАСНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Н. КУЗНЕЦОВА

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
професор кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
заслужений діяч науки і техніки України*

Від історичних подій, коли почало формуватися нове приватне право України, нас відділяє вже чверть століття. Безсумнівно, настав час осмислити як сам предмет цивільного права, так і його методологічні засади у контексті принципово нових підходів до регулювання цивільно-правових відносин — із позицій громадянського суспільства та ринкової економіки. Методологія цивільного права — це його фундамент, те, на чому формується і тримається все приватне право.

Дискусії щодо цих проблем не вщухають і дотепер, особливо загострюючись у період проведення кодифікаційних робіт. Прийняття цивільних кодексів часто не сприяє завершенню дискусій, а й, навпаки, змінює спрямованість чи навіть загострює їх.

Ось і зараз, після завершення кодифікації цивільного законодавства, маючи певний практичний досвід застосування Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), важливо дати відповіді на деякі важливі запитання: що собою являє сучасне цивільне право; чи можемо ми, абстра-

гуючись від сьогоденних реалій (економічних, політичних, соціальних), спиратися на соціалістичну правову доктрину періоду кодифікації цивільного законодавства 60-х років минулого століття; чи можна, без певних уточнень та застережень, скористатися дореволюційною доктриною цивільного права?

Попри всю ясність поставлених запитань, відповісти на них доволі нелегко. Необхідно якомога точніше зрозуміти зміст сучасних цивільно-правових конструкцій, більш глибоко проникнути в їх правову природу, повніше побачити їхній регулятивний потенціал.

Настав зірковий час цивілістики, оскільки не лише цивілісти, а й загалом юридичне співтовариство з'ясує, що є предметом цивільного права, і що є первинним у процесі правового регулювання і формування системних правових утворень — предмет чи метод правового регулювання. Доки не знайдена точка опори у з'ясуванні та вирішенні цього питання, доти ми не можемо знайти точну відповідь.

© Н. Кузнєцова, 2017

Можливо, сама постановка запитання: що головніше — предмет чи метод? — у своїй основі є помилковою. Безумовно, виявляючи критерії розмежування системних нормативно-правових утворень, які ми традиційно іменуємо галузями права, для нас дуже важливою є та сфера суспільних відносин, яка підпадає під дію відповідних правових приписів (норм права).

Предмет правового регулювання не є правом. У такому розумінні і метод правового регулювання також не є правом. Однак ми можемо виявити однорідні правові масиви не інакше, як крізь призму предмета і методу правового регулювання.

Жодним чином не применшуючи значення предмета (тобто тих суспільних відносин, які входять у сферу правового регулювання), ми, однак, маємо завжди пам'ятати, що саме метод є тим засобом (механізмом), за допомогою якого ми здійснюємо пошук суспільних відносин, що охоплюються предметом цивільного права. У такому розумінні метод — своєрідний «індикатор цивілістичності». Однак цим він не вичерпує свою роль у процесі правового регулювання, а «проявляється» у цивільно-правових відносинах шляхом виявлення у них приватноправового змісту. Водночас суспільні відносини, набуваючи правову форму цивільно-правових, несуть у собі характерні риси методу, властиві саме цивільному праву: юридична рівність учасників, диспозитивність прав та обов'язків, організаційна та майнова автономія тощо.

Таким чином, ознака юридичної рівності суб'єктів — це ознака, характерна тільки методу цивільно-правового регулювання, або він іманентний також і предмету?! Цілком зрозуміло, що ця проблема потребує детального аналізу, який має спиратися не тільки на цивілістичну доктрину, а й на практику застосування цивільного законодавства.

Водночас не викликає сумнівів той факт, що у своєму органічному поєднанні предмет і метод є тими чинниками, які дають змогу виявити у суспільних відносинах ту «міру» приватності, що надає їм саме приватноправовий характер, як необхідну і достатню підставу для включення у предмет цивільно-правового регулювання.

Як справедливо зауважує Р. Стефанчук, «предмет цивільного права повинен формуватись лише на виокремленні загальної засади, яка і є визначальною для визначення тих чи інших суспільних відносин цивільно-правовими. <...> Такою засадою є *приватноправовий характер* вказаних відносин. Тобто це означає, що предметом цивільного права можуть бути лише відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності та автономії волі і вільному волевиявленні (диспозитивності) їх учасників» [1, 90].

У процесі переходу до ринкової економіки був реанімований поділ права на публічне та приватне, що характеризувало повернення до витоків класичної приватноправової доктрини. У такому контексті ми, рухаючись вперед, намагаємося методично виокремлювати приватноправові засади нашого буття і вводити їх у царину цивільного права.

Однак при цьому ми наштовхуємося на об'єктивно існуючі труднощі, оскільки приватне право не існує у «стерильному» вигляді, тобто повністю відокремлено від будь-яких публічно-правових включень (у вигляді окремих норм, блоків, а можливо, й інструментів).

Відомий цивіліст Л. Чантурія справедливо зазначає: «...незважаючи на те, що юридична наука одностайно визнає поділ права на приватне та публічне, ми не повинні уявляти їх як ізольовані один від одного і суворо розмежовані явища. Подібний розрив є практично неможливим. Особливо це проявляється при дослідженні сучасного права,

оскільки приватні та суспільні інтереси і відносини тісно переплетені між собою» [2, 56].

У юридичній літературі зазначається, що самі гарантії здійснення цивільних прав встановлюються за допомогою норм публічного права, оскільки вони пов'язані з застосуванням примусу.

Питання про примус у цивільному праві обумовлює необхідність залучення тих публічно-правових механізмів, що забезпечують нормальне функціонування суб'єктивних цивільних прав.

Водночас застосування примусу у цивільно-правових відносинах має свою специфіку.

Примусовим заходам у цивільному праві властиві ті ж ознаки, що й методу цивільного права, вони просякнуті принципами цивільного права і відображають його функціональне призначення. Ці заходи відіграють у цивільному праві обмежену роль, порівняно з іншими галузями, особливо тими, що належать до публічного права. Цивільне право вирішує завдання не так застосуванням заходів примусу, як забезпеченням зацікавленості сторін у виконанні власних обов'язків заради набуття та здійснення свого права. Тому головним гарантом правового порядку у сфері дії цивільного права є не примусові заходи, а наявність оплатності та еквівалентності у взаєминах сторін [3, 214].

Аналізуючи склад предмета сучасного цивільного права в його динаміці, можливо помітити безумовні тенденції до розширення. Передусім це можна проілюструвати на прикладі корпоративних відносин, регулювання яких здійснюється не тільки нормами приватного (зокрема і передусім цивільного), а й нормами публічного права. Зазначене обумовлено потребою гарантування та забезпечення належного захисту міноритарних акціонерів (або, інакше кажучи — масового інвестора). Саме з цією метою встановлюються різні обмеження та особлива регламентація

при реалізації корпоративних відносин. Однак і ці обмеження, і особливості правової регламентації не змінюють приватноправової природи самих корпоративних відносин. До слова, при модернізації ЦК Російської Федерації корпоративні відносини на законодавчому рівні визначені як частина цивільно-правового регулювання.

Цивільне право на сучасному етапі не може залишатися таким, яким воно було в 60-ті роки минулого століття.

Життя змінилося, викликом часу стало прийняття нових цивільних кодексів. Чи можна собі уявити сьогодні фондовий ринок, який розвивається в уявленнях про те, що цінні папери — це обов'язково документ, який посвідчує майнове право, яке можна реалізувати не інакше, як шляхом його пред'явлення. У сучасних умовах практично весь обіг цінних паперів здійснюється у бездокументарній формі, і мало кого дивує формулювання «запис на рахунок». Можна говорити про реанімацію вексельного обігу, у зв'язку з чим заслуговують на особливу увагу вексельні угоди й інші цивільно-правові аспекти вексельних правовідносин.

Говорячи про розширення предмета цивільного права, не можна не згадати про особисті немайнові відносини.

Грунтовно досліджуючи правову природу особистих немайнових відносин, Р. Стефанчук переконливо довів, що вони «не просто складають предмет цивільного права тому, що вони ґрунтуються на засадах юридичної рівності їх учасників, їх вільного волевиявлення, а також спрямовані на забезпечення їх приватного немайнового інтересу. Особисті немайнові відносини слід розглядати як *первинні, самостійні та рівні за значенням у структурі предмета цивільного права*» [1, 92].

Якщо в цивільних кодексах багатьох країн СНД, як і раніше, залишається тільки охорона особистих немайнових відносин, не пов'язаних із майновими, то в ЦК України (ст. 1, глави 20–22)

передбачається регулювання цих відносин. Такі різні підходи у підсумку надають можливість, порівнюючи позитивний і негативний досвід, визначити міру «розумної достатності» у вирішенні цієї проблеми, до якої вже понад півстоліття прикута увага цивілістів.

По-новому сьогодні розглядається питання про систему права та місце в ній цивільного права. Визнання доцільності поділу права на приватне та публічне дотепер не змінило традицій попереднього періоду у формуванні різних галузей права. При цьому, крім фундаментальних галузей, існування яких ніхто не заперечує (конституційне, цивільне, адміністративне, процесуальне, трудове), виокремлення нових правових масивів у самостійні галузі права набуло, на нашу думку, неконтрольованого характеру. Космічне, енергетичне, інвестиційне, інноваційне — цей перелік можна ще довго продовжувати.

У вітчизняній літературі з цього питання зазначається, що «з'явилися галузі права з *поліелементними методами* (курсив наш. — Н. К.) правового регулювання. Як результат, стала втрачатися сама можливість конструювати у системі права однотипні галузі права» [4, 10].

Якщо визнати, що поряд із галузями права (гілками права), яким притаманний єдиний (універсальний) метод правового регулювання відповідних груп суспільних відносин, виникають нормативно-правові утворення комплексного характеру (або поліметодного типу), необхідно відповісти на запитання: що являють собою ці комплексні нормативно-правові утворення і як вони формуються? Цілком очевидним є те, що власної основи у таких утворень немає і бути не може, оскільки правові норми, з яких вони складаються, були відібрані (вилучені) з фундаментальних галузей права (цивільного, адміністративного, можливо, процесуального).

Цілком закономірним є запитання: чи продовжують у такій ситуації ці «відібрані» норми залишатися в ролі працюючих регулятивних механізмів у цих фундаментальних галузях? Якщо відповідь буде ствердною, тоді, що являє собою це комплексне утворення, яке є, безумовно, похідним, вторинним стосовно фундаментальних галузей права?

Можна погодитися із позицією В. Чубарова, який, розглядаючи проблему співвідношення цивільного і земельного законодавства, зазначає, що в тих випадках, коли волею законодавця цивільно-правові норми розміщуються у джерелах земельного законодавства, вони своєї родової належності не втрачають і залишаються цивільно-правовими. Автор зазначає, що до земельних відносин віднесені лише відносини з використання та охорони земель як основи життя та діяльності людей, тобто відносини, які підлягають регулюванню нормами публічного права. Майнові відносини щодо володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, а також вчинення правочинів із ними винесені за межі земельних і, за загальним правилом, мають бути врегульовані нормами цивільного законодавства. Той факт, що особливості вчинення правочинів, здебільшого із земельними ділянками, можуть переважно визначатися земельним, лісовим, водним законодавством, законодавством про надра, охорону навколишнього середовища й іншими спеціальними законами, на загальний висновок впливати не повинен. По-перше, ці особливості не змінюють суті врегульованих цивільних правовідносин, а по-друге, йдеться про *норми цивільного права* (курсив наш. — Н. К.), які містяться у Земельному, Водному, Лісовому кодексах, інших спеціальних законах [5, 355].

Таким чином, поєднання різногалузевих норм із метою більш повного всебічного врегулювання відповідних

суспільних відносин призводить до появи спеціальних законів, а подекуди кодексів, які за своєю природою і характером є комплексними. На основі таких нормативно-правових актів (зокрема й тих, що іменуються «кодексами») формуються комплексні галузі законодавства.

Останнім часом, імовірно, щоб уникнути зайвих дискусій стосовно їх правової природи, такі нормативні масиви іменують «комплексними нормативно-правовими утвореннями».

Визнання доцільності виділення та існування таких вторинних комплексних нормативних утворень не звільняє від необхідності встановити межі «дроблення» предмета правового регулювання, щоб не скотитися, за влучним та яскравим висловом Є. Суханова, до створення «банно-прального та бакалійно-гастрономічного права».

В Україні такий процес вже розпочато з прийняттям Господарського кодексу України (далі — ГК України). Можна це розцінювати як повну поразку цивілістів, але тільки певною мірою. Оскільки загалом для ЦК України визначений статус нормативного акта загального характеру, який беззаперечно субсидіарно застосовується до відносин, не врегульованих ГК України. Як бачимо, крапка в цьому протистоянні ще не поставлена.

Реанімація поділу норм права за принципом дихотомії — «публічне» та «приватне» — актуалізувала питання про місце цивільного права в цій системі.

Норми сімейного, трудового, подекуди і земельного права, як зазначалося, мають, попри всі особливості, приватноправовий характер, що створює об'єктивні передумови їх консолідації в межах приватного права. Серцевиною цього правового масиву, безумовно, є цивільне право.

Зазначаючи про приватне право як мегапідсистему, яка має свою внутрішню структуру, потрібно враховувати, що норми сімейного, трудового, міжна-

родного приватного права, частина норм земельного права регулюються методом юридичної координації, характерним саме для приватного права. Водночас за предметним критерієм ці норми мають певні особливості: сімейно-правові впорядковують шлюбно-сімейні відносини, трудові відносини пов'язані із трудовим договором (контрактом), міжнародно-приватноправові — з цивільними відносинами за участю іноземного елемента, тощо. Чому цивільне право в системі приватного права відіграє ключову роль? Тому, що цивільно-правові норми субсидіарно застосовуються в силу ст. 9 ЦК України до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових і сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.

Норми цивільного права регулюють також і відносини в сфері господарювання, якщо особливості їх правового режиму не встановлені спеціальним законом.

Питання про систематизацію норм цивільного права має не тільки «зовнішній» аспект, а й, умовно кажучи, і «внутрішній», тобто це питання про систему самого цивільного права.

На перший погляд, проблема практично вичерпується структурою ЦК України, який загалом і визначає внутрішню структуру галузі права. Дійсно, побудова основного кодифікованого акта передбачає виокремлення норм загальної та особливої частин, норми особливої частини, у свою чергу, об'єднані в інститути. Однак не можна не погодитися з тим, що зміни у предметі правового регулювання обумовлюють необхідність певних кореляцій і у системі цивільного права. Передусім з'являються нові інститути, в яких консоліднуються норми, що регулюють відносини, які «розширяють» предмет цивільно-правового регулювання. Таким чином, відбувається добудова,

а подекуди — і перебудова як окремих інститутів, так і системи цивільного права загалом. Цей процес можна проілюструвати появою Книги другої «Особисті немайнові права фізичних осіб», у якій об'єднані норми, яких раніше не було у цивільному законодавстві. Цей новостворений інститут «вписався» у систему цивільного права, але він продовжує розвиватися разом із нашим уявленням про межі регулювання особистих немайнових прав фізичної особи, їх механізми, способи реалізації та захисту.

У Книзі другій ЦК України визначені лише загальні підходи до регламентації особистих немайнових прав фізичної особи та поіменовані основні *права, що забезпечують природне існування фізичної особи* (права на життя; на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; на охорону здоров'я; на медичну допомогу; на інформацію про стан здоров'я; на таємницю про стан здоров'я; права фізичної особи, що перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я; на свободу; на особисту недоторканність; на донорство; на сім'ю; на опіку та піклування; на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо), а також *особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи* (право на ім'я, його використання та на зміну імені; право на повагу до гідності та честі; право на недоторканність ділової репутації; право на індивідуальність; право на особисте життя та його таємницю; право на інформацію; право на особисті папери; розпорядження особистими паперами; право на таємницю кореспонденції; право на місце проживання; право на недоторканність житла; право на свободу пересування; право на вибір роду занять; право на свободу об'єднання; право на мирні зібрання; право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; тощо).

Наведений доволі розлогий перелік особистих немайнових прав фізичної

особи дає підставу для висновку, що правова регламентація цих прав та їх нормативно-правового впорядкування сформує структурований масив правових норм, які входитимуть в інститут особистих немайнових прав фізичної особи.

Такий висновок підтверджують наукові дослідження, що після прийняття ЦК України стали потужним напрямом у цивілістичній доктрині [6, 471–472].

Аналіз цього наукового доробку свідчить не тільки про деталізацію законодавчих положень, які містяться у ЦК України, а й про те, що інститут особистих немайнових прав має перспективу подальшого розвитку і значного розширення сфери його застосування.

Зокрема, С. Сліпченко, аналізуючи правовідносини, що виникають стосовно нематеріальних благ та визнаючи їх місце у системі цивільних правовідносин, обґрунтовує положення про оборотоздатність об'єктів особистих немайнових відносин.

Розглядаючи цю проблему, автор зазначає: «...установлення місця особистих немайнових правовідносин, що виникають із приводу оборотоздатних об'єктів, дає змогу не тільки виокремити їх від особистих немайнових прав, що виникають стосовно необоротоздатних нематеріальних благ, а й врегулювати цілий блок відносин, що виникають стосовно оборотоздатних нематеріальних благ, однаковим регулюванням, визначаючи нові способи, межі здійснення суб'єктивних прав в особистих немайнових правовідносинах з оборотоздатними об'єктами та їх захисту» [7, 472].

Можна погодитися з тезою дослідника про те, що це ставить перед теорією цивільного права нове завдання — з'ясувати природу та види таких юридичних дій, визначити їх місце в системі юридичних фактів, виявити умови, які до них висуваються.

На підставі проведених досліджень Р. Стефанчук було запропоновано перспективне законодавство про особисті немайнові права фізичних осіб [8, 979–994].

Л. Федюк обґрунтовує наявність особистих немайнових прав юридичних осіб, визначає їх поняття і пропонує класифікацію на основі встановлених внутрішніх зв'язків. До таких прав, зокрема, віднесені права на: найменування, місцезнаходження, ділову репутацію, інформацію, комерційну діяльність. Обґрунтовується також необхідність нормативного закріплення особистих немайнових прав юридичної особи на індивідуальність, здійснення вільної діяльності, добросовісну конкуренцію [9].

Наведене свідчить, що всі сумніви стосовно доцільності врегулювання особистих немайнових прав фізичної особи у Книзі другій ЦК України були безпідставними. Саме закріплення цих прав на кодифікаційному рівні стало знаковою подією у правовому регулюванні особистих немайнових відносин, визначенні їх правової природи та галузевої приналежності.

З цього моменту, принаймні в Україні, особисті немайнові відносини перестали бути «бездоглядними», як справедливо констатувалося в юридичній літературі¹.

Вони знайшли своє легітимне місце в системі сучасного цивільного права, чим, беззаперечно, значно збагатили його юридичний потенціал та інструментарій.

З усвідомленням процесів, наявних у науці цивільного права, та їх відтворенням у нормативно-правовому вимі-

рі, безумовно, відбуватимуться корективи у системі цивільного права. Аналогічні приклади можна побачити і в інших структурних підрозділах цивільного права, скажімо, в інституті речових прав, який за своїм обсягом, змістом та внутрішньою структурованістю давно перейшов межі інституту і став підгалуззю цивільного права. Якщо за часів ЦК УРСР 1963 р. ми говорили виключно про право власності, то ЦК України закріпив систему речових прав, серед яких право власності хоча і домінує, але не вичерпує всіх речових прав.

Усе це дає підстави для загального висновку про те, що з відновленням і поглибленням приватноправових засад у регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі відбувається розширення предмета цивільно-правового регулювання у результаті охоплення приватним правом нових суспільних відносин, що спричиняє відповідні зміни у системі цивільного права, які характеризують процес його подальшої інституалізації.

На завершення зазначимо, що повинен продовжуватися рух вперед із максимальним збереженням вікових цивілістичних традицій. У цьому невинному русі не можна зупинитися і «зацикловатися» на старих догмах, які сьогодні прямо суперечать новим реальним суспільним відносинам. Ми не повинні втратити шанс відчувати нове цивільне право — більш потужне і динамічне. Можемо цей шанс втратити, якщо будемо залишатися у полоні старих конституцій, які вже давно стримують цю енергію істинного цивільного права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Стефанчук Р. О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві. Поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту. — Хмельницький, 2007.
2. *Чантурия Л.* О частном и публичном в гражданском праве: некоторые аспекты кодификации права // Гражданское право в системе права. — Алматы, 2007.
3. *Яковлев В. Ф.* Принуждение в гражданском праве // Проблемы современного гражданского права. — М., 2000.

¹ Так зазначає Р. Стефанчук, посилаючись на оцінку Б. Гонгала. Див.: [1, 69; 10, 16].

4. Мозолин В. П. Система российского права // Современная доктрина и гражданское законодательство. — М., 2008.
5. Чубаров В. В. Развитие кодификации российского земельного законодательства (взгляд с позиции частного права) // Кодификация российского частного права. — М., 2015.
6. Современное состояние исследований неимущественных отношений в науке гражданского права : сб. тезисов. — Харьков, 2012. — 235 с.
7. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів. — Х., 2013.
8. Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения / под ред. Р. О. Стефанчука. — Киев, 2010.
9. Федюк Л. В. Особисті немайнові права юридичних осіб. — Івано-Франківськ, 2013. — 499 с.
10. Гонгало Б. М. Предмет гражданского права // Проблемы теории гражданского права. — М., 2003.

REFERENCES

1. Stefanchuk R. O. Osobysti nemainovi prava fizychnykh osib u tsyvilnomu pravi. Poniattia, zmist, sistema, osoblyvosti zdiisnennia ta zakhystu [The personal non-property rights of natural persons in civil law. Concept, contents, system, features of implementation and protection], Khmelnytskyi, 2007.
2. Chanturiya L. O chastnom i publichnom v grazhdanskom prave: nekotorye aspekty kodifikatsii prava [About private and public in civil law: some aspects of codification of the law], *Grazhdanskoe pravo v sisteme prava*, Almaty, 2007.
3. Yakovlev V. F. Prinuzhdenie v grazhdanskom prave [Coercion in civil law], *Problemy sovremennogo grazhdanskogo prava*, Moscow, 2000.
4. Mozolin V. P. Sistema rossiyskogo prava [System of Russian law], *Sovremennaya doktrina i grazhdanskoe zakonodatelstvo*, Moscow, 2008.
5. Chubarov V. V. Razvitie kodifikatsii rossiyskogo zemelnogo zakonodatelstva (vzglyad s pozitsii chastnogo prava) [Development of codification of the Russian land legislation (a look from a position of private law)], *Kodifikatsiya rossiyskogo chastnogo prava*, Moscow, 2015.
6. Sovremennoe sostoyanie issledovaniy neimushchestvennykh otnosheniy v nauke grazhdanskogo prava [The condition of researches of the non-property relations in science of civil law is modern, Kharkov, 2012, 235 p.
7. Slipchenko S. O. Osobysti nemainovi pravovidnosyny shchodo oborotozdatnykh obektiv [Personal non-property legal relationship on transferable objects] Kharkiv, 2013.
8. Lichnye neimushchestvennye prava: problemy teorii i praktiki primeneniya [Personal non-property rights: problems of the theory and practice of application], Kiev, 2010.
9. Fediuk L. V. Osobysti nemainovi prava iurydychnykh osib [Personal non-property rights of legal entities], Ivano-Frankivsk, 2013, 499 p.
10. Gongalo B. M. Predmet grazhdanskogo prava [Subject of civil law], *Problemy teorii grazhdanskogo prava*, Moscow, 2003.

Кузнєцова Н. Предмет і система сучасного цивільного права України

Анотація. Ґрунтуючись на принципово нових підходах до регулювання цивільно-правових відносин — із позицій громадянського суспільства і ринкової економіки — досліджено предмет цивільного права та його методологічні засади. Співвіднесено предмет і метод правового регулювання у контексті визначення, що з них є первинним у процесі правового регулювання та формування системних правових утворень. Проаналізовано склад предмета цивільного права. Розглянуто питання щодо місця цивільного права у системі права, зокрема в системі приватного та публічного права. В аспекті систематизації норм цивільного права охарактеризовано його систему. Зроблено загальний висновок про те, що з відновленням і поглибленням приватно-правових засад у регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі відбувається розширення предмета цивільно-правового регулювання за рахунок охоплення приватним правом нових суспільних відносин, що викликає відповідні зміни в системі цивільного права, які характеризують процес його подальшої інституалізації.

Ключові слова: предмет цивільного права, метод цивільного права, система цивільного права, правове регулювання, приватне право, публічне право.

Кузнєцова Н. Предмет и система современного гражданского права Украины

Аннотация. Основываясь на принципиально новых подходах к регулированию гражданско-правовых отношений — с позиций гражданского общества и рыночной экономики — исследованы предмет гражданского права и его методологические основы. Соотнесено предмет и метод правового регулирования в контексте определения, что из них первично в процессе правового регулирования и формирования системных правовых образований.

Проанализирован состав предмета гражданского права. Рассмотрены вопросы о месте гражданского права в системе права, в частности в системе частного и публичного права. В аспекте систематизации норм гражданского права дана характеристика его системы. Сделано общий вывод о том, что с восстановлением и углублением частно-правовых начал в регулировании общественных отношений на современном этапе происходит расширение предмета гражданско-правового регулирования за счет охвата частным правом новых общественных отношений, что вызывает соответствующие изменения в системе гражданского права, которые характеризуют процесс его дальнейшей институционализации.

Ключевые слова: предмет гражданского права, метод гражданского права, система гражданского права, правовое регулирование, частное право, публичное право.

Kuznietsova N. The Subject and the System of Current Civil Law of Ukraine

Annotation. Based on fundamentally new approaches to regulate civil relations – from the perspective of civil society and market economy – the subject of civil law and its methodological foundations are researched. The subject and the method of legal regulation are correlated in order to determine which of them is primary in the process of legal regulation and legal entities formation. The structure of the subject of civil law is analyzed. The questions related to the place of civil law in the system of law, in particular in the system of private and public law, are considered. In terms of systematization of civil law norms, characteristic of its system is given. General conclusion is drawn that with the renewal and deepening of private principles to regulate public relations at the present stage, the subject of civil law regulation is expanding due to the coverage of new public relations by private law, which causes corresponding changes in the civil law system that characterize the process of its further institutionalization.

Key words: civil law subject, civil law method, civil law system, legal regulation, private law, public law.

ПРО СИСТЕМУ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

П. ПИЛИПЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри соціального права
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

Систему трудового права зазвичай розглядають як об'єктивне явище, адже в основі її побудови лежать суспільні відносини, які існують реально і заради врегулювання яких, власне, і необхідні норми права, що в сукупності формують цю систему. Отже, у результаті змін суспільних відносин, які відбуваються внаслідок різних природних, історичних чи політичних обставин, змінюється, відповідно, і система права.

Тому порівнювати, наприклад, систему радянського права кінця 80-х років і сучасну її модель, яка існує в Українській державі, можна лише з метою з'ясування відмінностей, які відбулися у правовому регулюванні суспільних відносин після здобуття нашою країною незалежності та переході до ринкових відносин.

Як результат, можемо побачити, що одні галузі права або ж зовсім зникли з її структури (колгоспне право), або оновилися і переформатувалися (фінансове, господарське), а натомість з'явилося чимало нових галузей права (корпоративне, військове, банківське, зайнятості тощо), які суттєво поповнили систему вітчизняного права.

Логічно, що й ті галузі права, які традиційно формували систему права (кримінальне, цивільне, адміністративне, трудове), також зазнали змін своєї

внутрішньої структури, і системи цих галузей можуть подекуди суттєво відрізнитися від системи своїх радянських попередників.

Трудове право, зокрема, навіть за відсутності нового кодексу оновило значну кількість своїх норм і кардинально покращило власну внутрішню будову. При цьому місце трудового права у системі вітчизняного права, а тим самим і його вплив на побудову цієї системи, значно посилюються. Якщо раніше були навіть сумніви в існуванні трудового права як самостійного формування, йому відводилося місце десь біля цивільного права як підгалузі, що сформувалася на трудовому договорі з його диспозитивним методом регулювання відносин найму робочої сили, то після того, як на тлі публічного і приватного права — основних складових системи права — з'явився третій цілком реальний «партнер» — соціальне право, роль і значущість трудового права суттєво зросли.

Нагадаємо, що класичний поділ системи права на дві взаємодоповнюючі структури — публічне та приватне право — не визнавався радянською доктриною, оскільки в останньому фігурувало слово «приватне», а все, що з ним асоціювалося, було визнано поза законом, як таке, що притаманне буржуазному ладу, що базувався на при-

ватній власності. Тому й система права вибудовувалася за принципом поділу її на самостійні галузі безвідносно до того, який метод правового регулювання домінував у регулюванні відповідних суспільних відносин — імперативний чи диспозитивний. Коли ж Україна заявила про відхід від радянського способу господарювання і радянської системи права, задекларувавши приватну власність, перехід до ринкових відносин та соціальні пріоритети у побудові й діяльності держави, докорінно змінилася і система права: позбавилася багатьох своїх політичних складових.

Трудове право цілком закономірно отримало своє провідне місце серед правових формувань соціального напрямку, і разом із такими новими галузями права, як право соціального забезпечення, право соціального партнерства (діалогу), освітянське право, соціальне страхове право, право довкілля, медичне право тощо, сформувало якісно новий блок правових галузей — соціального права. Воно, як прийнято вважати, зародилося наприкінці минулого століття внаслідок посилення соціальної функції сучасних держав. Взявши на себе обов'язок із забезпечення основних соціальних прав людини і громадянина, держава гарантує їх реалізацію шляхом ухвалення відповідних законодавчих актів, які створюють умови та посилюють гарантії зайнятості, безпеки праці, медичного обслуговування, екологічної безпеки, соціального миру в суспільстві тощо. За цих обставин держава стає фактично одним із учасників соціальних правовідносин. При цьому, на відміну від класичних публічних правовідносин, де вона зазвичай виконує роль учасника з владними повноваженнями, тут держава вже виступає як підпорядкований суб'єкт, на якого покладається обов'язок забезпечити реалізацію взятих нею зобов'язань внаслідок проголошення відповідних прав. І якщо у фактичних соціальних правовідносинах

здіянні переважно двоє уповноважених суб'єктів, то на рівні абсолютних правових відносин держава є третім неодмінним їх учасником.

Нескладно зорієнтуватися, що у сфері соціального права регулятивні властивості норм спрямовані вже на врегулювання правових відносин, які реально, як суспільні відносини існують, не можуть. Відносини найму робочої сили були цивільними правовідносинами доти, доки держава не проголосила гарантій щодо обмеження тривалості робочого часу, гарантування часу відпочинку, охорони та оплати праці, й лише після цього вони стали трудовими правовідносинами.

Аналогічний характер мають і норми інших галузей соціального права. Норми права соціального забезпечення регулюють, наприклад, пенсійні правовідносини, а норми екологічного права — правовідносини екологічної безпеки тощо.

Вважається, що для публічного і приватного права як складових системи права властивими є різні способи впливу на учасників суспільних відносин. Зокрема, у галузях публічного права переважають субординаційні способи, які характеризують імперативний метод правового регулювання. Натомість приватне право послуговується диспозитивним методом, для якого характерною є координація дій суб'єктів, що визнаються юридично рівними [1, 162–163].

Якщо спробувати з'ясувати способи впливу на учасників соціально-правових відносин, то можна віднайти деякі специфічні особливості у методах правового регулювання, що відрізняють цю правову спільність від публічного та приватного права. Зокрема, для класичного публічного права притаманним є імперативний метод, який виражається через зобов'язання учасників правовідносин та юридичні заборони, а у сфері приватного права, де використовується диспозитивний метод

правового регулювання, домінують дозвільні норми.

У галузях соціального права, які за способами впливу на учасників правовідносин більше тяжіють до сфери публічного права, а самі учасники правових відносин перебувають у підпорядкуванні, відбувається своєрідна трансформація їхнього правового становища, аж до повної зміни субординації. Тобто у правовідносинах публічного характеру держава в особі її органів перебуває у статусі суб'єкта з вимогами щодо інших учасників, які зобов'язані задовольнити ці вимоги та дотримуватися встановлених заборон. Натомість у правовідносинах соціально-правового напрямку уповноваженими суб'єктами з вимогами виступають вже інші учасники (громадяни), а зобов'язаними — держава та її органи. При цьому, про що важливо зазначити, держава як зобов'язаний суб'єкт добровільно взяла на себе такі зобов'язання, проголосивши на конституційному рівні відповідні соціальні права. Заборона ж як спосіб впливу на учасників соціальних правовідносин чітко виражена у ч. 2 ст. 19 Конституції України, де зазначено, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [2].

Такий обернений імперативний метод правового регулювання правовідносин у сфері соціального права хоч і є переважаючим для його галузей, він все ж не єдиний. Трудове право, наприклад, особливо в частині так званого колективного трудового права, використовує здебільшого диспозитивний метод правового регулювання, який базується на координаційних способах впливу на юридично рівних суб'єктів, якими прийнято вважати роботодавця та колектив найманих працівників, що представлені зазвичай профспілковими органами.

Про метод трудового права очевидно треба згадати більше, оскільки, як відомо, саме він є другим критерієм розподілу норм об'єктивного права за відповідними галузями після предмета правового регулювання [3, 119]. Крім того, щодо методу трудового права саме як критерію віднесення його до галузей соціального права можна прослідкувати деякі закономірності, які не зовсім відповідають усталеним раніше поглядам на визначення методу цієї галузі.

Традиційно метод трудового права у юридичній літературі, за деякими незначними відмінностями, визначається як комплексне поєднання централізованого (імперативного) та децентралізованого (автономного) правового регулювання трудових та тісно пов'язаних із ним відносин на основі координації дій суб'єктів правовідносин, локального правовстановлення та можливості застосування спеціальних юридичних санкцій для забезпечення належного використання учасниками цих правовідносин своїх прав та обов'язків [4, 27].

Як бачимо, йдеться про «комплексне поєднання» імперативного та диспозитивного методів правового регулювання трудових та інших відносин, які формують предмет цієї галузі права. Але, як вже наголошувалося, для галузей соціального права властивим є не класичний імперативний метод регулювання, а так званий обернено імперативний, і саме у такому своєму варіанті він впливає на визначення місця відповідних галузей у структурі вітчизняної системи права. Нагадаємо, що основу предмета трудового права формують індивідуальні трудові відносини, які зрештою є визначальними для так званого індивідуального трудового права. Учасниками (сторонами) цих правовідносин є працівник і роботодавець, а в основі їх виникнення лежить трудовий договір. І власне ось ця остання обставина (юридичний факт) — трудовий договір за ознаками

його співзвучності з договором як одним із провідних інститутів цивільного права, а на додачу — ще й приватність його сторін (працівник — фізична особа, роботодавець — юридична особа) давала підстави для висновку про те, що методом індивідуального трудового права є диспозитивний спосіб регулювання відносин між учасниками, які вважаються юридично рівними. Та як виявляється, насправді все не так просто, як видається на перший погляд. По-перше, уклавши трудовий договір, сторони беруть на себе низку зобов'язань, з-поміж яких важливою умовою є дотримання працівником правил внутрішнього трудового розпорядку й виконання законних вимог роботодавця. Отже, маємо фактично відносини між юридично підпорядкованими суб'єктами. При цьому варто наголосити, що така субординація є наслідком не юридичних приписів, а добровільно взятих на себе працівником зобов'язань. Він із власної волі погоджується на такі умови укладення трудового договору. І зрештою, іншого варіанта у нього не існує. Стати учасником трудових правовідносин можна лише на цих умовах. По-друге, саме такий спосіб укладення трудового договору зумовлений його юридичною природою, що пов'язана з впливом відповідних соціальних чинників. Адже відомо, що трудове право і трудовий договір, на якому вони базуються, виникли в епоху соціальних потрясінь, що відбувалися між працею і капіталом, коли держава з метою запобігання революційним настроям у суспільстві та заради гарантування соціального миру і злагоди змушена була втрутитися у цей процес і взяла під свій захист потенційно слабшу сторону відповідних відносин — найманих працівників. Для цього вона встановила правила експлуатації їхньої праці шляхом обмеження максимальної тривалості робочого часу, гарантувавши право на відпочинок та оплату праці, створення безпечних умов праці тощо.

Тим самим вже тоді, у XVIII ст., соціальний інтерес змусив несоціальну державу стати фактично третім, «невидимим» учасником трудових правовідносин, виконуючи роль зобов'язаної сторони. Ось чому трудові правовідносини досі перебувають під посиленням наглядом і контролем з боку держави та її органів, а використання праці на умовах трудового договору вважається найбільш прийнятним і пріоритетним з-поміж інших форм зайнятості.

Беручи до уваги те, що предмет трудового права є доволі складним за своєю будовою, оскільки крім трудових поєднує ще цілу низку суспільних відносин (працевлаштування, навчання на виробництві і перекваліфікації, вирішення трудових спорів, колективні правовідносини), то не важко переконатися, що і методи їх регулювання можуть бути різними. А отже, висновок про комплексне поєднання різних за характером і змістом способів впливу на учасників трудових та близьких до них правовідносин цілком адекватно відображатиме методи, що ними послуговується трудове право.

Таким чином, у системі права України трудове право як галузь вітчизняного права перебуває у складі соціального права, яке разом із публічним і приватним правом, взаємодоповнюючи одне одного, формують структуру цієї системи. Саме в такому поєднанні цих трьох складових об'єктивно зумовлюється внутрішня організація вітчизняного права та забезпечується єдність норм, що розподіляються за відповідними інститутами і галузями права, які належать або до публічного, або до приватного, або до соціального права.

Системність як одна з властивостей об'єктивного юридичного права притаманна і трудовому праву як одній із галузей соціального права. Як система юридичних норм трудове право регулює трудові та близькі до них суспільні

відносини. Останні не можуть об'єктивно існувати без трудових правовідносин, що цілком закономірно вважаються ядром предмета трудового права. Для забезпечення системності норм трудового права у юридичній літературі пропонується всі суспільні відносини, що належать до предмета трудового права, поділяти на два блоки — індивідуально-трудова та колективно-трудова відносини. При цьому перший блок охоплює класичні відносини між роботодавцем і працівником з приводу укладення трудового договору та виконання взятих на себе зобов'язань, а також із приводу підготовки кадрів безпосередньо на виробництві, підвищення кваліфікації та перекваліфікації працівників і вирішення індивідуальних трудових спорів. До другого блоку належать відносини щодо утворення і діяльності профспілок, об'єднань роботодавців, укладення і виконання колективних договорів та угод, встановлення умов праці, а також щодо вирішення колективних трудових спорів [5, 6–7].

Відповідно, кожен із цих двох блоків норм формує дві великі структурні частини у системі трудового права — індивідуальне трудове право та колективне трудове право, з яких кожна поділяється на окремі інститути права, з огляду на ті групи однорідних відносин, що є властивими для індивідуального та колективного трудового права.

Для прикладу, інститутами індивідуального трудового права є: трудовий договір, робочий час, час відпочинку, оплата праці, трудова дисципліна, трудові спори тощо.

До інститутів колективного трудового права належать: соціальне партнерство (діалог), правове становище профспілок та інших повноважних представників найманих працівників, правовий статус об'єднань роботодавців, колективний договір, вирішення колективних трудових спорів.

До структури як індивідуального, так і колективного трудового права не вписуються норми, які регулюють відносини нагляду та контролю за дотриманням трудового законодавства. Ця група норм не є достатньо чисельною, але навіть попри те, що за своєю юридичною природою вони мають яскраво виражений адміністративно-правовий характер і можуть претендувати на місце в системі адміністративного права, однак відносини, що ними регулюються, можуть мати місце тільки за наявності трудових правовідносин. А тому доцільніше для таких норм виділити окремий правовий інститут у системі трудового права, поза індивідуальним і колективним трудовим правом.

Загалом ось такий вигляд має система сучасного трудового права України. Займаючи відповідне місце у складі соціального права, воно разом із класичними правовими утвореннями — приватним та публічним правом визначає структуру вітчизняної системи права. І можна було б завершити з'ясування цього питання, якби не інноваційні процеси, що досить активно відбуваються зараз у сфері зайнятості. А тут є підстави сподіватися на зміни у структурі трудового права вже найближчими роками.

Насправді використання праці і правові відносини, які з цим пов'язані, за останній час суттєво змінилися. Світове співтовариство визнало однією з найголовніших своїх цілей досягнення та підтримання якомога вищого і стабільного рівня зайнятості, маючи на меті повну зайнятість працездатного населення [6].

Одним із важливих документів, що був ухвалений у березні 2010 р. Європейською Комісією «Європа 2020: стратегія розумного, стійкого та всебічного зростання», передбачено низку основних напрямів діяльності Європейського Союзу, де визначальним є вирішення проблеми зайнятості. І станом

на 2020 р. Європейська спільнота ставить за мету досягти працевлаштування 75 % населення у віці від 20 до 64 років. У який спосіб буде відбуватися реалізація права людини на працю — не є зараз важливим. Головне, щоб переважна більшість працездатного населення була працевлаштованою і мала можливість отримувати дохід, який би давав змогу забезпечити належний рівень життя кожному учаснику суспільно-трудова відносин [7].

З огляду на це, у багатьох країнах Європейського Союзу (і не лише) вже активно формується якісно нова права спільність, покликана забезпечити реалізацію зазначених стратегічних планів. Вимога про забезпечення повної зайнятості населення і створення максимальних можливостей для отримання роботи працездатними громадянами працездатного віку, незалежно від того, у яких формах і на яких підставах відбувається залучення їх до праці, фактично призвела до утворення нового правового формування, у якому акумулюються норми, спрямовані на регулювання переважної більшості суспільно-трудова відносин, тобто у системах права цих країн з'явилося право зайнятості.

Нагадаємо, що доволі широкий спектр суспільно-трудова відносин, в основі виникнення яких лежать різні юридичні факти і залежно від яких норми, що регулюють ці відносини, різняться за юридичною природою, не є новим і невідомим раніше явищем. Воно властиве будь-якій правовій системі, де кожен із видів трудова відносин не залишився поза увагою законодавця. Інша річ, що попри відмінні для різних правових сімей способи формування національних систем права най-

авторитетнішою з галузей, які здійснюють регулювання одного з різновидів трудова відносин (найманої праці), вважається трудове право. Решта ж видів відносин, пов'язаних із використанням праці, хоч і перебувають у сфері правового впливу, але норми, що їх забезпечують, не утворюють якихось самостійних галузей права, а належать переважно до таких правових формувань, як цивільне, адміністративне, поліційне, військове, корпоративне тощо.

Власне, трудове право з його традиційними інститутами, що спрямовані на захист інтересів працюючих, покладено в основу формування права зайнятості. Очевидно, що після завершення та утворення цієї нової спільності у системах права вони потребуватимуть суттєвої перебудови. Адже та частина норм, наприклад адміністративного права, яка регулює відносини з використання праці у сфері державної чи патронатної служби та праці в органах місцевого самоврядування, відійде до права зайнятості, а тому зміниться внутрішня структура цієї галузі. Або ж норми цивільного права, що регулюють аналогічні відносини за договорами підряду, виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських і технологічних робіт, послуг тощо, можна буде застосувати безпосередньо для регулювання зайнятості, забезпечивши при цьому гарантії прав їхніх учасників на рівні трудового права. І хоча система цивільного права тут може постраждати, ефективність використання праці при цьому очевидно даватиме кращий результат. Як виглядатиме у цьому випадку система права України загалом, а також те, яке місце трудового права і права зайнятості буде у ній, можна тільки спрогнозувати.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). — К., 2015. — 412 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. — 5-те вид., зі змінами. — К., 2001. — 176 с.
4. Трудове право України: академічний курс : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. — 5-те вид., переробл. і допов. — К., 2014. — 552 с.
5. Жолнович О. І. Система трудового права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Л., 2008. — 16 с.
6. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
7. Пилипенко П. Про право зайнятості, або нові контури трудового права // Право України. — 2014. — № 6. — С. 197–207.

REFERENCES

1. Luts L. A. Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of the state and law, Kyiv, 2015, 412 p.
2. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR [The constitution of Ukraine of June 28, 1996 № 254k/96-VR], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1996, no. 30, Article 141.
3. Rabinovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Bases of the general theory of the law and state], Kyiv, 2001, 176 p.
4. Trudove pravo Ukrainy: akademichnyi kurs [Labour law of Ukraine: the akademik kurs], Kyiv, 2014, 552 p.
5. Zholnovych O. I. Systema trudovoho prava Ukrainy [System of a labor law of Ukraine], Lviv, 2008, 16 p.
6. Ievropeiska sotsialna khartiia (perehlianuta) vid 3 travnia 1996 r. [The European social charter (reconsidered) of May 3, 1996]. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
7. Pylypenko P. Pro pravo zainiatosti abo novi kontury trudovoho prava [About the right of employment or new contours of a labor law], *Pravo Ukrainy*, 2014, no. 6, pp. 197–207.

Пилипенко П. Про систему трудового права України

Анотація. У статті розглядаються питання, присвячені з'ясуванню системи сучасного трудового права України та його місця у вітчизняній системі права. Наголошується на соціальній природі цієї галузі права та багатогранності суспільних відносин, які формують її предмет. Власне завдяки предмету всі правові норми гуртуються за двома взаємодоповнюючими частинами — індивідуальним і колективним трудовим правом. Кожна з цих частин структурно поділяється на окремі інститути, норми яких регулюють близькі за характером суспільні відносини. При цьому індивідуальне трудове право використовує так званий обернено-імперативний метод регулювання, а колективне трудове право — диспозитивний.

У системі права України трудове право перебуває у складі соціального права, яке вважається групою галузей права водночас із публічним і приватним правом. На перспективу місце трудового права у системі права може змінитися з огляду на формування права зайнятості, де цій галузі відведено визначальну роль.

Ключові слова: система права, трудове право, соціальне право, система трудового права, індивідуальне трудове право, колективне трудове право, правовий інститут, право зайнятості.

Пилипенко Ф. О системе трудового права Украины

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, касающиеся системы современного трудового права Украины и его места в отечественной системе права. Обосновывается социальная природа норм этой отрасли и многогранность общественных отношений, формирующих ее предмет. Именно благодаря предмету все правовые нормы группируются по двум взаимодополняющим частям — индивидуальное и коллективное трудовое право. Каждая из частей структурно подразделяется на отдельные институты, нормы которых регулируют близкие по характеру общественные отношения. При этом индивидуальное трудовое право использует так называемый обратный императивный метод регулирования, а коллективное трудовое право — диспозитивный.

В системе права Украины трудовое право находится в составе социального права, которое является группой отраслей права наряду с публичным и частным правом. На перспек-

тиву место трудового права в системе права может измениться с учетом формирования права занятости, где этой отрасли отводится определяющая роль.

Ключевые слова: система права, трудовое право, социальное право, система трудового права, индивидуальное трудовое право, коллективное трудовое право, правовой институт, право занятости.

Pylypenko P. About the System of Labour Law of Ukraine

Annotation. The article is dedicated to the ascertainment of the system of contemporary labour law of Ukraine and its place in the Ukraine's system of law. The author emphasizes on the social nature of this branch of law and the diversity of social relations that form its object. Actually due to the object all legal norms unite in two complementary parts – individual and collective labour law. Each of these parts is structurally divided into separate institutes the norms of which regulate close by the nature social relations. While individual labour law uses the so-called reverse imperative method of regulation, the collective labour law uses the dispositive method.

In the system of law of Ukraine, labour law is a component of social law that is considered the group of branches of law as public or private law. In the future, the place of labour law in the system of law may change due to the formation of employment law, where this branch will have the decisive role.

Key words: system of law, labour law, social law, system of labour law, individual labour law, collective labour law, legal institute, employment law.

РОЗУМІННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В СИСТЕМІ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

А. ГЕТЬМАН

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
проректор з наукової роботи
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Верховенство права, принцип верховенства права, співвідношення верховенства права та верховенства закону — це явище юридичного позитивізму стало предметом наукових досліджень від Дня проголошення незалежності України та продовжує бути у центрі уваги представників академічної та університетської наукової громадськості сучасності. За цей час списано тисячі друкованих аркушів, побачили світ сотні найменувань тез доповідей і повідомлень, наукових статей, монографічних досліджень, проведені десятки науково-практичних конференцій, семінарів і круглих столів, відбулася низка інших наукових заходів з означеної нагальної проблеми — проблеми верховенства права. Натомість учені-правознавці продовжують наполягати на тому, що і на сьогодні її дослідження, без сумніву, належить до найважливіших завдань юридичної науки. На думку С. Погребняка, незважаючи на відносно велику кількість праць, присвячених верховенству права, його трактування і дотепер, на жаль, неоднозначне. Таке становище не є задовільним [1, 148].

Натомість С. Головатий, розглядаючи зміст принципу верховенства права як основоположного принципу новітньої системи українського права,

робить наголос на двох чинниках, які, власне, й зумовлюють потребу його дослідження, — практичний і теоретичний. За першим чинником — потреба й необхідність його практичного застосування у повсякденній професійній діяльності численного загалу українських правників (суддів, адвокатів, прокурорів, слідчих), державних службовців і політиків у зв'язку з тим, що на сьогодні він виступає як узаконений юридичний принцип новітньої системи українського права, а тому є обов'язковим до вжитку в ділянках нормотворчої, правоохоронної та правозастосовної діяльності. Принцип верховенства — це юридично обов'язкова норма сучасного українського правопорядку. Другий — теоретичний — чинник полягає у тому, щоб повністю спростувати низку тверджень і міркувань, які пропонують науковці на користь ідеї «верховенства закону», зіставляючи її з верховенством права. У цьому контексті насамперед слід зазначити, що структуру і юридичний зміст принципу верховенства права як принципу українського права неможливо осягнути і визначити, якщо в основу не покласти ті обов'язкові й засадничі елементи доктрини верховенства права, що є його сприйняття, розуміння і тлумачення [2, 1409–1415].

© А. Гетьман, 2017

Принцип верховенства права сформувався у XVII–XIX ст. в умовах європейського правового простору. Сам термін «верховенство права», за досить поширеною версією, увів у науковий обіг англійський учений і політичний діяч Дж. Гаррінгтон у 1656 р. [3, 67]. Але на думку сучасних науковців, ідея верховенства права виникла у Великій Британії не на рівному місці. Її витoki можна знайти як у загальноєвропейській політико-правовій традиції, так і в специфічній історії англійського права, а деякі елементи цієї концепції містяться ще у творах давньогрецьких і давньоримських мислителів та релігійних діячів і філософів доби Середньовіччя [1, 45].

Грунтуючись на зазначених історико-правових витоках, сучасні науковці по-різному і досить цікаво пропонують своє бачення змісту, класифікації характеристик, доктринального розуміння та інших ознак верховенства права. На думку О. Скрипнюка, верховенство права — це той основоположний принцип держави, без якого неможливе здійснення права та свобод [4, 139]. П. Рабінович під верховенством права розуміє визначальну роль права у відносинах між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей [5, 11]. М. Козюбра стверджує, що принцип верховенства права можна розкрити тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій, а саме: необхідно розрізнати право і закон; право слід розглядати як соціальний феномен, пов'язаний із такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; право має розглядатися у нерозривному взаємозв'язку з правами людини [6, 15–23]. На думку А. Селіванова, верховенство права (з погляду «західної юридичної традиції» — верховенство справедливості) — це верховенство захисту для всіх членів

суспільства від надмірностей державної влади, верховенство розсудливості та добросовісності [7, 16]. Як вважає О. Петришин, принцип верховенства права слід розглядати в широкому контексті — як принцип правової організації державної влади у суспільстві (верховенство права над державою), — а також у вузькому розумінні — як співвідношення однорідних категорій — права й закону в регулюванні суспільних відносин [8, 49]. Натомість С. Головатий піддає жорсткій критиці позицію авторів як «прямолинійно-механістичного» (В. Погорілко, П. Рабінович, А. Заєць, В. Семчик), так і «обмежувально-звужувального» сприйняття верховенства права (О. Скрипнюк, М. Козюбра, А. Колодій, В. Кравченко). При «прямолинійно-механістичному», на думку автора цієї точки зору, сприйняття верховенства права зазвичай робиться шляхом поєднання слів «верховенство» і «право» з очевидною метою: що слід розуміти під поняттям «право», аби дійти висновку стосовно того, що ж саме тут «верховенствує» і відносно чого (чи над чим) воно «верховенствує», якщо сприймати його таким, що перебуває на найвищому щаблі ієрархічного порядку. При «обмежувально-звужувальному» розумінні верховенство права зводиться до одного з низки елементів (принципів) і виступає як частка більш об'ємного поняття, яким тут виступає поняття «правна держава». Обидва ці підходи до розуміння і пояснення верховенства права, на думку С. Головатого, є хибними, а тому — неприйнятними [2, 1393].

Незважаючи на дискусію, яка панує на шпальтах юридичної наукової літератури, необхідно наголосити на тому, що величезний внесок у розвиток національних уявлень про поняття і зміст верховенства права, його значення для розвитку доктринальних положень юридичної науки з урахуванням досвіду зарубіжних демократичних

інституцій, розуміння верховенства права як основоположного принципу новітньої системи українського права та його бачення у системі української Конституції крізь призму класичної доктрини, питань реалізації принципу верховенства права насамперед внесли вчені — представники науки теорії права та держави, конституційного й адміністративного права, міжнародного права та деяких інших галузей права України [1; 4; 9–18]. На жаль, науковці екологічного, земельного та аграрного права, за невеликим винятком, залишилися поза межами переліку дослідників, що причетні до цієї надважливої проблематики. Проблеми верховенства права у регулюванні еколого-правових відносин приділяли увагу М. Орлов, О. Ткаченко та М. Пліш.

Таким чином, науковці, що займаються дослідженням еколого-правових проблем, зазвичай не повною мірою аналізують питання забезпечення верховенства права в доктрині суспільних відносин, що виникають у зв'язку з належністю природних ресурсів, їх використання, відтворення і захисту, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки. Це викликає необхідність переорієнтації наукових досліджень, особливо тих, які стосуються підготовки та захисту дисертаційних досліджень, на пошуки прояву верховенства права крізь призму практичного застосування норм екологічного законодавства у повсякденному вимірі та механізмі реалізації правозастосовної діяльності у сфері екологічних суспільних відносин.

Принцип верховенства права в системі регулювання екологічних суспільних відносин знаходить своє втілення не лише в інституті екологічних прав людини та громадянина (право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на отримання екологічної інформації, право на відшкодування завданої порушенням екологічного законодав-

ства шкоди, право на судовий захист тощо), а й інших інститутах екологічного права, як то: право власності на природні ресурси; право природокористування; правові засади управління природокористуванням та охороною довкілля; економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища та природокористування; юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства; правове забезпечення екологічної безпеки; правовий режим екологічно вражених територій і зон надзвичайних екологічних ситуацій; правове регулювання поведінки із відходами; правові основи біологічного різноманіття; правові засади попередження зміни клімату; та ін.

Дослідження принципу верховенства права в окреслених інститутах потребує ґрунтовного аналізу науково-правничої літератури, законодавчих і нормативно-правових актів, судової практики та практики правоохоронної і правозастосовної діяльності, що, безперечно, не може бути проведено в межах запропонованої до уваги читачів наукової статті. Однак деякі питання доцільно окреслити і поставити на порядок денний для майбутніх обговорень та дискусій серед науковців, що вивчають проблеми екологічного права.

Верховенство права та право власності на природні ресурси

Чимало науковців-правників звертаються до аналізу еколого-правових норм, пов'язаних із регулюванням права власності на природні ресурси, розглядаючи цей інститут із позиції форм власності (державна, комунальна, приватна), об'єктного і суб'єктного складу (власність на окремі природні ресурси, юридичні або фізичні особи), чи то в аспекті конституційних унормувань (право власності Українського народу, держави, територіальних гро-

мад). Варто згадати фундаментальні дослідження із зазначених питань, що були проведені такими вченими, як В. Носік [19], В. Шеховцов [20], Н. Юрчишин [21], О. Бондар [22], В. Гуревський [23], О. Вовк [24], О. Настіна [25], Л. Заставська [26], І. Перчеклій [27] та ін.

Науково-теоретичний аналіз сформульованих у Конституції України імперативів дає змогу зробити висновок про те, що ст. 13 закріплює юридичну модель здійснення права власності на землю та інші природні ресурси Українського народу. Суть цієї моделі полягає у тому, що Український народ є самостійним суб'єктом права власності на відповідні об'єкти навколишнього природного середовища в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Реалізація правомочностей Українського народу щодо володіння, користування і розпорядження природними ресурсами має забезпечуватися системою внутрішньодержавного публічного та приватного права, а також системою норм міжнародного права. Володіння природними ресурсами для Українського народу означає можливість у межах існуючих кордонів мати для життя і прогресивного розвитку свою територію та розташовані на поверхні і у надрах природні ресурси, повітряний простір, виключну (морську) економічну зону і континентальний шельф. Правомочність володіти природними ресурсами має абсолютний характер та є незмінною і постійною. Набуття у власність природних ресурсів суб'єктами приватного права не означає втрату для Українського народу правомочності володіння ними, оскільки право володіння народом і правомочність володіння окремої особи — це різні за економічним змістом і юридичною природою явища.

Важливим елементом у змісті права власності на природні ресурси Україн-

ського народу є правомочність користування, яка є похідною і певною мірою залежною від правомочності володіння ними. Юридична сутність правомочності щодо користування розкривається через економічну природу власності на природні ресурси. Згідно зі ст. 13 Конституції України народ України зобов'язаний користуватися землею та іншими природними ресурсами відповідно до закону, в якому мають визначатися загальні для всіх членів суспільства на території України вимоги і правила, а також організаційно-правові форми їх використання з метою забезпечення ефективності та раціональності при їх експлуатації.

Особливий зміст має також правомочність Українського народу щодо розпорядження землею та іншими природними ресурсами, що зумовлено об'єктивними і суб'єктивними факторами. Український народ є суб'єктом публічного і міжнародного права. Однак він не виступає безпосередньо суб'єктом права власності в цивільно-правових відносинах. Від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 13 Конституції України усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Це означає, що реалізація права власності на землю та інші природні ресурси має здійснюватися відповідними суб'єктами без надання будь-яких переваг для того чи іншого суб'єкта. Конституційна рівність суб'єктів права власності на природні ресурси перед законом має усім особам забезпечувати можливість вільного доступу до набуття і реалізації прав на природні ресурси, застосування цивільно-правових угод, захисту прав та законних інтересів всіх власників і природокористувачів [28, 96–104].

Конституція України закріплює право кожного на власність, у тому числі власність на природні ресурси, як важливий атрибут правової держави та

громадянського суспільства. Це конституційне положення створює фундаментальне підґрунтя для його подальшого розвитку в екологічному законодавстві України. У Конституції України визнається непорушність права власності — ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. При цьому примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Саме з урахуванням наведених конституційних положень і визначення процедури їх реалізації стосовно землі як об'єкта права власності на природні ресурси в Україні діє Закон від 17 листопада 2009 р. «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності».

Що стосується безоплатного вилучення (конфіскації) землі та інших природних ресурсів у власника, то ці дії можуть бути здійснені лише за рішенням або вироком суду чи іншого компетентного органу як санкція за вчинення правопорушення (злочину). Відповідно до п. «в» ст. 143 Земельного кодексу України примусове припинення прав на земельну ділянку здійснюється у судовому порядку у разі конфіскації земельної ділянки. Конфіскація є санкцією за вчинення злочину і застосовується виключно у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом України (далі — КК України), на підставі вироку суду. Стаття 59 КК України встановлює, що покарання у вигляді конфіскації майна (у тому числі земельних ділянок та інших природних ресурсів) полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Конфіскація передба-

чена за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині Кодексу.

Положення про непорушність права власності, закріплене в Конституції України та деталізоване в екологічному законодавстві, повною мірою кореспондується із Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція). Відповідно до ст. 1 Першого протоколу до Конвенції «кожна фізична та юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права...».

Підсумовуючи наведене та з урахуванням відповідних положень Конституції України, законодавчих і нормативно-правових актів екологічного спрямування, прояв верховенства права в інституті права власності на природні ресурси повинен втілюватися у таких чинниках: право власності на природні ресурси Українського народу; наявність особливостей, які притаманні державній, комунальній, приватній власності на природні ресурси; рівність форм власності на природні ресурси; гарантії судового захисту права власності на природні ресурси; юридична об'єктивізація природного права на природні ресурси в загальнодоступне право власності на них громадян, що мешкають на відповідній території; непорушність права власності на природні ресурси; використання власності на природні ресурси у спосіб, безпечний для суспільства, держави та довкілля.

Верховенство права та право природокористування

Утвердження принципу верховенства права в інституті права природокористування чітко простежується з часів проголошення Україною своєї незалежності, у тому числі від імпер-

ського радянського природоресурсного законодавства, в якому панівною була концепція виключної державної власності на природні ресурси, а користування ними розглядалось як похідний елемент цього абсолютного права. Лише деякі українські вчені у своїх працях робили спроби розірвати замкнуте коло та розвіяти міф про безальтернативність існування права виключної державної власності на природні ресурси будь-яким іншим інститутам, пов'язаним із використанням природних ресурсів на праві користування, зокрема оренди, сервіту, концесії, емфітевзису, суперфіцію тощо. Одним із таких науковців був професор В. Мунтян, який у 1975 р. захистив у Харківському юридичному інституті (нині — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з питань раціонального використання природних ресурсів та правових способів його регулювання [29]. Наукова праця іншого науковця — професора Б. Розовського була присвячена економіко-правовому аналізу нарахування шкоди у відносинах природокористування, стимулювання раціонального природокористування за допомогою норм трудового права та підвищення ефективності кримінальної відповідальності у сфері природокористування [30].

Серед наукових праць сучасної теорії екологічного права, присвячених інституту права природокористування, необхідно виокремити праці таких науковців: В. Комарницького [31], А. Соколової [32], О. Ткаченко [33], І. Вітовської [34], О. Черноус [35], О. Семенець [36], Я. Салміни [37], О. Шмигової [38], М. Черкашиної [39], Н. Кобецької [40] та ін.

У процесі взаємодії людини з навколишнім природним середовищем людина або безпосередньо бере з нього все необхідне для свого життя, або

переробляє і пристосовує природну сировину та її елементи до своїх потреб. Тобто відбувається процес використання природних ресурсів з метою забезпечення всього комплексу необхідних людині потреб, передусім таких, що пов'язані з забезпеченням її здорового фізичного та духовного життя, відпочинку, естетичного та культурного задоволення. До речі, «Екологічна енциклопедія» термін «природокористування» тлумачить таким чином: це використання природних ресурсів, яке складається з сукупності всіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і засобів його збереження та включає: видобування і переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення, використання та охорону природних умов життєвого середовища, відновлення і раціональні зміни екологічного балансу природних систем, що виконують функції збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства [41, 152].

У юридичній літературі пропонувалися різні класифікації видів природокористування [42, 138–139; 43, 82–82]. Зокрема, виокремлюються природні умови існування людини (споживання повітря, опромінення сонцем, отримання морального задоволення та естетична насолода від спілкування з довкіллям чи його окремими об'єктами). У цьому випадку відсутні суспільні відносини, які можуть бути предметом правового регулювання відповідної галузі права. Сам процес фактичного використання природних ресурсів не регламентується екологічним законодавством.

Наступний вид — загальнодоступне користування природними ресурсами. Цим поняттям охоплюються випадки, коли експлуатація об'єктів довкілля не чинить і практично не може чинити будь-якого впливу на їх стан. В екологічному законодавстві цей вид позначається як загальне користування і таке, що не впливає на стан навко-

лишнього природного середовища та здійснюється для задоволення життєво необхідних потреб людини (естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо). Так, наприклад, загальне водокористування здійснюється громадянами для задоволення їхніх потреб (купівля, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд або технічних пристроїв та з криниць). У порядку загального лісокористування громадяни мають право вільно перебувати в лісах, безкоштовно, без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, інші плоди, гриби тощо, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Громадянам гарантується право безоплатного загального використання об'єктів тваринного світу для задоволення життєво необхідних потреб. Воно здійснюється без вилучення об'єктів тваринного світу з природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування у межах, встановлених законодавством, обсягів безоплатного вилову).

Ще одним видом природокористування є загально урегульоване, яке в екологічному законодавстві позначається як спеціальне природокористування. Воно пов'язане з певним впливом на стан природних об'єктів, ресурсів і комплексів, що вимагає детальної правової регламентації самого процесу користування, підстав та порядку його користування, виникнення, змін і припинення.

Таким чином, в екологічному законодавстві та теорії екологічного права розрізняють загальне і спеціальне природокористування. Загальне природокористування характеризується загальнодоступністю, спрямованістю на задоволення потреб людини, безоплатністю, відсутністю дозволів на

експлуатацію природних ресурсів і незаподіянням шкоди навколишньому природному середовищу. Натомість спеціальне природокористування характеризується такими ознаками: обумовлене специфікою окремих видів діяльності щодо видобутку, експлуатації, споживання природних ресурсів, які вимагають установаження щодо кожного з них спеціальних вимог і правил; спеціальна правосуб'єктність осіб, які можуть отримувати природні ресурси у відокремлене постійне або тимчасове користування; спеціальні процедури набуття права на природокористування та отримання відповідних, передбачених законодавством, документів (державних актів, дозволів, квитків, карток тощо), які посвідчують таке право та зареєстровані у встановленому порядку; справляння зборів (рентної плати) користувачами природних ресурсів за спеціальне природокористування [31, 44–45].

Принцип верховенства права в інституті права природокористування проявляється у таких чинниках: кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами відповідно до закону (ч. 2 ст. 13 Конституції України); кожна людина має природне право на здійснення загального використання природних ресурсів для задоволення її життєво необхідних потреб у межах свого перебування; право загального природокористування виникає виключно на підставі особистого волевиявлення та гарантується державою низкою організаційно-правових, економічних, соціальних, культурно-виховних, освітніх заходів без будь-яких обмежень (ч. 2 ст. 24 Конституції України); загальне природокористування повинно мати забезпечений Конституцією України пріоритет перед спеціальним природокористуванням; на відміну від загального, спеціальне природокористування має чітку диференційованість за об'єктами правового регулювання; єдність і взаємозв'язок навколишнього

природного середовища зумовлює комплексний характер спеціального природокористування; набуття права спеціального природокористування формалізоване та здійснюється в межах певних юридичних процедур, що забезпечує його легітимність; припинення спеціального природокористування відбувається за умовами, що передбачені екологічним законодавством; багатоманітність суб'єктів спеціального природокористування.

Верховенство права та екологічна безпека

Наріжним каменем правового регулювання екологічної безпеки є верховенство права, яке пронизує цей інститут від визначення її поняття у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» і до законодавчого забезпечення екологічної безпеки в різних сферах суспільно-господарської діяльності. Це все базується на засадах, передбачених ст. 16 Конституції України, де забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу розглядається як обов'язок держави.

Принцип верховенства права в зазначеному інституті знайшло своє першоджерельне відображення у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де було виділено окремий розділ — «Екологічна безпека». У ньому зазначалося, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молоде покоління, а також має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці. Таким чином, саме в Декларації вперше було передбачено обов'язок Української держави щодо

забезпечення екологічної безпеки та збереження генофонду народу України як втілення верховенства права в цей ланцюжок суспільних відносин.

Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, яка була затверджена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р., розглядає екологічну сферу як складову національної безпеки України та виокремлює такі основні напрями її функціонування: впровадження і контроль за додержанням науково обґрунтованих нормативів природокористування та охорони довкілля; контроль за станом навколишнього природного середовища, виявлення та усунення загроз для здоров'я населення, своєчасне попередження громадян України у разі небезпеки; зниження антропогенних навантажень, ліквідація наслідків шкідливого впливу людської діяльності на природне середовище; впровадження у виробництво екологічно безпечних технологій; недопущення неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів.

Подальший розвиток правового забезпечення екологічної безпеки знайшов своє відображення у Постанові Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», в якій вирішенню проблем техногенно-екологічної безпеки було присвячено спеціальний розділ — «Стратегія і тактика гармонійного розвитку виробничого та природоресурсного потенціалу».

До об'єктів екологічної безпеки традиційно відносять: людину, її життя і здоров'я; власність; суспільство з його матеріальними і духовними цінностями; державу, функціонування якої покликано забезпечувати нормальні

умови для життєдіяльності громадян [44, 116–117].

Дослідження проблем правового забезпечення екологічної безпеки здійснювали такі відомі українські науковці, як В. Андрейцев [45], Г. Балюк, А. Бобкова, В. Зуєв, Р. Кірін, Т. Коваленко, Т. Ковальчук, М. Краснова, П. Кулинич, Н. Малишева [46], М. Шульга, В. Бредіхіна, Т. Григор'єва, М. Черкашина [47]. Окрім того, спеціальні питання правового регулювання екологічної безпеки знайшли своє відображення у дисертаційних дослідженнях Т. Ковальчук [48], М. Фролова [49], Л. Бондаря [50], О. Хіміч [51], С. Романко [52], Ю. Власенко [53], О. Москаленка [54], О. Шомпол [55] та ін.

Науковці у своїх дослідженнях одностайні в тому, що нині виникло нове коло суспільних відносин, у процесі яких необхідно: визначити перелік екологічно небезпечних видів діяльності та екологічно небезпечних об'єктів; встановити комплекс вимог та обов'язків щодо забезпечення екологічної безпеки у процесі здійснення відповідних видів діяльності й регульованої експлуатації джерел підвищеної екологічної безпеки; виявити екологічно небезпечні території (зони) за місцем розміщення екологічно шкідливих об'єктів, здійснюваної екологічно небезпечної діяльності або внаслідок накопичення понад встановлені нормативи високотоксичних, шкідливих речовин, їх сполук та сумішей; закріпити систему вимог, норм і нормативів екологічної безпеки; забезпечити їх дотримання державою, а також фізичними та юридичними особами, які здійснюють екологічно небезпечні види діяльності та експлуатують аналогічні об'єкти; забезпечити ліцензування екологічно небезпечних видів діяльності або експлуатації таких об'єктів та ін.

На думку В. Андрейцева, з огляду на виникнення таких відносин, норми

права наповнюються відповідними моделями, механізмами, способами врегулювання і гарантування безпечного поведіння з потенційно небезпечними видами діяльності, об'єктами і джерелами. Вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки стають загальними для суб'єктів, що здійснюють різні екологічно небезпечні види діяльності, або тих, які використовують такі об'єкти.

Отже, закономірно зумовлюється і комплексне правове регулювання цих правовідносин незалежно від джерел походження екологічної небезпеки. Вирішити такі завдання можливо в межах екологічного законодавства шляхом розроблення і прийняття комплексного нормативного акта щодо забезпечення екологічної безпеки здійснюваної людської діяльності, включаючи формування механізмів їх запобігання та подолання наслідків прояву стихійних сил природи, техногенних аварій і катастроф [45, 21–22]. Пропонується, щоб ці та інші питання були конкретизовані у спеціальному законодавчому акті — законі України про екологічну (природно-техногенну) безпеку [45, 117].

Підсумовуючи наведене, необхідно зазначити, що верховенство права в інституті екологічної безпеки знаходить своє втілення крізь призму передбачених Конституцією України основоположних приписів екологічної безпеки та розроблених на її засадах законах України як то: забезпечення екологічної безпеки — обов'язок Української держави (ст. 16); виключно законами України визначаються правові засади екологічної безпеки (пункти 5, 17 ч. 1 ст. 92) та правовий режим надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації (п. 19 ч. 1 ст. 92). Ці конституційні положення віддзеркалені у низці законів України, присвячених регулюванню відповідних суспільних відносин, що виникають у тій чи іншій сферах забезпечення екологічної безпеки.

Верховенство права та еколого-правове регулювання й охорона клімату

Національне екологічне законодавство довгий час не переймалося проблемами правового регулювання та охорони клімату. Осторонь від цього питання залишалися й наукові дослідження, що були присвячені правовим проблемам екологічних суспільних відносин. Тектонічні зміни в цьому питанні відбулися після прийняття Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН) про зміну клімату від 9 травня 1992 р. (далі — Рамкова конвенція) та Кіотського протоколу до неї від 11 грудня 1997 р. Рамкова конвенція була підписана від імені України 11 червня 1992 р., ратифікована Законом України від 29 жовтня 1996 р. та набрала чинності для України 11 серпня 1997 р. [56].

Мета Рамкової конвенції та усіх пов'язаних із нею правових документів полягає у тому, щоб досягти у виконанні її відповідних положень стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускає небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Такий рівень має бути досягнутий у строки, необхідні для природної адаптації екосистем до зміни клімату, що дасть можливість не ставити під загрозу виробництво продовольства і сприятиме забезпеченню подальшого економічного розвитку на стійкій основі (ст. 2 Рамкової конвенції).

Серед принципів, якими керуються сторони у своїй діяльності щодо досягнення мети Рамкової конвенції, виокремлюють: захист кліматичної системи на благо нинішнього і майбутніх поколінь людства на основі справедливості; вжиття попереджувальних заходів з метою прогнозування, запобігання або зведення до мінімуму причин зміни клімату і пом'якшення його негативних наслідків; політика і заходи в галузі захисту кліматичної системи

від антропогенних змін мають відповідати конкретним умовам кожної зі сторін і бути інтегрованими в національні програми розвитку; співробітництво з метою встановлення сприятливої і відкритої міжнародної економічної системи.

Прийняття Рамкової конвенції та Кіотського протоколу до неї стало потужним поштовхом для проведення наукових досліджень і появи внаслідок цього низки публікацій. Однією з перших стала стаття В. Комарницького «Україна в міжнародно-правовому співробітництві з питань зміни клімату», яка вийшла друком у 2005 р. [57, 16–21]. На думку автора, Кіотський протокол охопив різноманітні тенденції, спрямовані на глобалізацію у вирішення проблем економіки й екології, що є складовою сталого розвитку, тобто гармонійного економічного, екологічного та соціального розвитку суспільства. Окрім того, приєднання України до Кіотського протоколу вимагало виконання на національному рівні відповідних зобов'язань: створення національної системи для оцінки антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами всіх парникових газів; створення і супроводження національного реєстру врахування встановленої кількості викидів парникових газів; забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень щодо питань зміни клімату [57, 20–21].

У подальшому проблемам правового регулювання та охорони зміни клімату була присвячена ціла низка наукових праць, авторами яких є: А. Гетьман та В. Лозо [58], С. Кузнєцова [59; 60], О. Мірошніченко [61], О. Сурилова [62]. Спеціальне дисертаційне дослідження питань клімату як об'єкта еколого-правової охорони в Україні було проведено К. Прохоренко [63].

У юридичній літературі поняття клімату (в еколого-правовому аспекті) розглядається як цілісна сукупність (система) природних умов і процесів,

що полягають у безперервній взаємодії, обміні і розподілі енергії між природними об'єктами та підлягають правовій охороні як умови, джерела та ознаки безпечного, стабільного і якісного навколишнього природного середовища — інтегрованого об'єкта екологічного права [64, 105], або ж як об'єкт природного походження, який характеризується станом кліматичної системи (атмосфери, гідросфери, біосфери та геосфери у їх взаємозв'язку і взаємодії), визнаний нормами міжнародного екологічного права як об'єкт, на який здійснюється небезпечний антропогенний вплив у формі юридично визначених видів діяльності, пов'язаних зі здійсненням викидів парникових газів та потребує вжиття спеціальних міжнародних і державно-правових заходів, спрямованих на стабілізацію концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, за якого не допускається порушення рівноваги кліматичної системи, а також погіршення у зв'язку з цим якості та безпечності навколишнього природного середовища [64, 3].

Також у юридичній літературі дещо скептично ставляться до законодавчої та нормативно-правової бази, що регулює охорону клімату в державі, вважаючи її малодослідженою. Зокрема, на думку С. Кузнєцової, наявна нормативна база України не є достатньою та потребує значного вдосконалення, особливо врегулювання питань зміни клімату на рівні законів. Як вважає науковець, необхідно прийняти стратегічні документи з питань глобальних змін клімату та їх впливу на навколишнє природне середовище, економіку і людину, які визначають політику держави в цій сфері на найближчі роки (політичні програми, державні стратегії розвитку промисловості, енергетики, транспорту, житлово-комунального господарства, сільського господарства, поводження з відходами, землекорис-

тування і лісового господарства та інших галузей економіки) [60, 303].

Водночас, з урахуванням останніх тенденцій міжнародного та національного правового регулювання й охорони клімату, необхідно з оновлених позицій поглянути на кліматичну проблему. Передусім йдеться про сесію ООН, яка проходила з 30 листопада по 11 грудня 2015 р., та на якій була прийнята Паризька угода до Рамкової конвенції (далі — Угода). Угода ратифікована Законом України від 14 липня 2016 р.

Угода, посилюючи реалізацію Рамкової конвенції, у тому числі її мети, спрямована на зміцнення глобального реагування на загрозу зміни клімату в контексті сталого розвитку та зусиль із викорінення бідності, зокрема шляхом: стримання зростання глобальної середньої температури значно нижче передбачених у ній показників, визнаючи, що це суттєво знизить ризики та наслідки зміни клімату; підвищення здатності адаптування до несприятливих наслідків зміни клімату, а також сприяння опірності до зміни клімату та низьковуглецевому розвитку таким чином, щоб не ставити під загрозу виробництво продовольства; забезпечення узгодженості фінансових потоків із напрямом низьковуглецевого та опірного до зміни клімату розвитку (ст. 2 Угоди). У частині 2 ст. 5 Угоди передбачено, що Сторонам рекомендується вживати дії щодо реалізації та підтримки, у тому числі шляхом виплат відповідно до отриманих результатів, існуючої системи, як викладено у відповідних керівних принципах та рішеннях, вже прийнятих у межах Рамкової конвенції, для: стратегічних підходів і позитивних стимулів стосовно діяльності, пов'язаної зі скороченням викидів у результаті вирубки й деградації лісів, а також із роллю збереження недоторканості лісів, сталого управління лісами та збільшення накопичення вуглецю в лісах у країнах, що розвиваються; альтернативних стратегічних

підходів, таких, що поєднують спільні підходи з пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї інтегровано-го й сталого управління лісами, підтверджуючи важливість стимулювання, у разі необхідності, інших, не вуглецевих вигід, пов'язаних із такими підходами.

Підтвердженням взятих Україною на себе зобов'язань із виконання Рамкової конвенції стала схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 р. (далі – Концепція) [65].

Метою Концепції є вдосконалення державної політики у сфері зміни клімату для досягнення сталого розвитку держави, створення правових та інституційних передумов для забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку за умови економічної, енергетичної та екологічної безпеки і підвищення добробуту громадян.

У Концепції зазначається, що невідкладність вирішення проблем у сфері зміни клімату зумовлена: необхідністю удосконалення законодавчої бази у цій сфері; недостатньо чітким розподілом функцій, низьким рівнем координації дій та інституційної спроможності органів державної влади щодо планування і проведення дій у зазначеній сфері; неузгодженістю політики у сфері зміни клімату із законодавчими та іншими нормативно-правовими актами в інших соціально-економічних сферах; відсутністю системного підходу до створення наукового підґрунтя діяльності у сфері зміни клімату; недостатньою обізнаністю громадянського суспільства та органів державної влади з усіма аспектами проблеми зміни клімату та низьковуглецевого розвитку держави.

Основними напрямками реалізації Концепції є: зміцнення інституційної спроможності щодо формування і забезпечення реалізації державної

політики у сфері зміни клімату; запобігання зміни клімату через скорочення антропогенних викидів і збільшення абсорбції парникових газів та забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку держави; адаптація до зміни клімату, підвищення опірності та зниження ризиків, пов'язаних зі зміною клімату.

Таким чином, верховенство права в інституті еколого-правового регулювання й охорони клімату знаходить своє віддзеркалення у міжнародних публічно-правових угодах – Рамковій конвенції ООН про зміну клімату, Кіотському протоколі та Паризькій угоді до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, – де Україна є стороною та згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що відповідає вимогам ч. 1 ст. 9 Конституції України. З урахуванням положень, що містяться у цих міжнародних договорах, Україна вибудовує свою кліматичну політику через призму адаптації національного законодавства до існуючих на міжнародному рівні стандартів у сфері охорони клімату. Яскравим прикладом такої адаптації є прийняття наведеної вище Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 р., якою передбачено низку заходів стосовно зміцнення інституційної спроможності щодо формування і забезпечення реалізації державної політики у сфері зміни клімату; запобігання зміни клімату через скорочення антропогенних викидів і збільшення абсорбції парникових газів та забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку держави; адаптація до зміни клімату, підвищення опірності та зниження ризиків, пов'язаних зі зміною клімату. Концепцією визнано, що її реалізація дасть змогу: удосконалити державну політику у сфері зміни клімату і посилити інституційну спроможність для її реалізації; забезпечити дотримання усіх зобов'язань України за Рамковою

конвенцією та іншими міжнародними угодами у сфері зміни клімату, Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони; забезпечити законодавче та нормативно-правове врегулювання ринкових і неринкових інструментів скорочення антропогенних викидів та збільшення абсорбції парникових газів, включаючи впровадження внутрішньої системи торгівлі квотами на викиди парникових газів та удосконалення екологічного оподаткування у частині викидів парникових газів; посилити спроможність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до розроблення та здійснення заходів із запобігання зміні клімату та адаптації до неї; забезпечити системне наукове, методологічне та освітнє супроводження всіх аспектів діяльності у сфері зміни клімату; підвищити рівень участі громадськості у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату та ін.

Підсумовуючи викладені міркування стосовно верховенства права в окремих інститутах екологічного законодавства України — права власності на природні ресурси, права природокористування, правового забезпечення екологічної безпеки, еколого-правового регулювання та охорони клімату — можливо зробити такі висновки.

Ідея верховенства права поступово проникає в матерію екологічного законодавства, створюючи необхідні умови для консолідації в регулюванні екологічних суспільних відносин, що знаходить своє відображення у Конституції України, законодавчих актах екологічного спрямування і міжнародно-правових угодах.

Принцип верховенства права має бути покладений в основу тлумачення новітнього національного екологічного

правопорядку, де наріжним каменем має виступати ідея побудови екологічної держави [66–69].

Екологічна держава уособлює в собі природне право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, гарантовану і необмежену можливість звертатися до суду за захистом цього права, а також пов'язане з цим: підвищення рівня суспільної екологічної свідомості; поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки; припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування спроможної екологічної мережі та природно-заповідного фонду; забезпечення екологічно збалансованого природокористування; інтеграція екологічної політики та створення демократичної системи інтегрованого екологічного управління; врахування питань навколишнього природного середовища і розвитку в процесі прийняття рішень; комплексний підхід до планування і раціонального використання природних ресурсів; раціональне використання вразливих екосистем; екологічно безпечне використання біотехнології; застосування комплексних підходів до освоєння водних прісних ресурсів, ведення водного господарства і водокористування; екологічно безпечне вилучення небезпечних відходів, включаючи запобігання незаконному міжнародному обігу токсичних і небезпечних відходів тощо.

Таким чином, верховенство права — це той ланцюжок, який дає змогу легко і безпомилково здійснити реформу національного екологічного правопорядку у векторному спрямуванні до оголошення України як «суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової та екологічної держави», що стане інноваційною моделлю її суспільного та державного розвитку.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика). — Х., 2008. — 240 с.
2. *Головатий С. П.* Верховенство права : моногр. : в 3 кн. — К., 2006. — LXIV. Книга третя: Верховенство права: український досвід. — 1747 с.
3. *Шевчук С. В.* Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення Конституції // Українське право. — 1998. — Число 2 (10). — С. 56–68.
4. *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : моногр. — К., 2000. — 220 с.
5. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина у Конституції України (до інтеграції вихідних конституційних положень). — Х., 1997. — 64 с.
6. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика // Українське право : матеріали міжнар. конф. «Верховенство права: питання теорії та практики». — 2006. — № 1. — С. 15–23.
7. *Селіванов А. О.* Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. — К., 2008. — 120 с.
8. *Петришин О. В.* Верховенство права як принцип дії права // Українське право. — 2006. — № 1 (19).
9. *Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії.* Книга перша / відп. ред. Н. М. Оніщенко. — К., 2008. — 344 с.
10. *Гетьман Є. А.* Принцип верховенства права у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади // Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій — Х., 2016. — Вип. 134. — С. 61–69.
11. *Засць А. П.* Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник Академії правових наук. — Х., 1998. — № 1 (12). — С. 3–12.
12. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права у конституційному правосудді // Закон і бізнес. — 2000. — № 17. — С. 8–12.
13. *Колодій А. М.* Принципи права України : моногр. — К., 1998. — 192 с.
14. *Луців О. М.* Верховенство права: сучасні інтерпретації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Л., 2014. — 16 с.
15. *Оржих М.* Верховенство права — принцип практической деятельности государства и общества // Юридический вестник. — 1997. — № 3. — С. 64–72.
16. *Пухтецька А. А.* Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права : моногр. / відп. ред. В. Б. Авер'янов. — К., 2010. — 140 с.
17. *Рабінович П. М.* Конституційний принцип верховенства права // Юридический вестник. — 1997. — № 3. — С. 66–69.
18. *Українське право : матеріали міжнар. конф. «Верховенство права: питання теорії та практики».* — 2006. — № 1. — 112 с.
19. *Носік В. В.* Право власності на землю Українського народу : моногр. — К., 2006. — 544 с.
20. *Шеховцов В. В.* Правове регулювання права приватної власності на об'єкти тваринного світу в Україні : моногр. — Х., 2010. — 200 с.
21. *Юрчишин Н. Г.* Реалізація права приватної власності на ліси в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2009. — 16 с.
22. *Бондар О. Г.* Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2005. — 20 с.
23. *Гуревський В. К.* Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 1999. — 16 с.
24. *Вовк О. М.* Право громадян на землю в сільській місцевості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1997. — 15 с.
25. *Настіна О. І.* Право державної власності на землю в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2011. — 19 с.
26. *Заставська Л. П.* Право власності на землю в Україні (розвиток та основні риси) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2003. — 19 с.
27. *Перчеклій І. М.* Право власності Українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2015. — 16 с.
28. *Гетьман А. П., Носік В. В.* Коментар до ст. 13 Конституції України // Конституція України. Науково-практичний коментар. — 2-ге вид. — Х., 2011. — С. 96–104.
29. *Мунтян В. Л.* Правовые проблемы рационального природопользования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Харьков, 1975. — 49 с.
30. *Розовський Б. Г.* Правовое стимулирование рационального природопользования / отв. ред. Ю. С. Шемшученко. — Киев, 1981. — 237 с.
31. *Комарницький В. М.* Теоретико-методологічні засади права спеціального природокористування : моногр. — Луганськ, 2009. — 184 с.

32. Соколова А. К. Договори на користування природними ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1993. — 18 с.
33. Ткаченко О. М. Право користування курортними, лікувально-оздоровчими та рекреаційними зонами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1999. — 16 с.
34. Вітовська І. В. Правове регулювання використання природних ресурсів виключної (морської) економічної зони України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004. — 20 с.
35. Черноус О. В. Правове регулювання використання та охорони природних ресурсів виключної (морської) економічної зони : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006. — 20 с.
36. Семенець О. С. Правове регулювання використання природних ресурсів для туризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2012. — 18 с.
37. Салміна Я. О. Правове регулювання використання природних ресурсів континентального шельфу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2015. — 20 с.
38. Шмигова О. М. Правове регулювання рекреаційного природокористування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2010. — 18 с.
39. Черкашина М. К. Юридичні гарантії права природокористування : моногр. — Х., 2010. — 176 с.
40. Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики : моногр. — Івано-Франківськ, 2016. — 271 с.
41. Екологічна енциклопедія : у 3 т. — К., 2008. — Т. 3. — 472 с.
42. Вовк Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. — Харьков, 1986.
43. Яковлев В. Н. Экологическое право. — Кишинев, 1988. — 344 с.
44. Гетьман А. П. Коментар до ст. 16 Конституції України // Конституція України. Науково-практичний коментар. — 2-ге вид., перероб. і доповн. — Х., 2011.
45. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посіб. — К., 2002. — 332 с.
46. Проблеми права екологічної безпеки : навч. посіб. / під заг. ред. М. В. Краснової та Р. С. Кіріна ; відп. ред. В. І. Андрейцев. — Дніпро, 2016. — 576 с.
47. Правове регулювання екологічної безпеки в Україні : навч. посіб. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. Л. Бредіхіна та ін. — Х., 2012. — 296 с.
48. Ковальчук Т. Г. Правовые вопросы обеспечения экологической безопасности продуктов питания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Киев, 1996. — 21 с.
49. Фролов М. О. Правові аспекти екологічного ризику : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2001. — 20 с.
50. Бондар Л. О. Правові засади здійснення екологічно небезпечної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002. — 20 с.
51. Хімич О. М. Забезпечення екологічної безпеки адміністративно-правовими заходами, які застосовуються міліцією : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2005. — 16 с.
52. Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2008. — 19 с.
53. Власенко Ю. Л. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2010. — 20 с.
54. Москаленко О. В. Правові аспекти декларування безпеки об'єктів підвищеної екологічної небезпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2013. — 19 с.
55. Шомпол О. А. Вдосконалення законодавства України про екологічну безпеку в контексті міжнародно-правових зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2013. — 18 с.
56. Про ратифікацію Рамкової конвенції ООН про зміну клімату : Закон України від 29 жовтня 1996 р. № 435/96-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435/96-%D0%B2%D1%80>.
57. Комарницький В. М. Україна в міжнародно-правовому співробітництві з питань зміни клімату // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. — 2005. — Вип. 4. — С. 16–21.
58. Гетьман А. П., Лозо В. І. Правовий захист клімату Землі: історична динаміка, основні компоненти й перспективи розвитку Кіотського процесу // Проблеми законності: акад. зб. наук. праць. — Х., 2012. — Вип. 120. — С. 104–115.
59. Кузнєцова С. В. Національне законодавство України щодо охорони клімату і перспективи його вдосконалення // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К., 2014. — Вип. 66. — 400 с.
60. Кузнєцова С. В. Становлення правового регулювання охорони клімату в Україні // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К., 2014. — Вип. 64. — 504 с.
61. Мірошніченко О. П. Боротьба за зміною клімату як один із провідних напрямків екологічної політики ЄС (правові аспекти) // Міжнародне право і національне законодавство : зб. наук. пр. — К., 2005. — Вип. 4. — С. 21–31.
62. Сурілова О. О. Правове регулювання зміни клімату у другий період дії Кіотського протоколу // Правове життя сучасної України : матер. міжнар. наук. конф. (20–21 квітня 2012 р.). — О., 2012. — Т. 1.
63. Прохоренко К. А. Клімат як об'єкт еколого-правової охорони в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2013. — 16 с.

64. Прохоренко К. А. Теоретичні аспекти поняття «клімат» в еколого-правовому регулюванні // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Юридичні науки. — 2011. — Вип. 86. — С. 104–106.
65. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. № 932-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249573705>.
66. Машинков К. Концепт «екологічна держава» в контексті сучасного державотворення // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. — Д., 2014. — Вип. 2 (21). — С. 21–29.
67. Павлова О. В. Екологічна держава як вимога сьогодення в контексті сталого розвитку в Україні // Науковий вісник Херсонського державного університету. — 2015. — № 5. — С. 77–81.
68. Павлова О. В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2017. — 20 с.
69. Стецюк П. Б. Сучасна конституційна держава як держава екологічна (до постановки питання) // Права людини і довілля у новій Україні: на честь професора С. М. Кравченко : зб. статей та тез міжнар. міждисципл. симпозіуму (м. Львів, 20–21 вересня 2014 р.). — Л., 2015. — С. 17–27.

REFERENCES

1. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsyphu prava (zmistovna kharakterystyka) [Fundamental principles of the law (substantial characteristic)], Kharkiv, 2008, 240 p.
2. Holovaty S. P. Verkhovenstvo prava [Rule of law], Kyiv, 2006, Book 3, 1747 p.
3. Shevchuk S. V. Formalna ta orhanichna kharakterystyka pryntsyphu verkhovenstva prava: do novykh metodiv tlumachennia Konstytutsii [Formal and organic line of the principle of the rule of law: to new methods of interpretation of the Constitution], *Ukrainske pravo*, 1998, Chyso 2 (10), pp. 56–68.
4. Skrypniuk O. V. Sotsialna, pravova derzhava v Ukraini: problemy teorii i praktyky. Do 10-richchia nezalezhnosti Ukrainy [Social, the constitutional state in Ukraine: problems of the theory and practice. To the 10 anniversary of independence of Ukraine], Kyiv, 2000, 220 p.
5. Rabinovych P. M. Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (do intehtratsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen) [Human right and the citizen in the Constitution of Ukraine (before integration of output constitutional provisions)], Kharkiv, 1997, 64 p.
6. Koziubra M. I. Pryntsyph verkhovenstva prava ta vitchyzniana teoriia i praktyka [Principle of the rule of law both domestic theory and practice], *Ukrainske pravo*, 2006, no. 1, pp. 15–23.
7. Selivanov A. O. Konstytutsiina iurydyktsiia: poniattia, zmist, pryntsyph verkhovenstva prava, pravovi pozystsii po spravakh prav liudyny i konstytutsiinykh konfliktiv u sferi publichnoi vlady [Constitutional jurisdiction: concept, contents, principle of the rule of law, legal positions on affairs of human rights and constitutional conflicts in the sphere of the public power], Kyiv, 2008, 120 p.
8. Petryshyn O. V. Verkhovenstvo prava iak pryntsyph dii prava [Rule of law as principle of action of the law], *Ukrainske pravo*, 2006, no. 1 (19).
9. Verkhovenstvo prava iak pryntsyph pravovoi systemy: problemy teorii. Knyha persha [Rule of law as principle of legal system: theory problems. Book the first], Kyiv, 2008, 344 p.
10. Hetman Ie. A. Pryntsyph verkhovenstva prava u normotvorchii diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady [The principle of the rule of law in rule-making activity of executive authorities], *Problemy zakonnosti*, Kharkiv, 2016, Issue 134, pp. 61–69.
11. Zaiets A. P. Pryntsyph verkhovenstva prava (teoretyko-metodolohichne obruntuvannia) [Principle of the rule of law (theoretical-methodological justification)], *Visnyk Akademii pravovykh nauk*, Kharkiv, 1998, no. 1 (12), pp. 3–12.
12. Koziubra M. I. Pryntsyph verkhovenstva prava u konstytutsiinomu pravosuddi [The principle of the rule of law in the constitutional justice], *Zakon i biznes*, 2000, no. 17, pp. 8–12.
13. Kolodii A. M. Pryntsyphu prava Ukrainy [Rule of law in Ukraine], Kyiv, 1998, 192 p.
14. Lutsiv O. M. Verkhovenstvo prava: suchasni interpretatsii [Principles of the law of Ukraine], Lviv, 2014, 16 p.
15. Orzykh M. Verkhovenstvo prava — pryntsyph praktycheskoi deiatelnosti hosudarstva y obshchestva [Rule of law: modern interpretations], *Iurydycheskyi vestnyk*, 1997, no. 3, pp. 64–72.
16. Pukhtetska A. A. Ievropeiskyi administratyvnyi prostir i pryntsyph verkhovenstva prava [The rule of law — the principle of practical activities of the state and society], Kyiv, 2010, 140 p.
17. Rabinovych P. M. Konstytutsiinyi pryntsyph verkhovenstva prava [Constitutional principle of the rule of law], *Iurydycheskyi vestnyk*, 1997, no. 3.
18. *Ukrainske pravo*, 2006, no. 1, 112 p.
19. Nosik V. V. Pravo vlasnosti na zemliu Ukrainskoho narodu [Ownership right on the land of the Ukrainian people], Kyiv, 2006, 544 p.
20. Shekhovtsov V. V. Pravove rehuliuвання права pryvatnoi vlasnosti na obiekty tvarynnoho svitu v Ukraini [Legal regulation of the right of a private ownership for fauna objects in Ukraine], Kharkiv, 2010, 200 p.

21. Iurchyshyn N. H. Realizatsiia prava pryvatnoi vlasnosti na lisy v Ukraini [Realization of the right on a private ownership for the woods in Ukraine], Kyiv, 2009, 16 p.
22. Bondar O. H. Zemlia yak ob'ekt prava vlasnosti za zemelnym zakonodavstvom [The land as an ownership right object on land the legislation], Kyiv, 2005, 20 p.
23. Hurevskiy V. K. Pravo pryvatnoi vlasnosti hromadian Ukrainy na zemli silskohospodarskoho pryznachennia [The right of a private ownership of citizens of Ukraine on the earth of agricultural purpose], Kyiv, 1999, 16 p.
24. Vovk O. M. Pravo hromadian na zemliu v silskii mistsevosti [The right of citizens for the earth in the countryside], Kharkiv, 1997, 15 p.
25. Nastina O. I. Pravo derzhavnoi vlasnosti na zemliu v Ukraini [The right of a state property for the earth in Ukraine], Kyiv, 2011, 19 p.
26. Zastavska L. P. Pravo vlasnosti na zemliu v Ukraini (rozvytok ta osnovni rysy) [Ownership right on the earth in Ukraine (development and the main lines)], Kyiv, 2003, 19 p.
27. Percheklii I. M. Pravo vlasnosti Ukrainskoho narodu na pryrodni resursy: ekoloho-pravovi zasady [Ownership right of the Ukrainian people on natural resources: ekoloho-legal bases], Kyiv, 2015, 16 p.
28. Hetman A. P., Nosik V. V. Komentar do st. 13 Konstytutsii Ukrainy [The comment to Art. 13 of the Constitution of Ukraine], *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar*, Kharkiv, 2011, pp. 96–104.
29. Muntyan V. L. Pravovye problemy ratsionalnogo prirodopolzovaniya [Legal problems of rational environmental management], Kharkov, 1975, 49 p.
30. Rozovskiy B. G. Pravovoe stimulirovanie ratsionalnogo prirodopolzovaniya [Legal stimulation of rational environmental management], Kiev, 1981, 237 p.
31. Komarnytskyi V. M. Teoretyko-metodolohichni zasady prava spetsialnogo pryrodokorystuvannia [Theoretical bases of the right of special environmental management], Luhansk, 2009, 184 p.
32. Sokolova A. K. Dohovory na korystuvannia pryrodnyimi resursamy [Contracts for use of natural resources], Kharkiv, 1993, 18 p.
33. Tkachenko O. M. Pravo korystuvannia kurortnymi, likuvalno-ozdorovchymy ta rekreatsiinymy zonamy [Right of use of resort, medical and improving and recreational areas], Kharkiv, 1999, 16 p.
34. Vitovska I. V. Pravove rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv vykliuchnoi (morskoj) ekonomichnoi zony Ukrainy [Legal regulation of use of natural resources of an exclusive (sea) economic zone of Ukraine], Kharkiv, 2004, 20 p.
35. Chornous O. V. Pravove rehuliuвання vykorystannia ta okhorony pryrodnykh resursiv vykliuchnoi (morskoj) ekonomichnoi zony [Legal regulation of use and protection of natural resources of an exclusive (sea) economic zone], Kyiv, 2006, 20 p.
36. Semenets O. S. Pravove rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv dlia turizmu v Ukraini [Legal regulation of use of natural resources for tourism in Ukraine], Kyiv, 2012, 18 p.
37. Salmina Ia. O. Pravove rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv kontynentalnogo shelfu [Legal regulation of use of natural resources of the continental shelf], Kyiv, 2015, 20 p.
38. Shmyhova O. M. Pravove rehuliuвання rekreatsiinoho pryrodokorystuvannia [Legal regulation of recreational environmental management], Kyiv, 2010, 18 p.
39. Cherkashyna M. K. Iurydychni harantii prava pryrodokorystuvannia [Legal guarantees of the right of environmental management], Kharkiv, 2010, 176 p.
40. Kobetska N. R. Dozvilne i dohovirne rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv v Ukraini: pytan- nia teorii ta praktyky [Allowing and contractual regulation of use of natural resources in Ukraine: ques- tions of the theory and practice], Ivano-Frankivsk, 2016, 271 p.
41. Ekolohichna entsyklopediia [Ecological encyclopedia], Kyiv, 2008, vol. 3, 472 p.
42. Vovk Yu. A. Sovetskoe prirodoresursovoe pravo i pravovaya okhrana okruzhayushchey sredy. Obshchaya chast [Soviet natural resource right and legal protection of the environment. General part], Kharkov, 1986, pp. 138–139.
43. Yakovlev V. N. Ekologicheskoe pravo [Ecological law], Kishinev, 1988, 344 s.
44. Hetman A. P. Komentar do st. 16 Konstytutsii Ukrainy [The comment to Art. 16 of the Constitution of Ukraine], *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar*, Kharkiv, 2011, pp. 116–117.
45. Andreitsev V. I. Pravo ekolohichnoi bezpeky [Right of ecological safety], Kyiv, 2002, 332 p.
46. Problemy prava ekolohichnoi bezpeky [Problems of the right of ecological safety: studies grant], Dnipro, 2016, 576 p.
47. Pravove rehuliuвання ekolohichnoi bezpeky v Ukraini [Legal regulation of ecological safety in Ukraine], Kharkiv, 2012, 296 p.
48. Kovalchuk T. G. Pravovye voprosy obespecheniya ekologicheskoy bezopasnosti produktov pitaniya [Legal questions of ensuring ecological safety of food], Kiev, 1996, 21 p.
49. Frolov M. O. Pravovi aspekty ekolohichnogo ryzyku [Legal aspects of environmental risk], Kyiv, 2001, 20 p.
50. Bondar L. O. Pravovi zasady zdiisnennia ekolohichno nebezpechnoi diialnosti v Ukraini [Legal bases of implementation of ecologically dangerous activity in Ukraine], Kyiv, 2002, 20 p.
51. Khimich O. M. Zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky administratyvno-pravovymi zakhodamy, iaki zastosovuiutsia militsiiei [Ensuring ecological safety with administrative and legal measures which are applied by militia], Kyiv, 2005, 16 p.

52. Romanko S. M. Ekonomiko-pravovyi mekhanizm zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky silskohospodarskoi produktsii [Economic legal mechanism of ensuring ecological safety of agricultural production], Kyiv, 2008, 19 p.
53. Vlasenko Iu. L. Optymizatsiia zakonodavstva Ukrainy u sferi zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky [Optimization of the legislation of Ukraine in the sphere of ensuring ecological safety], Kyiv, 2010, 20 p.
54. Moskalenko O. V. Pravovi aspekty deklaruvannia bezpeky ob'ektiv pidvyshchenoi ekolohichnoi nebezpeky [Legal aspects of declaring of safety of objects of the increased danger], Kyiv, 2013, 19 p.
55. Shompol O. A. Vdoskonalennia zakonodavstva Ukrainy pro ekolohichnu bezpeku v konteksti mizhnarodno-pravovykh zobov'iazan [Improvement of the legislation of Ukraine on ecological safety in the context of international legal obligations], Kyiv, 2013, 18 p.
56. Pro ratyfikatsiiu Ramkovoï konventsii OON pro zminu klimatu: Zakon Ukrainy vid 29 zhovtnia 1996 r. № 435/96-VR [About ratification of the United Nations Framework Convention about climate change: The law of Ukraine of October 29, 1996 № 435/96-BP]. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435/96-%D0%B2%D1%80>.
57. Komarnytskyi V. M. Ukraina v mizhnarodno-pravovomu spivrobitnytstvi z pytan zminy klimatu [Ukraine in international legal cooperation on climate change], *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, 2005, Issue 4, pp. 16–21.
58. Hetman A. P., Lozô V. I. Pravovyi zakhyst klimatu Zemli: istorychna dynamika, osnovni komponenty i perspektyvy rozvytku Kiotskoho protsesu [Legal protection of climate of Earth: historical dynamics, main components and prospects of development of the Kyoto process], Kharkiv, 2012, Issue 120, pp. 104–115.
59. Kuznietsova S. V. Natsionalne zakonodavstvo Ukrainy shchodo okhorony klimatu i perspektyvy ioho vdoskonalennia [The national legal system of Ukraine on protection of climate and prospect of its improvement], *Derzhava i pravo*, Kyiv, Issue 66, 2014, 400 p.
60. Kuznietsova S. V. Stanovlennia pravovoho rehuliuвання okhorony klimatu v Ukraini [Formation of legal regulation of protection of climate in Ukraine], *Derzhava i pravo*, Issue 64, Kyiv, 2014, 504 p.
61. Miroshnychenko O. P. Borotba za zminoiu klimatu iak odyn iz providnykh napriamkiv ekolohichnoi polityky IeS (pravovi aspekty) [Fight behind climate change as one of the leading directions of environmental policy of the EU (legal aspects)], *Mizhnarodne pravo i natsionalne zakonodavstvo*, Kyiv, 2005, Issue 4, pp. 21–31.
62. Surilova O. O. Pravove rehuliuвання zminy klimatu u druhyi period dii Kiotskoho protokolu [Legal regulation of climate change during the second period of action of the Kyoto Protocol], *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy*, Odesa, 2012, vol. 1, pp. 408–409.
63. Prokhorenko K. A. Teoretychni aspekty poniattia «klimat» v ekoloho-pravovomu rehuliuванні [Theoretical aspects of the concept «climate» of ecological and legal regulation], *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu im. T. Shevchenka: Iurydychni nauky*, 2011, Issue 86, pp. 104–106.
64. Prokhorenko K. A. Klimat iak ob'ekt ekoloho-pravovoi okhorony v Ukraini [Climate as object of ecological and legal protection in Ukraine], Kyiv, 2013, 16 p.
65. Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zminy klimatu na period do 2030 roku: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 hrudnia 2016 r. № 932-r [About approval of the Concept of realization of public policy in the sphere of climate change for the period till 2030: the order of Cabinet council of Ukraine of December 7, 2016 № 932-r]. Available at: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249573705>.
66. Mashnenkov K. Kontsept «ekolohichna derzhava» v konteksti suchasnogo derzhavotvorennia [Concept «ecological the state» in the context of the modern state], *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriadvannia*, Dnipropetrovs, 2014, Issue 2 (21), pp. 21–29.
67. Pavlova O. V. Ekolohichna derzhava iak vymoha sohodennia v konteksti staloho rozvytku v Ukraini [The Ecological state as the requirement of the present in the context of sustainable development in Ukraine], *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii: Iurydychni nauky*, 2015, no. 5, pp. 77–81.
68. Pavlova O. V. Pravovi zasady formuvannia ekolohichnoi derzhavy za uchastiu hromadskosti [Legal bases of formation ecological the states with participation of the public], Kharkiv, 2017, 20 p.
69. Stetsiuk P. B. Suchasna konstytutsiina derzhava iak derzhava ekolohichna (do postanovky pytannia) [Modern the constitutional state as the state ecological (to formulation of the question)], *Prava liudyny i dovkillia u novii Ukraini*, Lviv, 2015, pp. 17–27.

Гетьман А. Розуміння верховенства права в системі екологічного законодавства України

Анотація. Ідея верховенства права є наріжним каменем сучасної національної правової доктрини. Величезний внесок у розвиток наукових уявлень про поняття і зміст верховенства права, розуміння верховенства права як основоположного принципу новітньої системи українського права й питань реалізації принципу верховенства права зробили вчені – представники теорії держави і права, конституційного, адміністративного, міжнародного та деяких інших галузей права. Водночас науковці екологічного, земельного й аграрного права залишилися поза межами переліку дослідників, що причетні до цієї проб-

леми. Натомість принцип верховенства права в системі регулювання екологічних суспільних відносин знаходить своє втілення в інститутах права власності на природні ресурси, права природокористування, правового забезпечення екологічної безпеки, правових засад попередження змін клімату та ін.

Ключові слова: верховенство права, принцип верховенства права в екологічному законодавстві, еколого-правове регулювання суспільних відносин і верховенства права.

Гетьман А. Понимание верховенства права в системе экологического законодательства Украины

Аннотация. Идея верховенства права является краеугольным камнем современной национальной правовой доктрины. Огромный вклад в развитие научных представлений о понятии и содержании верховенства права, понимании верховенства права как основополагающего принципа новой системы украинского права и вопросов реализации принципа верховенства права сделали ученые – представители теории государства и права, конституционного, административного, международного и других отраслей права. В то же время представители экологического, земельного и аграрного права остались за пределами списка исследователей, причастных к этой проблеме. Зато принцип верховенства права в системе регулирования экологических общественных отношений находит свое воплощение в институтах права собственности на природные ресурсы, права природопользования, правового обеспечения экологической безопасности, правовых основ предупреждения изменений климата и др.

Ключевые слова: верховенство права, принцип верховенства права в экологическом законодательстве, эколого-правовое регулирование общественных отношений и верховенства права.

Hetman A. Understanding of the Rule of Law in the System of Environmental Legislation of Ukraine

Annotation. The idea of the rule of law is the cornerstone of modern national legal doctrine. The scientists – representatives of the theory of the state and law, constitutional, administrative, international and other branches of law – made a huge contribution to the development of scientific ideas about the concept and content of the rule of law, the understanding of the rule of law as the fundamental principle of the new system of Ukrainian law and issues of implementing the rule of law. At the same time representatives of environmental, land and agricultural law remained outside the list of researchers involved in this problem. But the principle of the rule of law in the system of regulation of environmental public relations finds its embodiment in the institutions of ownership of natural resources, environmental management rights, legal support for environmental safety, legal framework for preventing climate change, etc.

Keywords: rule of law, principle of the rule of law in environmental legislation, environmental and legal regulation of public relations and the rule of law.

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

П. КУЛИНИЧ

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач сектору проблем аграрного
та земельного права*

*Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

У правовій доктрині України галузь права визнається головним за роллю і найбільшим за обсягом структурним підрозділом системи права, який не є штучно створеним законодавцем, а викликаний до життя реальним існуванням практичних соціальних потреб, які суспільство усвідомлює, а законодавець визнає офіційною формою нормативно-правового акта [1, 251]. Очевидно, що в правовій системі країни, в якій вже 25 років відбуваються земельна реформи та інтенсивне формування масиву спеціалізованих законодавчих актів у сфері регулювання земельних відносин, наявність земельного права як самостійної галузі права обумовлена глибинними об'єктивними соціальними процесами.

Водночас за роки незалежності в правовій доктрині України не сформувався чітке бачення місця земельного права у вітчизняній правовій системі. У науковій літературі досі точаться дискусії щодо співвідношення земельного, природоресурсного, екологічного та інших (реальних чи уявних) складових правової системи України.

Цілком очевидно, що природа (довкілля, навколишнє природне середовище) становить систему, належне функціонування якої потребує як

диференційованого правового регулювання — регулювання окремих видів відносин природокористування спеціалізованими галузями права, так і інтегрованого правового регулювання, покликаного максимально враховувати особливості природи як цілісного системного утворення.

У правовій системі України інтегроване правове регулювання у сфері використання та охорони природних ресурсів забезпечує екологічне право України. На нашу думку, з прийняттям 25 червня 1991 р. Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (далі — Закон) в Україні розпочався новий етап у розвитку екологічного права як самостійної галузі, покликаної підняти на належний рівень правові відносини щодо охорони і використання довкілля як цілісної системи. Варто зазначити, що загалом Закон досить успішно виконує це завдання.

Водночас у низку статей Закону були закладені положення, які з часом зумовили виникнення проблем теоретичного і прикладного характеру. Однією з них є проблема визначення предмета галузі екологічного права України. Оскільки доктрина вітчизняного права виходить із того, що предме-

том кожної галузі права є особливі суспільні відносини, то ключовим питанням у визначенні особливостей екологічних відносин як предмета екологічного права є їх об'єкт. У статті 5 Закону визначені три види об'єктів правової охорони у сфері навколишнього природного середовища, а саме: 1) навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів; 2) ландшафти та інші природні комплекси; 3) природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в народному господарстві в певний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ). По суті, саме ці об'єкти визнаються представниками науки екологічного права й об'єктами екологічних відносин як предмета цієї галузі правової системи України.

Проте в правовій системі України існують й інші галузі, завданням яких є регулювання відносин у сфері використання та охорони окремих природних ресурсів — земельне, водне, лісове, гірниче та інші поресурсні галузі права. Відповідно, предметами цих галузей права є земельні, водні, лісові, гірничі та інші поресурсні відносини, об'єктом яких виступають ті ж природні ресурси, які визначені у ст. 5 Закону як об'єкти екологічних відносин. Це свідчить про певне переплетіння предметів правового регулювання екологічного та поресурсних галузей права, а також обумовлює потребу у їх розмежуванні.

Виходячи з факту такого збігу та намагаючись дати йому наукове пояснення, значна частина представників науки екологічного права України та інших пострадянських країн сформулювали цікаве положення про співвідношення екологічного та поресурсних галузей права як загального й особливого. Суть його полягає у тому, що екологічне право є комплексною галуззю права, а поресурсні галузі взагалі не мають статусу окремих галузей права

та охоплюються екологічним правом як його підгалузі або навіть інститути.

Так, на думку С. Боголюбова, предмет екологічного права, регульованим суспільні відносини умовно можна розділити на три складові, в яких об'єднуються відмінні одна від одної групи правових норм. До першої частини він відносить власне природоохоронне право, що регулює суспільні відносини щодо охорони екологічних систем і комплексів, загальних природоохоронних правових інститутів, вирішення концептуальних питань охорони довкілля. Другу — становить природо-ресурсне право, покликане забезпечити охорону та раціональне використання окремих природних ресурсів — землі, її надр, вод, лісів, тваринного світу та атмосферного повітря. Нарешті, в третю частину екологічного права входять норми інших галузей права, які обслуговують суспільні відносини, пов'язані з охороною довкілля (норми конституційного, адміністративного, кримінального, трудового тощо) [2, 10–12].

Таке надзвичайно широке розуміння предмета екологічного права поділяють не всі фахівці. Однак значна їх частина стоїть на позиції, що земельне право разом з іншими поресурсовими галузями права — водним, лісовим, гірничим тощо — є складовою екологічного права, його підгалузями. Зокрема, Н. Малишева і В. Непійвода, погоджуючись із позицією С. Кравченка про те, що складні генетичні і структурні взаємозв'язки між земельним, лісовим, водним, гірничим законодавством забезпечують їх узгодженість і здатність до взаємодоповнення, водночас зазначають, що такі узгодженість і взаємодоповнення не можуть виникнути автоматично. Для цього, на їхню думку, потрібен певний «спільний знаменник», система, в межах якої згадані правові утворення можуть успішно взаємодіяти. Роль такого знаменника, як вважають науковці, виконує право

навколишнього середовища (екологічне право) [3, 38].

В основі позиції Н. Малишевої і В. Непийводи – холістичний підхід, згідно з яким право навколишнього середовища потрібно уявляти як ієрархію цінностей. Тому вони вважають, що земельне, лісове, водне, гірниче право також є цілісними (хоча і нижчого порядку) сукупностями правових норм, що мають власну структуру. Отже, як наголошують науковці, їх немає підстав «розчиняти» серед інших норм природоресурсного права, а потрібно розглядати як підгалузі права навколишнього середовища [4, 39]. По суті, вони заперечують самостійність галузі земельного права, що функціонує поряд із галуззю екологічного права, маючи власний предмет правового регулювання, відмінний від предмета екологічного права.

На нашу думку, такий підхід до співвідношення предметів екологічного та поресурсних галузей права є спірним. Ми вважаємо, що предмет екологічного права «монополює» охоплює лише ті суспільні відносини, які виникають з приводу навколишнього середовища загалом та окремих природних комплексів зокрема. Що стосується суспільних відносин щодо окремих природних ресурсів, як залучених у господарський обіг, так і невикористовуваних у народному господарстві у певний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), то віднесення їх до екологічних допустиме лише у випадках, якщо такі відносини виникають щодо природних ресурсів у їх нерозривному екосистемному зв'язку з іншими елементами довкілля. Так, наприклад, відносини щодо використання та охорони земельних ділянок під сінокосами і пасовищами доцільно регулювати нормами земельного права, а відносини щодо використання сінокосів і пасовищ як складових екомережі – нормами земельного та екологічного права.

Однак не всі представники науки екологічного права поділяють точку зору про належність земельного права до екологічного права як підгалузі останнього. Так, Б. Єрофеев вважає, що предметом екологічного права є суспільні відносини особливої природи, які стосуються не стільки самих природних об'єктів, скільки внутрішніх і зовнішніх зв'язків цих об'єктів, їх властивостей, стану, процесів, що відбуваються у них, а природоресурсне право звужує коло цих відносин до економічних [5, 40]. У зв'язку з цим науковець зазначає, що предмет екологічного права відрізняється від предмета земельного права тим, що земельно-правові норми регулюють переважно економічні земельні відносини, що виникають у зв'язку з наданням, вилученням земель, порядком їх використання та охорони, у той час як еколого-правові норми регулюють відносини, що виникають у зв'язку з використанням не лише компонентів природного середовища (земля, вода, повітря, рослинний і тваринний світ тощо), а й всієї сукупності об'єктів, що становлять середовище проживання людини і забезпечують умови її життєдіяльності та стан здоров'я, а також охорону екологічних зв'язків природних об'єктів [4, 50–51].

На нашу думку, методологічною основою для вирішення питання про співвідношення екологічного права, з одного боку, та земельного й інших поресурсних галузей права, з другого боку, має стати сучасна система природокористування. Її аналіз свідчить, що у процесі природокористування складаються суспільні відносини щодо такого використання окремих природних ресурсів (землі, лісів, вод, тваринного світу тощо), коли не здійснюється істотний вплив на стан інших складових довкілля чи на довкілля загалом. При такому використанні природних ресурсів не проявляється їх безпосередній екосистемний зв'язок з іншими

природними комплексами та ресурсами. Для регулювання таких відносин у правовій системі України сформувався й успішно функціонують спеціалізовані галузі права — земельне, водне, лісове, гірниче тощо. Кожна з них має свій власний предмет правового регулювання. Відповідно, більшість представників науки земельного права вважають його, а також водне, лісове і гірниче право самостійними галузями правової системи України [6, 26; 7, 10–11; 8, 11].

Водночас ще у 1967 р. відомий радянський правознавець В. Казанцев висунув наукову ідею про формування у радянській правовій системі нового галузевого утворення — природоресурсного права як галузі права, покликаної комплексно регулювати земельні, лісові, водні, гірничі та інші поресурсові відносини [9, 35–42]. Відтоді у юридичну науку України та інших пострадянських країн ввійшов постулат про природоресурсне право як комплексну, інтегровану галузь права, яка регулює «природоресурсні відносини» поряд із поресурсовими галузями права — земельним, лісовим, водним тощо. В Україні ідея природоресурсного права досягла своєрідного апогею з виходом у 2005 р. навчального посібника «Природоресурсне право України» [4]. Однак за структурою та основним змістом видання подібне до структури та змісту переважної більшості підручників і навчальних посібників з екологічного права. Тому його поява скоріше спростовує, а не підтверджує факт формування природоресурсного права як комплексної галузі права. Адже протягом майже 50 років наукового обігу ідея природоресурсного права не досягла у своєму розвитку рівня наукової теорії, залишившись науковою гіпотезою, яка не підтвердилася практикою. На нашу думку, це зумовлено відсутністю предмета природоресурсного права як такого — досить чіткої, «вразливої» до правового

впливу системи суспільних відносин, які б можна кваліфікувати як природоресурсні відносини. Натомість на практиці складаються земельні, водні, лісові, гірничі та інші поресурсні відносини, диференційоване правове регулювання яких повноцінно забезпечується відповідними окремими поресурсними галузями права, а у випадках виникнення відносин щодо екосистемних утворень — галуззю екологічного права, яка забезпечує їх інтегроване правове регулювання.

Отже, основним завданням поресурсних галузей права є забезпечення диференційованого правового регулювання земельних та інших поресурсних відносин. Проте вони виконують також функцію інтегрованого правового регулювання відносин щодо використання та охорони природних ресурсів у випадках, коли для використання одного природного об'єкта необхідне використання іншого природного об'єкта або об'єктів. Так, наприклад, надання у користування водного об'єкта передбачає неодмінне отримання у користування й земельної ділянки, на якій розташований водний об'єкт. Відповідно, правове регулювання отримання у користування водного об'єкта базується на нормах двох галузей права — водного та земельного.

Отже, аналіз структури поресурсних відносин свідчить, що не всі вони можуть бути кваліфіковані як екологічні у розумінні ст. 5 Закону. Так, у системі земельних відносин, які регулюються земельним правом України, чітко простежуються принаймні три їх види: земельно-цивільні, власне земельні та земельно-охоронні. Земельно-цивільні відносини виникають при набутті та припиненні прав на земельні ділянки на основі цивільних правочинів. Власне земельні відносини складаються при формуванні об'єктів земельних відносин — територій, місцевостей, земельних ділянок тощо, визначенні їх категорійної приналежності та цільового при-

значення. Земельно-охоронні відносини виникають у процесі здійснення заходів щодо охорони земель як від протиправного на них посягання, так і від негативного антропогенного впливу на стан земель.

Таким чином, характер земельних відносин, які регулюються земельним правом і становлять його предмет, дає підстави для припущення, що предмет земельного права може охоплюватися предметом екологічного права лише в частині земельно-охоронних відносин. Однак і таке припущення є спірним. Річ у тому, що у структуру земельно-охоронних відносин входять відносини, які не є екологічними, проте мають охоронний характер (наприклад, відносини щодо протидії самовільному захопленню земель). Тому ми вважаємо доцільною таку побудову структури галузей права, які покликані регулювати відносини щодо використання та охорони природних ресурсів, за якої всі землеохоронні відносини цілісно, комплексно регулюються нормами земельного права, а екологічне право регулює лише відносини щодо використання екологічних систем, а саме: 1) навколишнього природного середовища як цілісної екосистеми; 2) ландшафтів та інших природних комплексів; 3) земельних ділянок та інших природних об'єктів, якщо вони становлять певну екосистему. При цьому при наявності суперечностей між нормами земельного та екологічного права пріоритет має надаватися останнім.

Як слушно зазначає В. Сидор, взаємозв'язок земельного та екологічного законодавства визначається єдністю природи, роллю і значенням землі як одного з найважливіших компонентів навколишнього природного середовища [10, 40]. У зв'язку з цим О. Дубовик вказує, що екологічне право певною мірою створює єдину теоретичну базу для традиційних галузей права, які регулюють використання природних ресурсів, тобто земельного, гірничого,

водного, лісового права, визначає стратегію поведінки людей у цих сферах [11, 62–63]. У сукупності всі природні ресурси утворюють навколишнє природне середовище, яке, з одного боку, є сукупністю всіх природних ресурсів, а з другого — становить якісно нову сутність — оточуюче людину природне середовище (довкілля) як цілісну систему. Тому як би повно поресурсні галузі права не регулювали відповідні суспільні відносини, об'єктом яких є, відповідно, земля, ліси, води та інші природні ресурси, вони не у всіх випадках можуть забезпечити повноцінне правове регулювання всіх екологічних відносин. Забезпечення правового регулювання таких відносин є функцією саме екологічного права.

Однак для забезпечення інтегрованого правового регулювання не є необхідним поглинання екологічним правом усіх поресурсних галузей права та позбавлення їх статусу окремих галузей правової системи України. Ми вважаємо, що включення у предмет екологічного права суспільних відносин щодо окремих природних ресурсів, які не є екологічними, «розмиватиме» однорідність екологічних відносин, а також покладатиме на екологічне право завдання регулювання надзвичайно широкого спектру відносин щодо використання та охорони земель, вод, лісів, надр тощо, інтегроване, тобто цілісне, виключно природоохоронне правове регулювання яких екологічне право не зможе забезпечити. На нашу думку, інтегрованість правового регулювання суспільних відносин щодо охорони природних ресурсів нормами екологічного права може бути забезпечена шляхом надання нормам цієї галузі права пріоритету над охоронними нормами поресурсних галузей права у разі виникнення колізій між ними.

Обґрунтованість такого підходу до розмежування предметів екологічного права та предметів поресурсних галузей права підтверджує й практика пра-

вотворчості. Так, всі спроби розробки та прийняття в нашій країні Екологічного кодексу зазнали невдачі через захоплення його розробниками ідеєю створення мегакодексу — своєрідної Руської екологічної правди, — який би врегулював всі відносини, що виникають у сфері довкілля, включаючи й відносини щодо використання та охорони земель, вод, лісів, надр тощо, які не є екологічними. Про складність і неоднозначність прийняття екологічних кодексів свідчить і досвід зарубіжних країн. Так, у тих країнах, де прийняті такі кодекси, вони або збігаються за своєю структурою з Законом і передбачають паралельну дію поресурсних кодексів — земельного, водного, лісового тощо (Білорусь), або є актом інкорпорації відповідних правових актів (Франція), або ж мають надзвичайно широкий предмет правового регулювання, що включає і норми власне цивільного законодавства [12, 45–46].

Таким чином, різноплановість земельних, водних, лісових та інших природоресурсних відносин дає підстави для висновку про те, що такі відносини не в усіх випадках є екологічними, а отже, не можуть повністю входити у предмет екологічного права. Тому в Україні правове забезпечення використання та охорони природних ресурсів і надалі має здійснюватися на засадах єдності інтегрованого і диференційованого регулювання. Відповідно, у правовій системі нашої країни продовжуватимуть функціонувати екологічне право, а також земельне та інші природоресурсні галузі як самостійні галузі правової системи України.

Система земельного права України складається із правових норм, які за ознакою однорідності об'єднуються у правові інститути, що регулюють

окремі види земельних відносин. У свою чергу, інститути земельного права України формують загальну та особливу його частини. На нашу думку, до особливої частини земельного права відносяться: інститут поділу земель на категорії; інститут права власності та інших прав на землю; інститут гарантів прав на землю; інститут публічного управління землями; інститут обігу земельних ділянок та інститут охорони земель. А особливу частину земельного права України становлять дев'ять інститутів, кожен із яких визначає правовий режим окремої категорії земель.

Особливість земельних відносин як предмета земельного права зумовила й особливість системи цієї галузі права. Вона полягає у тому, що земельне право є публічно-приватною галуззю, у якій правові інститути, що становлять його структуру, є публічно-правовими, хоча й відрізняються один від одного різним співвідношенням публічно-правових і приватноправових норм. Так, на відміну від інституту прав на землю, що входить до системи цивільного права і базується на складових цивілістичної тріади (володіння, користування і розпорядження), інститут права власності та інших прав на землю регулює земельно-цивільні відносини з набуття та здійснення земельних прав, у зміст яких, поряд з елементами цивілістичної тріади, входить правообов'язок охорони земель. Адже згідно зі ст. 14 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Відповідні особливості характерні й для інших інститутів земельного права України, які у своїй сукупності визначають «букву і дух» сучасного земельного права України.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Загальна теорія держави і права* : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Х., 2009. — 584 с.
2. *Боголюбов С. А.* Экологическое право : учеб. для вузов. — М., 1998. — 448 с.

3. *Малышева Н., Непыйвода В.* Соотношение природоресурсного права и права окружающей среды: новый взгляд на старую проблему // Государство и право. — 2007. — № 9. — С. 36–41.
4. *Природоресурсне право України* : навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. — К., 2005. — 376 с.
5. *Ерофеев Б. В.* Экологическое право России : учеб. — М., 2001. — 711 с.
6. *Семчик В. І., Кулинич П. Ф., Шульга М. В.* Земельне право України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К., 2008. — 600 с.
7. *Земельне право* : підруч. / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін. ; за ред. М. В. Шульги. — Х., 2013. — 520 с.
8. *Земельне право України* : підруч. / Г. І. Балюк, Т. О. Коваленко, В. В. Носік та ін. ; за ред. В. В. Носіка. — К., 2008. — 511 с.
9. *Казанцев В. Д.* Природоресурсное право и его пределы как интегрированной отрасли права // Вестник МГУ. Право. — 1967. — № 6.
10. *Сидор В. Д.* Проблеми співвідношення земельного та екологічного законодавства України // Екологічне право України. — 2014. — № 1. — С. 39–43.
11. *Дубовик О. Л.* Экологическое право : учеб. — М., 2006. — 584 с.
12. *Садохина Н. Е.* К проблеме кодификации экологического законодательства // Вестник ТГУ. Политические науки и право. — 2015. — Вып. 1. — С. 42–47.

REFERENCES

1. Zahalna teoriia derzhavy i prava [The general theory of state and law], Kharkiv, 2009, 584 p.
2. Bogolyubov S. A. Ekologicheskoe pravo [The Ecological law], Moscow, 1998, 448 p.
3. Malysheva N., Nepyvoda V. Sootnoshenie prirodoresursnogo prava i prava okruzhayushchey sredy: novyy vzglyad na staruyu problemu [Ratio of the nature-resource law and law of the environment: a new view on an old problem], *Gosudarstvo i pravo*, 2007, no. 9, pp. 36–41.
4. Pryrodoresursne pravo Ukrainy [The nature-resource law], Kyiv, 2005, 376 p.
5. Erofeev B. V. Ekologicheskoe pravo Rossii [The ecological law of Russia], Moscow, 2001, 711 p.
6. Semchik V. I., Kulynych P. F., Shulha M. V. Zemelne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs [Land law of Ukraine. The academic rate], Kyiv, 2008, 600 p.
7. Zemelne pravo [Land law], Kharkiv, 2013, 520 p.
8. Zemelne pravo Ukrainy [Land law of Ukraine], Kyiv, 2008, 511 p.
9. Kazantsev V. D. Prirodoresursovoe pravo i ego predely kak integrirovannoy otrasli prava [The nature-resource law and its limits as the integrated branch of the law], *Vestnik MGU. Pravo*, 1967, no. 6.
10. Sydor V. D. Problemy spivvidnoshennia zemelnogo ta ekolohichnogo zakonodavstva Ukrainy [Problems of a ratio of the land and ecological legislation of Ukraine], *Ekolohichne pravo Ukrainy*, 2014, no. 1, pp. 39–43.
11. Dubovik O. L. Ekologicheskoe pravo [The ecological law], Moscow, 2006, 584 p.
12. Sadokhina N. E. K probleme kodifikatsii ekologicheskogo zakonodatelstva [To a problem of codification of the ecological legislation], *Vestnik TGU, Politicheskie nauki i pravo*, 2015, Issue 1, pp. 42–47.

Кулинич П. Проблеми визначення системи земельного права як галузі правової системи України

Анотація. Досліджується зміст суспільних відносин у сфері використання та охорони довкілля як об'єкта правового регулювання. Доводиться, що відносини щодо використання й охорони довкілля загалом та його окремих природних комплексів зокрема мають регулюватися екологічним правом, а відносини щодо використання та охорони окремих природних ресурсів — земель, лісів, вод, надр тощо — відповідними поресурсними галузями права — земельним, лісовим, водним, гірничим тощо. Аргументується висновок, що екологічне право та поресурсні галузі права є самостійними галузями правової системи України, а кодифікація норм екологічного права не може виходити за межі предмета його регулювання. Визначається структура системи земельного права України.

Ключові слова: природокористування, система права, екологічне право, природоресурсне право, система земельного права.

Кулинич П. Проблемы определения системы земельного права как отрасли правовой системы Украины

Аннотация. Исследуется содержание общественных отношений в сфере использования и охраны окружающей среды как объекта правового регулирования. Доказывается, что отношения по использованию окружающей среды в целом и ее отдельных природных комплексом в частности должны регулироваться экологическим правом, а отношения по использованию и охране отдельных природных ресурсов — земель, лесов, вод, недр и т. д. — соответствующими ресурсными отраслями права — земельным, лесным, водным,

горным и т. д. Формулируется вывод, что экологическое право и ресурсные отрасли права являются самостоятельными отраслями правовой системы Украины, а кодификация норм экологического права не может выходить за пределы предмета его регулирования. Определяется структура системы земельного права Украины.

Ключевые слова: природопользование, система права, экологическое право, природоресурсное право, система земельного права.

Kulinich P. Problems of Definition of System of Land Law as Branch of Legal System of Ukraine

Annotation. The content of social relations in the sphere of use and protection of natural resources as an object of legal regulation is researched. It is proved that relations regarding use and protection of environment at whole and its natural complexes in particular have to be regulated by ecological law, but relations regarding use and protection of separate natural resources such as land, forests, water, mines and so on are to be regulated by resourced branches of law, correspondingly by land law, forest law, water law, mine law etc. The conclusion that ecological law as well as land law, forest law, water law, mine law etc. are separate and independent branches of legal system of Ukraine is formulated. Also it is concluded that codification of ecological law should not go out of limits of the object of its legal regulation. Finally, structure of the system of land law of Ukraine is defined.

Key words: use of nature, system of law, environmental law, natural resources law, system of land law.

СУЧАСНА ПАРАДИГМА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ГЕНЕЗА І ПОНЯТТЯ

Т. КОЛОМОЄЦЬ

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
декан юридичного факультету
Запорізького національного університету,
заслужений юрист України*

В. КОЛПАКОВ

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного
та господарського права
Запорізького національного університету*

Процес оновлення українського адміністративного права і створення його сучасної парадигми пов'язується із впровадженням в адміністративний простір Концепції адміністративної реформи в Україні [1]. Вона визначила, що метою реформаторських зусиль є зміна взаємовідносин держави і громадянина, у яких державі відведена функція своєрідного «сервісного центру» обслуговування інтересів суспільства й особистості, а адміністративному праву — функція юридичного забезпечення такого обслуговування.

Адміністративне право у такому вимірі постало юридичною галуззю, яка здійснює науковий супровід адмі-

ністративної реформи, зміст якого полягає у: а) встановленні закономірностей реформування; б) забезпеченні політико-філософських висновків правовим обґрунтуванням; в) генеруванні законодавчих й організаційних ініціатив; г) правовій експертизі здійснюваних заходів; ґ) у власній рефлексії та еволюції. Наслідком такого супроводу стало оновлення доктрини адміністративного права.

Актуалізація доктринальної проблематики адміністративного права припадає на період оновлення інструментів організації та здійснення публічної влади, зокрема інституцій публічного адміністрування. У процесі перебудови патерналістичних відносин у відноси-

ни співпраці держави з суб'єктами громадянського суспільства, функція наукового супроводу трансформаційних процесів постала важливим завданням адміністративно-правової науки.

З огляду на зазначене, перегляд доктрини цієї юридичної галузі виявився об'єктивно обумовленим, по-перше, євроінтеграційним вибором України, по-друге, потребою змін в ідеології функціонування держави. Щодо питання розвитку концептуального бачення сучасної доктрини адміністративного права В. Авер'янов зазначав, що серед ключових проблем, які потребують радикального перегляду, насамперед певних теоретико-методологічних стереотипів, що сформувалися у юридичній науці в недалекому минулому, першочергового значення набуває необхідність точніше оцінити характер предмета адміністративного права, тобто характер тих суспільних відносин, що зумовили власне виокремлення цієї галузі права й окреслюють сферу його регулятивної дії [2, 268–269].

Таким чином, для створення ґрунтовних основ подальших наукових розвідок українських адміністративістів визначення предмета адміністративного права має принциповий характер. Його встановлення відповідно до дійсності державотворення має стати важливим кроком оновлення адміністративно-правових інституцій та об'єктивного висвітлення їхньої ролі у поглибленні процесів формування правової держави і громадянського суспільства.

Воно має вирішальне значення для конкретизації детермінантних чинників щодо виокремлення цієї галузі у правовій системі, консолідації належного їй нормативного матеріалу, систематизації суспільних відносин, що регулюються адміністративно-правовими нормами.

Актуальність питань предмета обумовлена також специфікою взаємодії різних галузей права, яка ґрунтується на впливі їх норм на одні й ті ж відноси-

ни, що робить проблематичним чітке, прозоре й остаточне розмежування сфер правового регулювання.

Саме тому будь-які питання з цього приводу викликають значний інтерес у представників галузевих наук і породжують численні дискусії, які точаться багато років.

Не є винятком із цього «правила» і проблематика предмета адміністративного права. З цього приводу можна згадати праці Ц. Ямпольської «Про місце адміністративного права в системі радянського соціалістичного права» (1956 р.), Г. Петрова «Сутність радянського адміністративного права» (1959 р.), Ю. Козлова «Предмет радянського адміністративного права» (1967 р.) та інших учених-адміністративістів радянського періоду. Але вони у своїх дискусіях не вийшли за межі розуміння предмета адміністративного права як відносин сфери державного управління. Саме ж державне управління у той період визначалось як організаційна виконавчо-розпорядча діяльність усіх органів держави, що здійснюється на підставі законів та інших законодавчих актів [3, 386].

Такий підхід, із деякими інтерпретаціями, зберігався до 90-х років минулого століття. У будь-якому разі, Ю. Козлов у 1995 р. його предметом визначає відносини, які виникають, змінюються і припиняються у сфері державного управління. Під впливом такого розуміння предмета адміністративного права починає формуватися українська доктрина цієї юридичної галузі [4, 18].

На *першому етапі* знання про предмет в українському адміністративному праві базуються на традиціях радянської правничої школи. Відповідно до них, зміст предмета адміністративного права становлять однорідні відносини державно-управлінської спрямованості.

У зазначеному аспекті найбільш характерною можна вважати позицію

Л. Ковалю. Він свого часу писав, що предметом адміністративного права є суспільні відносини, які виникають при здійсненні державного управління [5, 6].

Другий етап встановлення предмета адміністративного права характеризується тим, що накопичення знань про нього здійснюється в умовах докорінних змін у соціальній та економічній сферах. На їх підґрунті формуються нові за своїм змістом суспільні відносини. Як результат, виникає нагальна потреба у їх юридичному забезпеченні.

У свою чергу, правове осмислення нових закономірностей суспільного розвитку спонукає до нового розуміння ролі права і зв'язків між державою та громадянином. У новому праворозумінні державоцентризм і патерналізм, які становлять ідеологію «традиційного» радянського адміністративного права, приєднуються до інших маргінальних доктрин.

Таким чином, об'єктивні обставини вимушують до реформування адміністративного права. Вони потребують визначити його місце і з'ясувати роль у теоретичному і нормативному обслуговуванні процесів державотворення, у формуванні правової держави. Через деякий час стає зрозумілим, що вирішення цих проблем неможливе без переосмислення й оновлення предмета цієї галузі права.

На нашу думку, принципове значення для оновлення поняття предмета адміністративного права мали два теоретичні висновки, які були зроблені у розвиток ідей Концепції адміністративної реформи в Україні.

По-перше, це висновок про те, що адміністративне право не може розвиватись як моноцентрична галузь, тобто як така галузь, що має єдиний системоутворюючий нормативний центр; по-друге, висновок про те, що адміністративне право є правом поліструктурним [6, 193].

Не менш значну роль відіграло сприйняття українським адміністра-

тивним правом як важливого системоутворюючого компонента його предмета, відносин, які виникають за ініціативою підвладної сторони. Вони були впроваджені у вітчизняну адміністративно-правову теорію під назвою реордінаційних відносин.

На базі цих здобутків поняття предмета адміністративного права стає більш широким і виходить за межі державного управління. Про це свідчать насамперед його визначення у навчальній літературі.

Так, у підручнику за редакцією О. Бандурки (2004 р.) предмет адміністративного права подається як правові відносини, що формуються здебільшого у державному управлінні.

У підручнику за редакцією Ю. Битяка (2005 р.) до предмета адміністративного права включені відносини: а) пов'язані з діяльністю органів виконавчої влади; б) внутрішньоорганізаційною діяльністю державних органів, підприємств, установ, організацій; в) управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування; г) здійсненні недержавними суб'єктами делегованих повноважень органів виконавчої влади; г) здійсненні правосуддя у формі адміністративного судочинства.

Формуються також поняття предмета адміністративного права як відносини, що формуються у сфері публічного управління (2003 р.), а також у процесі організації та функціонування органів державного управління (2003 р.).

У наукових джерелах ретельно досліджуються тенденції розвитку адміністративного права, теоретично обґрунтовується нова структура його предмета [2, 265–266]. У результаті адміністративне право постає галуззю публічно-правового регулювання, яка забезпечує функціонування публічної адміністрації.

Таким чином, на другому етапі розвитку знань про предмет адміністра-

тивного права стає зрозумілим, що до нього входять відносини:

- не лише державного управління, а й інші управлінські відносини. Їх сукупність утворює відносини публічного управління;

- не лише управлінські відносини, а й відносини, які виникають при здійсненні правосуддя у формі адміністративного судочинства. Це відносини відповідальності суб'єктів владних повноважень за неправомірні діяння;

- відповідальності за порушення встановлених правил — відносини адміністративної відповідальності;

- які виникають за ініціативою суб'єктів, які не мають владних повноважень при їх зверненні до органів публічної адміністрації. Вони позиціонувались як відносини реординації, потім отримали назву «сервісних» відносин і, нарешті, відносин публічних або адміністративних послуг [7].

Третій етап встановлення предмета адміністративного права — це узагальнення і систематизація теоретичних та емпіричних даних, застосування системного підходу як методу дослідження накопиченого матеріалу.

Центральним питанням на цьому етапі стало з'ясування наявності або відсутності у сукупності структурних компонентів предмета адміністративного права *інтегративних* якостей.

Його принципова важливість обумовлена тим, що відсутність таких якостей робила зазначену сукупність конгломеративним утворенням і фактично ставила під сумнів їх єдність, а отже, існування предмета у новому форматі. Наявність інтегративних якостей незаперечно свідчила, що ця сукупність є системою і має всі підстави розглядатись як предмет галузі права.

З цього приводу необхідно зазначити, що у радянській правовій доктрині предмет адміністративного права подається системним утворенням. Інтегративний характер взаємодії його складових дослідники доводили на під-

ставі таких ознак: а) всі відносини предмета є однотипними відносинами; б) всі відносини предмета є відносинами влади і підпорядкування; в) всі відносини предмета виникають у результаті здійснення державного управління строго визначеними структурами — органами державного управління. Необхідно мати на увазі, що наведений підхід хоча і був домінуючим, однак постійної підтримки у дослідників не мав. З цього приводу доречно нагадати про позиції Ц. Ямпольської, яка впроваджувала думку, що адміністративне право не спрямоване на формування цілісної структури у масштабах свого предмета [8]; І. Мревлішвілі, який стверджував, що адміністративне право не є самостійною галуззю і не має свого предмета [9]; Г. Петрова, який виокремлював горизонтальні і вертикальні правовідносини, а також відносини між громадянами, наприклад, водіями при взаємному дотриманні правил дорожнього руху [10].

Жодна з наведених вище інтегративних ознак не відшукується у сукупності нових структурних складових предмета сучасного українського адміністративного права. Аж ніяк не можна назвати однотипними відносини адміністративних послуг і відносини відповідальності. Не є вони також відносинами влади і підпорядкування. Далеко не всі відносини оновленого предмета виникають у результаті здійснення державного управління.

Сукупність відносин, які в оновленому вимірі регулюються адміністративним правом, перетворюють у систему, а отже, і в предмет галузі, інші чинники. Це категорії «публічна адміністрація», «відносини адміністрація», «відносини адміністративних зобов'язань», «публічне адміністрування».

Важливим системоутворюючим компонентом сучасного українського адміністративного права визнається *публічна адміністрація*, під якою розуміється система організаційно-струк-

турних утворень, які на законних підставах набули владних повноважень на здійснення публічної влади шляхом виконання чинних нормативно-правових актів та вчинення інших дій у публічних інтересах [11, 30].

В офіційних документах цей термін, мабуть, уперше вживається у Рекомендаціях парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування» [12]. Сьогодні категорія «публічна адміністрація» вже фактично займає місце, яке у радянському адміністративному праві належало категорії «державне управління», а наукове осмислення і подальша розробка теорії публічної адміністрації є одним із головних напрямів доктринального оновлення адміністративного права України, важливим підґрунтям його трансформації у сучасну юридичну галузь європейського змісту.

Цей рух не є простою зміною термінів. Теорія публічної адміністрації має принципи відмінності від теорії державного управління як за юридичним наповненням, так і за ідеологічною сутністю.

Її становлення і визнання ставить крапку на ще існуючих спробах пристосувати радянське вчення про державне управління до доктрини правової демократичної держави [13, 150], держави, де нормативно визнається її відповідальність перед людиною, де права людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Публічна адміністрація як правова категорія має два виміри: функціональний та організаційно-структурний. При функціональному підході публічна адміністрація — це діяльність відповідних структурних утворень із виконання функцій, спрямованих на реалізацію публічного інтересу. Таким інтересом в українському праві визнається інтерес соціальної спільності, що легалізований і задоволений державою. Таким чином, наприклад, виконання публіч-

ною адміністрацією правоохоронної функції означає системну діяльність всіх структурних утворень, які мають таку функцію. Зазначену діяльність прийнято позначати терміном «публічне адміністрування».

При організаційно-структурному підході публічна адміністрація — це сукупність органів, які утворюються для здійснення (реалізації) публічної влади.

Публічною владою в українському праві визнається: а) влада народу як безпосереднє народовладдя; б) державна влада — законодавча, виконавча, судова; в) місцеве самоврядування [14, 196]. Відповідно до цього в Україні публічну владу здійснюють такі органи:

- Верховна Рада України (парламент), Президент України (як владний інститут), місцеві ради. Вони реалізують владу народу, що знаходить вираз у виборчих процесах;

- усі органи й установи, що реалізують державну владу. Наприклад, органи виконавчої влади, суди та ін.;

- усі органи й установи, що реалізують місцеве самоврядування. Наприклад, виконавчі комітети місцевих рад, громадські об'єднання, органи самоорганізації населення тощо.

Таким чином, перелічені суб'єкти утворюють систему публічної адміністрації.

Публічна адміністрація в адміністративному праві європейських країн збільшого визначається як сукупність органів та установ, які реалізують публічну владу шляхом виконання закону, підзаконних актів та вчинення інших дій у публічних інтересах. Таке її розуміння є актуальним і для української правової системи [15, 64].

Необхідно також зазначити, що поняття публічної адміністрації не є новиною для українського права. Воно присутнє у працях українських адміністративістів, які працювали за межами радянської правничої школи,

наприклад, у працях Ю. Панейка, який зазначав, що основою адміністративного права є те, що воно регулює організацію та діяльність публічної адміністрації [16, 122].

Функціонування публічної адміністрації базується на принципах, які поділяються на загальні та спеціальні. Загальні притаманні всім видам діяльності її органів. Спеціальні використовуються щодо конкретних сфер діяльності. Такими сферами є публічне управління, надання адміністративних послуг, встановлення і реалізація відповідальності публічної адміністрації за порушення позитивних прав суб'єктів суспільства, встановлення та реалізація відповідальності суб'єктів суспільства за порушення встановлених публічною адміністрацією нормативів.

Додержання принципів функціонування публічної адміністрації забезпечується регламентацією форм її діяльності. Під формами розуміється зовнішнє вираження (зовнішнє оформлення) діяльності відповідного суб'єкта.

Форми класифікуються на підставі двох критеріїв. Перший критерій — наслідки (правовий ефект) застосування тієї чи іншої форми. За цим критерієм вони поділяються на правові та неправові форми. До правових належать форми, використання яких спричиняє виникнення юридичних наслідків. Це, наприклад, прийняття нормативних та індивідуальних актів перебування правових норм, укладення адміністративних договорів, здійснення реєстраційних та інших юридично значущих дій. До неправових належать форми, які безпосередньо юридичного значення не мають. Це, наприклад, проведення ревізії, нарада, консультація тощо.

Другий критерій — спосіб реалізації методів публічного адміністрування. За цим критерієм форми публічного адміністрування поділяють на: 1) прийняття нормативних актів; 2) прийняття

ненормативних актів; 3) укладення адміністративних договорів; 4) вчинення реєстраційних та інших юридично значущих дій; 5) здійснення організаційних дій; 6) виконання матеріально-технічних операцій.

Все це зумовлює необхідність розглядати теорію публічної адміністрації як методологічну основу адміністративного права і використовувати її поняття як базове у формуванні адміністративно-правових відносин.

Наступним системоутворюючим для предмета адміністративного права чинником є категорія *відносини адміністративних зобов'язань*. Сутність цих відносин обумовлена змістом норм Конституції України щодо відповідальності держави перед людиною, визнання головним обов'язком держави утвердження і забезпечення прав та свобод людини, верховенства права, обмеження повноважень і дій публічної адміністрації Конституцією та законами України.

З них випливає, що публічна адміністрація при утворенні бере на себе зобов'язання щодо задоволення інтересів суспільства й громадян. Серед них є зобов'язання публічного характеру, виконання яких потребує використання публічною адміністрацією владних повноважень. У процесі їх реалізації виникають відносини, які, починаючи з 2008 р., запропоновано позначати як відносини адміністративних зобов'язань.

Саме вони — відносини щодо виконання адміністративних зобов'язань публічної адміністрації перед суспільством — є предметом адміністративно-правового регулювання, або предметом адміністративного права.

Категорія «відносини адміністративних зобов'язань» об'єднує чотири типи відносин, кожен з яких є складовою предмета адміністративного права, це, зокрема, такі відносини: публічного управління; адміністративних послуг; відповідальності публічної адміністра-

ції за неправомірні дії або бездіяльність; відповідальності за порушення встановленого порядку та правил (адміністративно-деліктні відносини).

Характерною ознакою усіх названих видів адміністративно-правових відносин є те, що органи публічної адміністрації виступають у них владною стороною, яка реалізує свої виконавчорозпорядчі повноваження. Владність у такому вимірі розуміється як наявність врегульованого законодавством права на прийняття владного (обов'язкового) рішення, при виникненні відповідного юридичного факту.

Важливим чинником щодо систематизації відносин, які регулюються адміністративним правом, є *публічне адміністрування*. Публічне адміністрування — це діяльність суб'єкта публічної адміністрації на виконання владних повноважень публічного змісту. Воно відбувається шляхом використання засобів управління, надання адміністративних послуг, участі у відносинах відповідальності суб'єктів публічної адміністрації, застосування заходів впливу за порушення правил, встановлених публічною адміністрацією.

Публічне адміністрування здійснюється за принципами, які поділяються на загальні принципи публічного адміністрування, тобто притаманні всім видам цієї діяльності, та спеціальні принципи публічного адміністрування.

Спеціальні принципи притаманні конкретним видам адміністрування: публічному управлінню; наданню адміністративних послуг; встановленню і реалізації відповідальності публічної адміністрації за порушення позитивних прав суб'єктів суспільства; встановленню і реалізації відповідальності суб'єктів суспільства за порушення встановлених публічною адміністрацією нормативів.

Додержання принципів публічного адміністрування забезпечується регламентацією методів і форм публічного адміністрування. Відповідно до принципів, методи і форми публічного адміністрування поділяються на загальні і спеціальні.

Таким чином, наслідками сучасних досліджень теоретичних засад адміністративного права стали, по-перше, подолання управлінського догмату у визначенні його сутності, визнанні того, що адміністративне право генетично пов'язане з практикою захисту прав людини юридичними засобами; по-друге, переосмислення змісту предмета цієї галузі відповідно до демократичних правових стандартів; по-третє, доведена системність предмета адміністративного права. Принциповість цього питання обумовлена тим, що предметом галузі права може бути лише така сукупність відносин, яка є системою. Ознакою системи є інтегративний характер взаємодії її складових.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Про заходи* щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 р. № 810 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 21. — Ст. 943.
2. *Авер'янов В. Б.* Вибрані наукові праці / упоряд.: О. Ф. Андрійко, В. П. Нагребельний, Л. Є. Кисіль, Ю. С. Пелько, В. А. Дерезь, А. А. Пухтецька, А. В. Кірмач, Л. В. Люлька; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, О. Ф. Андрійко. — К., 2011. — 448 с.
3. *Юридический энциклопедический словарь* / гл. ред. А. Я. Сухарев. — М., 1984. — 415 с.
4. *Козлов Ю. М.* Административное право в правовой системе Российской Федерации // Административное право Российской Федерации: учеб. : в 2 ч. / А. П. Алексин, Ю. М. Козлов, А. А. Кармолицкий. — М., 1995. — Ч. 1: Сущность и основные институты административного права. — С. 3–78.
5. *Коваль Л. В.* Адміністративне право України. Загальна частина: курс лекцій. — К., 1994. — 154 с.
6. *Колпаков В. К.* Адміністративне право України: підруч. — К., 1999. — 736 с.
7. *Концепція* розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 7. — Ст. 376.

8. Ямпольская Ц. А. О месте административного права в системе советского социалистического права // Советское государство и право. — 1956. — № 9.
9. Мревлишвили И. Г. О системе советского социалистического права (обзор) // Советское государство и право. — 1958. — № 1.
10. Петров Г. И. Сущность советского административного права. — Л., 1959. — 185 с.
11. Коломоєць Т. О., Колпаков В. К. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України»: навч. лекція. — К., 2014. — 240 с.
12. Рекомендації парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування»: схвалені Постановою Верховної Ради України від 15 грудня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 16. — Ст. 144.
13. Гринь О. Д., Донченко О. І. Правознавство: навч. посіб. — О., 2016. — 206 с.
14. Погорілко В. Ф. Публічна влада // Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 2003. — Т. 5.
15. Колпаков В. К. Європейська парадигма адміністративного права України // Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу. — К., 2016. — № 1. — С. 59–72.
16. Наука адміністрації й адміністративне право. Загальна частина (за викладами професора Юрія Панейка) / уклад.: В. М. Бевзенко, І. Б. Коліушко, О. Р. Радисhevська, І. С. Гриценко, П. Б. Стецюк. — К., 2016. — 464 с.

REFERENCES

1. Pro zakhody shchodo vprovadzhennia Kontseptsii administratyvnoi reformy v Ukraini: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 22 lyupnia 1998 r. № 810 [On Measures to Implement the Concept of Administrative Reform in Ukraine: Decree of the President of Ukraine on 22 July 1998 № 810], *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*, 1999, no. 21, Article 943.
2. Andriyko O. F., Nahrebelnyi V. P., Kysil L. E., Pedko Yu. S., Derets V. A., Pukhtetska A. A., Kirmach A. V., Lyulka L. V. Averyanov Vadym Borysovych. Vybrani naukovy pratsi [Averianov Vadym Borysovych. Selected scientific works], Kyiv, 2011, 448 p.
3. Suharev A. Ja. Yuridicheskiy entsiklopedicheskiy slovar [Law Encyclopaedic Dictionary], Moscow, 1984, 415 p.
4. Kozlov Ju. M. Administrativnoe pravo v pravovoy sisteme Rossijskoj Federacii [Administrative law in the legal system of the Russian Federation], *Administrativnoe pravo Rossiyskoy Federatsii*, Moscow, 1995, Part 1, pp. 3–78.
5. Koval L. V. Administratyvne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Administrative law of Ukraine. General part], Kyiv, 1994, 154 p.
6. Kolpakov V. K. Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative law of Ukraine], Kyiv, 1999, 736 p.
7. Kontseptsiiia rozvytku systemy nadannia administratyvnykh posluh orhanamy vykonavchoi vlady: skhvalena Rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 liutoho 2006 r. [Concept of Development of the System of Administrative Services Provision by Executive Authorities: approved by the Ordinance of the Cabinet of Ministers of Ukraine on 15 February 2006], *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*, 2006, no. 7, Article 376.
8. Jampolskaja C. A. O meste administrativnogo prava v sisteme sovetskogo socialisticheskogo prava [On the place of administrative law in the system of Soviet socialist law], *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1956, no. 9.
9. Mrevlishvili I. G. O sisteme sovetskogo socialisticheskogo prava (obzor) [On the system of Soviet socialist law (review)], *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1958, no. 1.
10. Petrov G. I. Sushhnost sovetskogo administrativnogo prava [The essence of Soviet administrative law], Leningrad, 1959, 185 p.
11. Kolomojets T. O., Kolpakov V. K. Vstup do navchalnogo kursu «Administratyvne pravo Ukrainy» [Introduction to basic course «Administrative law of Ukraine»], Kyiv, 2014, 240 p.
12. Rekomendatsii parlamentykykh slukhan «Detsentralizatsiia vlady v Ukraini. Rozshyrennia prav mistsevoho samovriaduvannia»: skhvaleni Postanovoiu Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 15 hrudnia 2005 r. [Recommendations of Parliamentary Proceedings «Decentralisation of Power in Ukraine. Empowerment of Local Government»: adopted by the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on 15 December 2005], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2006, no. 16, Article 144.
13. Hryn O. D., Donchenko O. I. Pravoznavstvo [Jurisprudence], Odesa, 2016, 206 p.
14. Pohorilko V. F. Publichna vlada [Public authority], Shemshuchenko Yu. S. Yurydychna entsyklopediia, Kyiv, 2003, vol. 5.
15. Kolpakov V. K. Yevropeiska paradyhma administratyvnoho prava Ukrainy [European paradigm of administrative law of Ukraine], *Adaptatsiia zakonodavstva Ukrainy do prava Yevropeiskoho Soiuzu*, Kyiv, 2016, no 1, pp. 59–72.
16. Bevzenko V. M., Koliushko I. B., Radyshevskaya O. R., Hrytsenko I. S., Stetsiuk P. B. Nauka administratsii i administratyvne pravo. Zahalna chastyna (za vykladamy profesora Yuriia Paneika) [Science of administration and administrative law. General part (by Professor Yuriy Paneiko's expositions)], Kyiv, 2016, 464 p.

Коломоєць Т., Колпаков В. Сучасна парадигма адміністративного права: генеза і поняття

Анотація. У статті проаналізовано процес оновлення українського адміністративного права і створення його сучасної парадигми. Визначена роль предмета цієї галузі для створення ґрунтовних основ подальших наукових розвідок українських адміністративістів. Доведено існування трьох етапів розвитку знань про сучасне адміністративне право України. Висвітлені системоутворюючі чинники адміністративного права та його предмета: публічна адміністрація, відносини адміністративних зобов'язань, публічне адміністрування.

Ключові слова: адміністративне право, публічна адміністрація, відносини адміністративних зобов'язань, публічне адміністрування.

Коломоєц Т., Колпаков В. Современная парадигма административного права: генезис и понятие

Аннотация. В статье проанализирован процесс обновления украинского административного права и создания его современной парадигмы. Определена роль предмета этой отрасли для создания фундаментальных основ научных исследований украинских административистов. Доказано существование трех этапов развития знаний о современном административном праве Украины. Выделены системообразующие факторы административного права и его предмета: публичная администрация, отношения административных обязательств, публичное администрирование.

Ключевые слова: административное право, публичная администрация, отношения административных обязательств, публичное администрирование.

Kolomoiets T., Kolkakov V. The Current Paradigm of Administrative Law: the Genesis and the Concept

Annotation. The article analyzes the process of updating the Ukrainian administrative law and the creation of its modern paradigm. Authors determined the role of this branch of the industry to create fundamental basis for successive scientific exploration of Ukrainian representatives of administrative law. Proved the existence of three stages of knowledge about modern administrative law of Ukraine. Explained the system-factors of administrative law and its subject: the public administration, the relations of administrative obligations, the public administration.

Key words: administrative law, public administration, relations of administrative obligations, public administration.

ДО ПИТАННЯ ЩОДО СИСТЕМНОСТІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ГАЛУЗІ

М. КУЧЕРЯВЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
перший віце-президент НАПрН України,
завідувач кафедри фінансового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Системність є принциповим моментом як в організації правового регулювання суспільних відносин загалом (визначаючи межі правового впливу окремих галузей права, їх зв'язок і розмежування), так і в структуруванні окремої сукупності правових норм, що становлять відповідну галузь права. Складно уявити хоча б одну правову галузь, яка не торкалася б у тій чи іншій формі обігу грошей. Але робиться це винятково в сенсі притаманного такій галузі кола суспільних відносин, вплив на які забезпечується відповідними правовими засобами. Грошово-кредитні відносини можуть бути сферою правового регулювання не лише фінансового права, а й цілої групи правових галузей, що використовують різні методи, які визначаються типом правового впливу.

Фінансове право забезпечує вплив тільки на окрему групу публічних відносин, які пов'язані з обігом грошей. При цьому дуже плинною виступає межа між фінансовим та адміністративно-правовим регулюванням. І фінансові, і адміністративні відносини є публічними за своєю природою. Водночас однотипність цих відносин не виключає чіткого їх розмежування. Аналізуючи предмет фінансового регулю-

вання, необхідно враховувати фундаментальне положення Ю. Ровинського про зміст фінансових правовідносин як владно-майнових, що використовується у працях практично всіх фахівців у цій галузі й найчастіше, через загальноновідомість, навіть без посилань. При цьому необхідно звернути увагу саме на нерозривність відносин влади й специфічних майнових відносин, регулювання яких здійснюється як єдине ціле. Фінансово-правове регулювання визначається, з одного боку, майновим характером особливого виду (власником майна є держава, існує це майно в специфічній формі — централізованих і децентралізованих грошових фондах); з другого боку, владним характером (реалізація владних повноважень здійснюється саме власником коштів, який здійснює їх або безпосередньо, або делегуючи суб'єктам владних повноважень). Саме єдність владно-майнових основ і дає змогу відмежувати фінансово-правові відносини, виокремити на підставі цього однорідні відносини, що становлять предмет регулювання.

Фінансово-правове регулювання, маючи публічну природу, не виключає правового впливу не лише на державний сектор (як іноді це визначається

у публікаціях), а й на приватний. Але якщо в першому випадку такий вплив відбувається безпосередньо, то в другому наочною є певна опосередкованість. Приватний сектор підпадає під фінансово-правове регулювання лише в тому випадку, коли там виникають підстави реалізації публічних обов'язків, пов'язаних з обігом публічних грошових фондів. Наприклад, при виникненні податкового обов'язку у юридичних чи фізичних осіб. Однак до диспозитивних відносин, які є предметом приватноправового регулювання, фінансове право жодного стосунки не може мати.

Організація, управління, контроль у сфері фінансової діяльності держави передбачає чітку правову урегульованість відносин руху публічних фінансових ресурсів. Це означає визначеність при виокремленні об'єкта регулювання, системи суб'єктів відносин, їх повноважень, прав та обов'язків. Саме тому хотілося б акцентувати увагу на двох моментах. По-перше, зводити фінансово-правове регулювання виключно до руху грошових коштів не зовсім правильно. Ці відносини є предметом декількох галузей права, тоді як предметом фінансового права є тільки відносини, що регулюють рух публічних фінансів, що утворюються у зв'язку з функціонуванням фінансів держави й територіальних громад. По-друге, предметне фінансово-правове регулювання має зосереджуватися не лише на формуванні публічних грошових фондів, а й саме на їх ефективному русі. Для фінансового права важливо забезпечити вплив не на накопиченні коштів, а на чіткій, своєчасній передачі їх з однієї стадії на іншу.

При цьому важливо наголосити на певній стадійності такого обігу. Теоретично ми можемо уявити собі ситуацію, що бюджет буде виконано по дохідним показникам у бюджетному періоді, але якщо це буде зроблено 30 або 31 грудня — чи зможе держава чи суспільство проіснувати? Навряд чи.

Сплата пенсій, стипендій тощо у повному обсязі має відбуватися щомісячно (або частіше), а не в останній чи передостанній день сплачуватись вся річна сума. Так, це абстракція, але на підставі неї можна собі уявити важливість послідовної, своєчасної передачі публічних коштів з однієї стадії на іншу. Формування, розподіл, використання публічних грошей мають відбуватися у чітко визначені терміни та послідовно. Саме на додержанні відповідних процедур, забезпеченні їх реалізації у терміни, чітко встановлені законом, і має зосереджуватися фінансово-правове регулювання. Акцент у предметі фінансового права виключно на матеріальному аспекті — формуванні публічних фондів — на нашу думку, принципова помилка.

На жаль, останні роки є свідченням правового нігілізму з боку насамперед Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України в цьому аспекті. Традиційною стає позиція нехтування законодавчо встановленими процедурами. Наприклад, зміни до Податкового кодексу України в 2014 р., які дуже помпезно проголосили «податковою реформою» (хоча насправді це були дуже поверхові, а в деяких випадках і хибні зміни податкової системи), були внесені з порушенням податкового законодавства. Так, Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» [1] було прийнято 28 грудня 2014 р., який набув чинності з 1 січня 2015 р. Але відповідно до ст. 4 Податкового кодексу України податкове законодавство України ґрунтується на низці принципів, серед яких одним із найвизначальніших є принцип стабільності. Відповідно до нього зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки

та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року [2]. Тобто відповідно до цієї норми зміни, що були прийняті 28 грудня 2014 р., мали застосовувати лише з 28 червня 2015 р.

Така ж тенденція на сьогодні притаманна і процедурі прийняття та набрання чинності Закону України про Державний бюджет України. Стаття 39 Бюджетного кодексу України встановлює загальні засади регулювання процедури затвердження Державного бюджету України, які деталізуються Регламентом Верховної Ради України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 153 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [3] Кабінет Міністрів України щороку подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік не пізніше 15 вересня поточного року. Народні депутати, комітети формують свої пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, і не пізніше 1 жовтня року, що передує плановому, направляють їх до комітету, до предмета видання якого належать питання бюджету (ч. 1 ст. 156) [3]. Згідно з ч. 6 ст. 159 цього акта Закон про Державний бюджет України приймається Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому. Така процедура не завадила ні Кабінету Міністрів України не звертати уваги на додержання законодавчо встановлених процедур щодо затвердження Державного бюджету України, ні Верховній Раді його приймати. Так, закони про Державний бюджет України були прийняті: на 2015 р. — 28 грудня 2014 р.; на 2016 р. — 25 грудня 2015 р.; на 2017 р. — 21 грудня 2016 р.

Аналіз предмета фінансового права, виокремлення групи відносин, на які впливають фінансово-правові норми, залишаються певною абстракцією до того моменту, доки ми чітко для себе не дамо відповідь на запитання: якими

засобами це здійснюється, який метод правового регулювання застосовується? Метод правового регулювання визначає особливості сполучення правових засобів у межах певної сукупності правових норм. Відповідно до нього закріплюються особливості правового статусу суб'єктів правовідносин, корегуються підстави виникнення, змісту їх прав та обов'язків, характер і підстави застосування заходів державного примусу. Метод фінансово-правового регулювання припускає нерівність суб'єктів відносин, що забезпечує надзвичайний стан і роль держави. Важливо наголосити, що його не можна зводити до одного прийому або способу регулювання, він охоплює багато сторін та елементів юридичних норм і правовідносин [4, 176], виступаючи найбільш яскравим і надійним показником юридичної специфіки, особливого режиму регулювання.

Дуже обережно треба підходити і до потрапляння у сферу фінансово-правового впливу відносин, які передбачають певний договірний характер. Віднесення системи відносин до предмета галузі припускає вплив на них у процесі регулювання єдиного методу, що забезпечує однакові вимоги до поведінки суб'єктів цих відносин і використовує однакові засоби забезпечення такої поведінки. Включення до предмета фінансового права відповідних відносин припускає регулювання їх виключно імперативним методом (природно, у рамках предмета фінансово-правової галузі).

Може скластися уявлення, що фінансове право, поряд з імперативним, активно застосовує й диспозитивне регулювання. Як приклад дуже часто посилаються на особливості регулювання відносин щодо обігу державних цінних паперів. Однак у сфері регулювання відносин із формування грошових ресурсів добровільного характеру (облігації державної внутрішньої позики, казначейські сертифікати, лотереї

тощо) разом із видимістю диспозитивності, основою регулювання залишаються владні приписи. Дійсно, придбання державного цінного паперу здійснюється на добровільній основі, але всі відносини, що випливають із цього факту, регулюються однобічними веліннями (строки позики, відсотки, порядок погашення заборгованості не можуть бути предметом договору, вони закріплені однозначно). Особливості регулювання подібних відносин фактично набувають ознак публічного договору приєднання.

У деяких випадках посиляються і на засади договорів у податкових відносинах при відстроченні чи розстроченні в погашенні податкового боргу. Але, знов-таки, йдеться не про диспозитивність регулювання, а про спрощення процедури реалізації імперативного веління держави щодо обов'язковості сплати податку чи збору. Імперативний метод фінансово-правового регулювання може доповнюватися і рекомендаціями, погодженнями. Їх особливістю є похідний характер у рамках реалізації владного веління. Дійсно, узгодження між суб'єктами фінансово-правових відносин можливі, але із приводу більш зручного, точного й своєчасного виконання імперативного обов'язку. Погоджується не сама природа обов'язку, а порядок, особливості його виконання. Рекомендації також доречні у фінансовому праві, однак вони або гарантуються імперативними веліннями, або уточнюють їх.

Державна воля при виборі методу правового регулювання обумовлена змістом відносин, на регулювання яких спрямований вплив правових приписів. Незважаючи на обумовленість методу правового регулювання предметом, вони утворюють внутрішню єдність і виступають у такому нерозривному зв'язку вихідною підставою для розподілу права на галузі, а останні — на інститути. Розглядаючи цю проблему, Ю. Ровинський звертав

увагу на різний ступінь прояву владного характеру методу правового регулювання, що відмежовує фінансове право від інших галузей [5, 135–139]. Рівень прояву владного характеру дає змогу визначити й специфіку правовідносин. Головною особливістю методу регулювання цієї групи відносин є відсутність права оперативної самостійності суб'єктів. Права й обов'язки суб'єктів відносин регламентуються однозначно, без будь-яких варіантів і переважно імперативними нормами.

Розвиток правового регулювання у багатьох випадках здійснювався у межах певної єдності, оскільки «кінцева мета, кінцеве завдання і публічних, і приватних відносин є одне і те ж: різний лише засіб її виконання, здійснення. У приватному праві вона здійснюється шляхом власного самовизначення; у публічному — шляхом сукупної діяльності усього суспільства» [6, 211]. На відміну від приватноправового принципу — «дозволено все, що не заборонено законом» — у сфері публічного права для владних суб'єктів і їх представників закріплюється інший принцип: «дозволено лише те, що впливає з компетенції й/або передбачено законним розпорядженням» [7, 117–118]. Змішування цих двох принципів у публічно-правовому регулюванні негативно впливає на розвиток суспільних відносин. Регулювання комплексу суспільних відносин правовими нормами передбачає участь декількох галузей права, які використовують власні методи і впливають на однорідні групи відносин. У зв'язку з цим необхідно враховувати багатогалузевий вплив галузей публічного права, які, кожна зі своїх позицій, беруть участь у цьому процесі. Публічне право, як родина, вміщує в себе низку галузей, які стрімко змінюються в умовах суспільних відносин, що інтенсивно розвиваються, це передбачає і зміну конфігурації приватно-публічного права [8, 22–23].

Рух грошових коштів у суспільстві регулюється комплексом правових галузей, що входять у систему права. Природно, що кожна галузь визначає свій аспект, відмежовуючи групу однорідних правових відносин, до яких застосовується специфічний метод регулювання. Фінансове право, беручи участь у цьому відповідно до свого предмета й методу, не виключає формування стійких зв'язків з іншими галузями права, які тією чи іншою мірою стосуються публічних грошових фондів. Явище, що вимагає всебічного правового регулювання, припускає сполучення двох суперечливих процесів. З одного боку, необхідно розкласти це явище на складові, які й повинні бути у центрі уваги окремих галузей права. З другого боку, важливо зіставити, поєднати окремі режими правового регулювання в єдиний процес, визначити й погодити межі зіткнення окремих галузей. Наприклад, факт одержання заробітної плати фізичною особою припускає виникнення або реалізацію трудових правовідносин, податкових (пов'язаних зі сплатою податку з доходів фізичних осіб), цивільних (приміром, при погашенні кредитів або відсотків на них безпосередньо із зарплати) тощо.

Для галузі фінансового права характерний набір інститутів, що забезпечує всі сторони й елементи юридичного режиму руху державних коштів. Необхідно враховувати, що інститути фінансового права передбачають цілісне регулювання лише в межах галузі й мають спеціалізований характер стосовно певної групи правових норм. Галузь фінансового права містить весь комплекс норм, які впливають на відносини, що становлять предмет фінансового права, і забезпечують правове регулювання руху публічних коштів. Кожен з інститутів реалізує більш вузькі цілі.

Забезпечення єдності фінансово-правових аспектів регулювання подіб-

них відносин виключає виокремлення у рамках фінансового права нових галузей, серед яких часто називають банківське право, валютне право тощо. Дійсно, банківська діяльність є предметом публічного регулювання, однак до цього необхідно підходити дуже виважено. Банківська діяльність як явище породжує насамперед цивільно-правове регулювання і, мабуть, значну частину банківського права становлять цивільно-праві норми. У систему ж публічного права ввійдуть норми публічного характеру, що регулюють банківську діяльність. Однак і з ними не все абсолютно однозначно, оскільки не можна забувати про адміністративно-правовий аспект регулювання того ж статусу Національного банку України в межах адміністративно-правового інституту управління фінансами. Тому, говорячи про складові фінансового права, необхідно виокремлювати сукупність норм, які охоплюють публічне регулювання відносин, пов'язаних із рухом публічних коштів при здійсненні банківської діяльності.

Виходячи з цього, і зараз є актуальною проблема характеристики системи права, внутрішнього структурування окремих галузей, взаємозв'язку правових інститутів. С. Ципкін наголошував, що найбільш зручним у цій ситуації є співвідношення таких утворень, як норма — інститут — розділ галузі — галузь. Якщо інститут характеризується безумовною однорідністю відносин, то «розділ галузі фінансового права — категорія більш широка за обсягом, що допускає менший ступінь однорідності, типовості регульованих відносин, чим правовий інститут» [9, 24]. На сьогодні сталим є подібне уявлення щодо структурування системи фінансового права. Дійсно, в різних виданнях може наголошуватися на існуванні в системі фінансового права низки інститутів (інститут фінансового контролю, інститут валютного регулювання, податкове право тощо), в окремих випадках —

підгалузей (бюджетне та податкове право), які становлять Загальну та Особливу частини.

У цьому контексті хотілося б зосередитися на двох проблемах: наявності Загальної та Особливої частин фінансово-правової галузі та її структурування. На нашу думку, на сьогодні дуже складно довести існування Загальної частини фінансового права. Так, можна її виокремлювати в фінансово-правовій науці, наголошувати на її існуванні в навчальній дисципліні «Фінансове право», але в галузі це зробити дуже складно. Для цього необхідно довести існування фінансово-правових норм, які ми можемо виокремити як єдиний знаменник, приписи яких застосовуються до регулювання всіх інших відносин, на впорядкування яких спрямовані норми інститутів Особливої частини. Традиційно на сьогодні до Загальної частини включають інститути фінансів, фінансової діяльності, фінансового контролю. Це, на нашу думку, дуже суперечливо. По-перше, інститут фінансів, фінансової діяльності може бути чітко виокремлений у науці фінансового права. При цьому буде йтися про певну сукупність наукових абстракцій, уявлень, які не набули чіткого відображення у фінансово-правових нормах. Інститут фінансового контролю також навряд чи можна виокремити як складову Загальної частини, бо він охоплює норми окремих інститутів (бюджетного права, податкового права тощо), практично не маючи власного «фінансово-контролюючого законодавства».

Ще більш складна проблема — структурування фінансово-правової галузі, бо фактично в цьому випадку буде йтися про співвідношення інститутів чи підгалузей, які ми включаємо на сьогодні до Особливої частини. На наше переконання, ми можемо виокремити два типи угруповань (підгалузей чи інститутів): перші — інститути чи підгалузі, які не перетинаються

ні з якими іншими галузевими нормами; другі — частини інститутів чи підгалузей, які охоплюють виключно фінансово-правові норми в регулюванні більш широкого кола суспільних відносин. У першому випадку йдеться про бюджетне і податкове право. В жодній іншій правовій галузі не торкаються підстав регулювання бюджетних чи податкових відносин, або робиться це дуже штучно як, наприклад, у Господарському кодексі України. У другому випадку (грошовий обіг, валютне регулювання) виокремлюється сукупність норм, які фінансово-правовими засобами регулюють певне коло інституційних чи підгалузевих відносин на межі з іншими галузями.

Інтенсивний розвиток суспільних відносин об'єктивно вимагає реформування і уявлень щодо природи фінансово-правового регулювання. Беззаперечно, що на цих засадах сформувалися дві класичні фінансово-правові конструкції — Бюджетне та Податкове право. Вони абсолютно об'єктивно вже виокремилися на сьогодні як підгалузі та можуть претендувати і на галузеві перспективи. Дійсно, про це свідчить низка підстав:

а) наявність фінансово-правового, але специфічного предмета регулювання (бюджетне право — обіг коштів централізованих публічних фондів; податкове право — формування доходних частин бюджетів за рахунок податків і зборів);

б) особливості суб'єктного складу (наприклад, відсутність фізичних осіб як учасників бюджетно-правових відносин);

в) збалансованість матеріального та процедурного регулювання (наявність у бюджетному праві інституту бюджетного процесу; в податковому праві — інституту адміністрування податків і зборів);

г) наявність кодифікованого законодавства (Бюджетного кодексу України та Податкового кодексу України);

г) чітка та об'єктивна структурованість норм на Загальну та Особливу частини.

Саме тому на сьогодні логічним є висновок про змістовну особливість бюджетного та податкового права, які можуть розглядатися або як окремі галузі права, або (якщо це ще незвично чути) як сформовані підгалузі фінансового права.

Відповідним продовженням цього є запитання: що при такому підході входить до складу фінансово-правової галузі окрім податкового та бюджетного права? У переважній більшості йдеться про норми, які можуть бути об'єктивно включені (або навіть на сьогодні дублюються) з іншими галузями. Наприклад, всі аспекти публічного регулювання банківської діяльності є складовими адміністративно-правового інституту управління банківською системою, так само, як і державне управління грошовою системою. При виокремленні фінансово-правового в тих чи інших суспільних відносинах є з'ясування того, чи виражають ці відносини що-небудь, що пов'язується з обігом публічних коштів.

Виокремлення фінансово-правового аспекту в регулюванні суспільних відносин припускає визначеність і ще однієї концептуальної проблеми. Досить поширеними на сьогодні є твердження про комплексний характер всієї сукупності фінансово-правових норм, що поєднуються в єдину галузь, а також перспективність існування й розвитку комплексних галузей права. На певне переплетення приватного й публічного права звертав увагу ще С. Кечекян, наголошуючи, що завдання при цьому «зводиться не до того, щоб поряд із приватним і публічним правом або замість них поставити щось інше, третє, а в тім, щоб вивчати, як приватне, так і публічне право, *promiscue* у межах однієї й тої ж дисципліни. Тільки в цьому сенсі й можна визнати існування “змішаних” правових утворень, які є

сукупністю одночасно як приватноправових, так і публічно-правових відносин. Однак ніяк не можна визнати можливим існування “змішаних” правовідносин, які не можна було б віднести ні до приватного, ні до публічного права» [10, 5].

Абсолютно природно й логічно, коли один законодавчий акт спрямовується на регулювання цільного суспільного явища й зручніше за все це зробити, застосовуючи норми декількох галузей права, об'єднаних у цьому акті. Наприклад, регулювання банківської діяльності або обороту цінних паперів об'єктивно припускає сполучення у відповідних актах норм публічного й приватного права. Але законодавство не передбачає обов'язкового об'єднання норм за принципом однорідності предмета й методу регулювання, що є абсолютно безумовним для об'єднання норм права в інститути або галузі. Зрозуміла послідовність певних засад комплексності в законодавстві, навчальній дисципліні. Неможна виключати, що висвітлення того чи іншого суспільного явища (наприклад, підприємницька діяльність, банківське регулювання тощо) може забезпечуватись або цілісно, або розподільчо. У першому випадку буде йтися про цілісний законодавчий акт (або навчальну дисципліну), в якому будуть поєднані різногалузеві приписи. У другому випадку диференціація галузевих частин впливу на таке суспільне явище буде розподілятися між відповідними галузевими законодавчими актами. Саме в першому випадку і буде йтися про комплексність законодавства чи дисципліни. Водночас галузева комплексність призведе до тупикового поєднання різнотипних засобів впливу на учасників відносин, породження абсурдної конструкції одночасного застосування імперативного та диспозитивного регулювання, що в умовах владно-майнових методів фінансово-правового регулювання неможливо.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи*: Закон України від 28 грудня 2014 р. № 71-VIII // Відомості Верховної Ради України. — 2015. — № 7–8, № 9. — Ст. 55.
2. *Податковий кодекс України* від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13–14, № 15–16, № 17. — Ст. 112.
3. *Про Регламент Верховної Ради України*: Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 14–15, № 16–17. — Ст. 133.
4. *Алексеев С. С.* Структура советского права. — М., 1975. — 264 с.
5. *Основные вопросы теории советского финансового права.* — М., 1960. — 193 с.
6. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права [репринтное]. — СПб., 2003. — 430 с.
7. *Лейст О. Э.* Сущность права. Проблемы теории и философии права. — М., 2002. — 246 с.
8. *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. — М., 2001. — 354 с.
9. *Цыпкин С. Д.* Финансово-правовые институты, их роль в совершенствовании финансовой деятельности Советского государства. — М., 1983. — 364 с.
10. *Кечекьян С. Ф.* К вопросу о различии частного и публичного права. — Харьков, 1927. — 26 с.

REFERENCES

1. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo podatkovoi reformy: Zakon Ukrainy vid 28 hrudnia 2014 r. № 71-VIII [About introduction of amendments to the Tax Code of Ukraine and some acts of Ukraine of rather tax reform: The law of Ukraine of December 28, 2014 № 71-VIII], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2015, no. 7–8, № 9, Article 55.
2. Podatkovi kodeks Ukrainy vid 2 hrudnia 2010 r. № 2755-VI [The tax code of Ukraine of December 2, 2010 № 2755-VI], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2011, no. 13–14, no. 15–16, no. 17, Article 112.
3. Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10 liutoho 2010 r. № 1861-VI [About Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine: The law of Ukraine of February 10, 2010 № 1861-VI], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2010, no. 14–15, no. 16–17, Article 133.
4. Alekseev S. S. *Struktura sovetskogo prava* [The structure of the Soviet law], Moscow, 1975, 264 p.
5. *Osnovnye voprosy teorii sovetskogo finansovogo prava* [Main questions of the theory of the Soviet financial law], Moscow, 1960, 193 p.
6. Korkunov N. M. *Lektsii po obshchey teorii prava* [Lectures on the general theory of the law], Saint Petersburg, 2003, 430 p.
7. Leyst O. E. *Sushchnost prava. Problemy teorii i filosofii prava* [The essence of law. Problems of the theory and legal philosophy], Moscow, 2002, 246 p.
8. Tikhomirov Yu. A. *Teoriya kompetentsii* [Theory of competence], Moscow, 2001, 354 p.
9. Tsyppkin S. D. *Finansovo-pravovye instituty, ikh rol v sovershenstvovanii finansovoy deyatelnosti Sovetskogo gosudarstva* [Financial and legal institutes, their role in improvement of financial activity of the Soviet state], Moscow, 1983, 364 p.
10. Kechekyan S. F. *K voprosu o razlichii chasnogo i publicnogo prava*, Kharkov [To a question of distinction of private and public law], Kharkov, 1927, 26 p.

Кучерявенко М. До питання щодо системності фінансово-правової галузі

Анотація. Стаття присвячена проблемним аспектам предмета та методу фінансового права, корегування їх на підставі розвитку суспільних відносин, а також вплив цього на структурування фінансово-правової галузі. Аналізуються теоретичні проблеми і практика правозастосування.

Ключові слова: фінансове право, предмет фінансового права, метод фінансового права, Державний бюджет України, податкове право, бюджетне право.

Кучерявенко Н. К вопросу о системности финансово-правовой отрасли

Аннотация. Статья посвящена проблемным аспектам предмета и метода финансового права, корректировки их на основании развития общественных отношений, а также влияние этого на структурирование финансово-правовой отрасли. Анализируются теоретические проблемы и практика правоприменения.

Ключевые слова: финансовое право, предмет финансового права, метод финансового права, Государственный бюджет Украины, налоговое право, бюджетное право.

Kucheriavenko M. Concerning the Systematicy of the Financial and Legal Branches

Annotation. The article concerns the challenges of the scope and method of financial law and their adjustment subject to development of social relations and the appropriate influencing the financial and law branch structuring. Conceptual challenges and enforcement practice are analyzed.

Key words: financial law, the scope of financial law, the method of financial law, state budget of Ukraine, fiscal law, and budget law.

СИСТЕМНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Ю. БАУЛІН

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
професор кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Ю. ПОНОМАРЕНКО

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Сьогодні поняття «система» досить широко використовується як у кримінальному законодавстві України, так і в науці кримінального права. Проте в чинному Кримінальному кодексі України (далі — КК України) це поняття використовується здебільшого не в кримінально-правовому контексті, а виключно щодо понять з інших галузей права чи навіть позаправових понять. Так, у ст. 203¹ йдеться про «лазерні системи зчитування», у ст. 212 — про *систему* оподаткування, у ст. 223² — про *систему* реєстру власників іменних цінних паперів і *систему* депозитарного обліку, у ст. 253 — про *систему* захисту довкілля, у розділі XVI (статті 361, 361¹, 361², 362, 363, 363¹) та ст. 376¹ — про автоматизовані

системи. Натомість у наукових дослідженнях із кримінального права поняття «система» використовується вже для означення власне кримінально-правових або ж тісно пов'язаних із ними явищ. Зокрема, воно увійшло до змісту практично загальнозживаних понять «система кримінального права», «система принципів кримінального права», «система кримінального закону (законодавства)», «система покарань» та ін. Окрім того, в літературі вживаються також такі поняття, як «система обставин, що виключають злочинність діяння» [1, 41–79], «система заохочувальних норм кримінального права» [2, 5], «система заходів кримінально-правового характеру» [3, 89], системи злочинів проти власності, господар-

ських злочинів, злочинів проти громадської безпеки, проти безпеки виробництва тощо. Ці поняття настільки «прижилися» у середовищі криміналістів, що давно вже «перекочували» зі сторінок наукових досліджень до університетських навчальних програм і підручників.

Широке законодавче використання цього поняття і значний науковий інтерес до нього зумовили те, що й загальні проблеми системності у кримінальному праві, й питання системності окремих кримінально-правових явищ отримали достатньо глибоке наукове вивчення¹. Втім, науковий пошук не припиняється, він щоразу вимагає осягнення все нових горизонтів, здавалося б, уже вивчених питань. Тим паче, що це стосується проблем системності кримінального права, які, як свідчить сучасна наукова література, самі часто вивчаються несистемно. У результаті маємо такий собі науковий парадокс, якщо не оксиморон — несистемне розуміння системи кримінального права. Подолання вказаної проблеми, безумовно, неможливе в межах однієї наукової публікації, але окреслення шляху — перший крок до цього.

Вочевидь, всі системні властивості кримінального права мають підкорятися загальним властивостям системи як упорядкованої множини певних явищ. Інакше кажучи, системність у кримінальному праві невіддільна від загальної об'єктивної системності у світі, не може бути протиставлена їй, а й, навпаки, переймає її властивості й наслідки. Дійсно, багатоманітність сучасного світу, який постійно змінюється, вимагає максимально дозволеного упорядкування й управління з метою взаємодії з навколишнім середовищем, а отже — певної системності. Тому системність можна вважати властивістю об'єктивного світу, яка існує незалежно від уявлень людини про неї [5, 42]. Відомо, що система є упорядкованою

сукупністю елементів, які взаємопов'язані та взаємодіють один з одним; має відносну самостійність й органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю й автономністю функціонування та породжує нову якість, що не притаманна окремо взятим її елементам [5, 25; 6].

У світі існує безліч систем. З погляду науки системами можуть бути й різні агрегати, і процеси, і явища. Соціальна форма руху матерії викликає до життя соціальні системи (суспільно-економічна формація, клас, держава, мораль, партія, трудовий колектив тощо). Головна особливість соціальних систем — їх зв'язок із вольовою діяльністю людей та різних їх об'єднань. Еволюція соціальних систем веде до їх ускладнення, набуття завершених форм. Їх рух полягає у наближенні до цілісності, у тому, щоб підкорити собі всі елементи суспільства або створити органи, яких воно потребує. Таким чином і в такий спосіб система у процесі історичного розвитку перетворюється на ціле [7, 546]. Тому найбільш цілісною і загальною в досліджуваному нами аспекті є *система кримінального права* як галузі національного публічного права України.

Традиційно у науковій літературі така система — це «упорядкована сукупність кримінально-правових норм, які виступають первинними і основоположними елементами цієї системи» [8, 28]. При цьому такі норми більшість криміналістів поділяє на норми Загальної та Особливої частин.

У зв'язку із викладеним, цілком очевидно, що властивості системи кримінального права істотно залежать від властивостей її основоположного і первинного елемента — норми кримінального права. Що ж до останньої, то в науці кримінального права немає однозначного розуміння не тільки обсягу, змісту та структури норми кримінального права, а й навіть кола

¹ Див., наприклад: [4].

суб'єктів, чию поведінку такі норми регулюють, механізму реалізації таких норм тощо. Багато хто вважає, що норма кримінального права адресована як громадянам (можливим суб'єктам відповідних злочинів), так і правоохоронним органам. Пояснюючи це, стверджують, що КК України забороняє певну поведінку людей під загрозою кримінального покарання, і тому така загроза регулює поведінку тих, хто не вчиняє певного злочину. У разі ж, якщо злочин все ж таки вчинено, кримінально-правова норма регулює поведінку суду.

Видається, що КК України взагалі не забороняє певної поведінки. Згідно з ч. 1 ст. 11 злочином визнається винне суспільно небезпечне діяння суб'єкта, що *передбачене* Кодексом. Таким чином, КК України лише передбачає сукупність юридичних ознак (склад злочину), які характеризують певний вид суспільно небезпечних діянь як злочинних. Завдання ж суду полягає у правильній кваліфікації фактично вчиненого суспільно небезпечного діяння, тобто правильному встановленні певної гіпотези кримінально-правової норми. Очевидно, що з цього погляду зазначені положення кримінально-правової норми звернуті саме до правозастосувача (суду). Тим більше це стосується диспозиції норми, що визначає повноваження суду відносно особи, яка вчинила злочин.

Не можна, однак, не бачити й того, що і сама наявність тієї чи іншої кримінально-правової норми, і, тим паче, її застосування органами кримінальної юстиції певним чином впливають на поведінку певного кола осіб, які утримуються від вчинення злочинів саме під загрозою бути підданими заходам кримінальної відповідальності. Але чи можна такий інформаційний, психологічний, емоційний та орієнтовно-ціннісний вплив на законслухняну поведінку певного кола осіб називати кримінально-правовим регулюванням цієї

поведінки? Навряд чи можна. Це пояснюється тим, що правове регулювання суспільних відносин взагалі, як і кримінально-правове зокрема, має своєю метою упорядкування певного виду таких відносин специфічними правовими засобами (визначення юридичних фактів, кола суб'єктів, на яких поширюється регулювання, наділення їх суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, тощо). Відповідно до ч. 2 ст. 50 КК України покарання, яке застосовується до осіб, що вчинили злочини, має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Не можна виключати, що досягнення такої мети (виправлення і попередження злочинів) має місце і при зазначеному вище неправовому впливі на певне коло осіб. Але наявність та досягнення однієї й тієї самої мети різними засобами ще не свідчить про те, що в обох випадках йдеться про кримінально-правове регулювання суспільних відносин.

Мається на увазі, що, виходячи з принципів законності та правової визначеності, законодавець зобов'язаний чітко, ясно та однозначно описувати в КК України ознаки певного виду злочинів і кримінально-правові наслідки їх вчинення. Законодавчі формулювання мають бути зрозумілими не тільки для правозастосувачів, а й для тих осіб, до яких вони можуть бути застосовані. Це має важливе значення для загального та спеціального попередження злочинів. Однак ознайомлення певного кола осіб із кримінально-правовими нормами, їх обізнаність щодо застосування цих норм органами кримінальної юстиції і, в підсумку, утримання від вчинення злочинів не є наслідком кримінально-правового регулювання такої поведінки зазначених осіб.

Отже, норми кримінального права як матеріальної галузі публічного права

специфічними правовими засобами регулюють виключно сукупність відносин, що виникають між державою та особою, яка вже вчинила злочин. Саме для регулювання таких відносин ці норми у своїх гіпотезах визначають юридичні факти, що їх (відносини) породжують, змінюють чи припиняють (злочин, посткримінальні діяння особи, посткримінальні події тощо), а в диспозиціях встановлюють повноваження держави щодо застосування до такої особи кримінальної відповідальності (такі диспозиції називаються санкціями) або ж щодо повного, або часткового звільнення від неї (це класичні диспозиції, які інколи називаються заохочувальними санкціями).

Подібне розуміння змісту і призначення норми кримінального права змусило деяких учених (наприклад, Л. Іногамову-Хегай [9, 62], В. Коняхіна [10, 150], Г. Новосьолова [11, 179], Г. Петрову [12, 99]) засумніватися у можливості виокремлення у системі відповідної галузі права норм Загальної та Особливої частин. Крім того, О. Наден привело до категоричного висновку про неможливість такого виокремлення. Науковець, зокрема, стверджує, що «поділ норм кримінального права на “норми Загальної частини” та “норми Особливої частини” є методологічно необґрунтованим. Норма кримінального права є цілісним, внутрішньо єдиним правилом поведінки, яке регулює повноваження держави в кримінальному правовідношенні. При цьому окремі складові такої норми дійсно відображаються у статтях Загальної, а окремі — в статті Особливої частини кримінального законодавства» [13, 114].

З нашого погляду, попри удавану діаметральну суперечливість і непоєднуваність суджень тих, хто у системі кримінального права виокремлює й не виокремлює норми Загальної й Особливої частин, видається, що їх прибічники з різних наукових позицій описують різні властивості норми кримі-

нального права. Дійсно, норма кримінального права, яка регулює повноваження держави у кримінально-правових відносинах, є достатньо великою за обсягом і таким чином охоплює собою низку менших за обсягом правил поведінки, у кожному з яких теж можуть бути встановлені їх власні ознаки, що характерні для норми права. Для прикладу: норма, що регулює повноваження держави у кримінально-правових відносинах, породжених крадіжкою («якщо фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку, вчинила таємне викрадення чужого майна на суму понад 0,2 н.м.д.г. <...> (гіпотеза), то суд повноважний призначити їй покарання у виді <...> (санкція)»), складається з низки менших за обсягом норм, які визначають, зокрема, суб'єкта цього злочину, форму і вид його вини, момент закінчення злочину, загальні засади й спеціальні правила призначення покарання за нього, можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання, момент виникнення і припинення її судимості тощо.

Таке розуміння обсягу та змісту норми кримінального права дає нам підставу запровадити в науці кримінального права поняття «макронорма кримінального права» і «мікронорма кримінального права». Останнім часом такі поняття з'являються у правознавчій літературі, однак їх зміст ще не повністю визначено. Так, одні вчені під макронормами права пропонують розуміти «норми, створені в результаті правотворчої діяльності органу законодавчої влади», тоді як мікронормами називають «норми, створені правозастосувачем у процесі застосування макронорми» [14, 247]; інші — під мікронормами розуміють норми договірних права, протиставляючи їх статутному праву [15, 109].

На нашу думку, використання термінів «макронорми» і «мікронорми» права стосовно норм кримінального права можливе за умови наповнення їх

самостійним змістом, відмінним від зазначеного вище. Під *макронормою кримінального права* ми пропонуємо розуміти встановлене державою і формально відображене у приписах кримінального закону повноваження держави у кримінально-правових відносинах покласти на особу, що вчинила злочин, кримінальну відповідальність або звільнити від неї. Така макронорма кримінального права складається із низки *мікронорм кримінального права*, тобто встановлених державою й формально відображених у приписах кримінального закону окремих елементів гіпотези чи диспозиції загального повноваження держави у кримінально-правових відносинах (підставу виникнення цього повноваження, його зміст, порядок реалізації тощо).

З огляду на викладене, макронорми кримінального права, дійсно, не мають поділу на Загальну та Особливу частини, а можуть систематизуватися лише предметною ознакою на норми, що передбачають відповідальність за окремі види злочинів. Це, скажімо, норми про відповідальність за умисне вбивство і необережне вбивство, за крадіжку й за грабіж, за хуліганство й за зґвалтування тощо. При цьому такі норми можуть групуватися як за найпростішим критерієм (система Особливої частини КК України), так і за більш складними критеріями. Уявляється, що в подальших наукових дослідженнях може бути проведена класифікація цих норм на такі, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти свободи (а тут: і особиста свобода, і свобода життя, і свобода власності, і свобода підприємництва та інші свободи) і злочини проти порядку (порядку забезпечення національної безпеки, порядку державного управління, порядку руху транспорту, порядку несення військової служби тощо).

Натомість мікронорми кримінального права, через їх повторюваність у багатьох макронормах, можуть бути

згруповані в окремі інститути. Це, зокрема, мікронорми, що становлять інститут складу злочину, інститут множинності злочинів, інститут незакінченого злочину, інститут співучасті у злочині, інститут покарання, інститут призначення покарання, інститут звільнення від покарання та ін. Вочевидь, що після вичленування із макронорм низки повторюваних мікронорм сукупність останніх цілком може бути охоплена поняттям норм Загальної частини кримінального права. Те, що залишиться від макронорм після виведення із них усіх мікронорм Загальної частини, становитиме собою норми Особливої частини кримінального права. І вони, зрештою, теж можуть бути систематизовані за предметною ознакою, у ролі якої можуть бути використані характеристики злочинів, передбачених такими мікронормами.

З урахуванням сказаного, *система кримінального права* як галузі права уявляється дворівнево сформованою. На рівні макронорм кримінального права ця система становить собою лінійну (тобто таку, що не має поділу на Загальну й Особливу частини) упорядковану сукупність таких макронорм, що визначають повноваження держави у кримінально-правових відносинах, породжених різними видами злочинів. На рівні мікронорм кримінального права вона становить собою ієрархічну (таку, що має поділ на Загальну й Особливу частини) упорядковану сукупність таких мікронорм, які визначають окремі елементи гіпотези чи диспозиції, що визначає повноваження держави у кримінально-правових відносинах.

Від системи кримінального права як галузі права слід відрізнити два суміжних явища: *систему (системи) окремих кримінально-правових явищ і систему кримінального закону (законодавства)*.

Норма права, яка є правилом поведінки й визначає сферу належного, у своїх приписах відображає сферу

суцього — ті реальні юридичні факти, які її породжують, змінюють або припиняють, а також ті правові засоби, за допомогою яких суб'єкт правового регулювання впливає на предмет такого регулювання. Для норм кримінального права єдиним правопороджучим юридичним фактом є злочин (точніше — кримінальне правопорушення, яке у разі запровадження в Україні кримінального проступку матиме два види: злочин і кримінальний проступок). Правозмінюючими та правоприпиняючими юридичними фактами у кримінальному праві є діяння людей і події, що відбуваються після вчинення злочину. Кримінально-правовим засобом впливу на злочин ще донедавна вважалося лише покарання, згодом розвиток наукового пошуку привів до висновку, що ним є кримінальна відповідальність, нарешті, на нинішньому етапі такими засобами вважаються всі передбачені КК України «заходи кримінально-правового характеру». Злочин та інші юридичні факти кримінального права, а також «заходи кримінально-правового характеру», що можуть бути застосовані у кримінально-правових відносинах, хоч і визначаються нормами кримінального права, проте належать до сфери суцього. У зв'язку з цим питання їх системності не можуть отожднюватися із системністю самого кримінального права.

Саме тому *система злочинів у певній сфері* (наприклад, система господарських злочинів чи злочинів проти власності) або *система інших юридичних фактів кримінального права* (наприклад, система підстав звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання), так само як і *система «заходів кримінально-правового характеру»* та її складові (наприклад, *система покарань*), не можуть отожднюватися із системою кримінального права як галузі права. Натомість сукупність мікронорм кримінального права, які відображають ці системи, якщо вони

володіють ознаками інституту кримінального права, в такій якості входять до системи кримінального права як галузі права.

Нарешті, слід звернути увагу й на відмінність системи кримінального права та *системи кримінального закону*. Загалом система чинного кримінального закону України (КК України) відображає систему мікронорм кримінального права. Проте відмінність предмета кримінального права й предмета кримінального закону, з одного боку, обумовлює наявність у приписах кримінального закону норм іншої галузевої належності, а з другого — визначення приписами кримінального закону систем окремих явищ об'єктивної дійсності, які не належать ні до юридичних фактів кримінального права, ні до «заходів кримінально-правового характеру».

Так, оскільки нормою кримінального права є виключно норма про злочинність діяння і кримінально-правові наслідки його вчинення, то не містять норм кримінального права ті приписи кримінального закону, які закріплюють презумпцію невинуватості (ч. 2 ст. 2 КК України), визначають правила його чинності й дії у часі (статті 3, 4 і 5 КК України), дії у просторі (статті 6, 7 і 8 КК України), міжнародного співробітництва держав у протидії злочинності (статті 9 і 10 КК України), обставини, що виключають злочинність діяння (статті 36–43 КК України, крім приписів, які визначають неправомірне заподіяння шкоди за таких обставин), процесуальні питання застосування кримінального закону (пункти 19, 20, 21 Прикінцевих і перехідних положень КК України) та деякі інші. Ці приписи, хоч і входять до системи кримінального закону України (в силу законодавчих традицій, зручності застосування, інколи — волюнтаристських рішень законодавця), проте відображені в них мікронорми не належать до системи кримінального права. Вони належать

до системи інших галузей національного права України, як-то: конституційного права (правила чинності і дії закону в часі та просторі), кримінального процесуального права (презумпція невинуватості і приписи Прикінцевих і перехідних положень), цивільного права (норми про реалізацію приватною особою її права на необхідну оборону, крайню необхідність чи затримання злочинця), адміністративного права (норми про порядок і наслідки виконання наказу) тощо. Саме тому й система обставин, що виключають злочинність діяння, хоч і визначається приписами кримінального права, але не належить ні до системи норм кримінального права, ні до системи юридич-

них фактів, що породжують кримінально-правові відносини.

Викладене дає підстави для таких висновків. По-перше, слід розрізняти систему кримінального права як галузі права та систему приписів кримінального закону, оскільки останні не завжди є кримінально-правовими. По-друге, слід також розрізняти систему норм кримінального права як галузі права та системи кримінально-правових явищ (юридичних фактів і кримінально-правових заходів), що ці норми визначають. По-третє, саму систему кримінального права як галузі права варто розуміти у двох зрізах: як систему макронорм і як систему мікронорм кримінального права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Баулін Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. — Харьков, 1991. — 360 с.
2. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми : автореф. дис. ... д-р юрид. наук. — Х., 2010. — 40 с.
3. Яремко Г. З. Система заходів кримінально-правового характеру // Часопис Академії адвокатури України. — 2014. — Т. 7. — № 4 (25). — С. 89–96.
4. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. — К., 2015. — 688 с.
5. Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М., 1980. — 432 с.
6. Карташов В. Н. Система систем. Очерки общей теории и методологии. — М., 1995. — 325 с.
7. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. — Х., 2008. — Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — 728 с.
8. Панов М. І. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України» : лекція. — К., 2015. — 104 с.
9. Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений : учеб. пособие. — М., 2002. — 168 с.
10. Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / предисл. А. В. Наумова. — СПб., 2002. — 384 с.
11. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. — М., 2001. — 208 с.
12. Петрова Г. О. Норма и правоотношение: средства уголовно-правового регулирования. — Н. Новгород, 1999. — 192 с.
13. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні. — Х., 2012. — 272 с.
14. Раянов Ф. М. Проблемы теории государства и права (юриспруденции) : учеб. курс. — М., 2003. — 304 с.
15. Кашианина Т. В. Предпринимательство: правовые основы. — М., 1994. — 176 с.

REFERENCES

1. Baulin Yu. V. Obstoyatelstva, isklyuchayushchie prestupnost deyaniya [The circumstances excluding crime of act], Kharkov, 1991, 360 p.
2. Khriapinskyi P. V. Zaokhochuvalni normy u kryminalnomu zakonodavstvi Ukrainy: teoretychni, zakonotvorchi ta pravozastosovni problemy [Incentive norms in the criminal legislation of Ukraine: theoretical, legislative and law-enforcement problems], Kharkiv, 2010, 40 p.
3. Iaremko H. Z. Systema zakhodiv kryminalno-pravovoho kharakteru [System of measures of criminal and legal character], *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy*, 2014, vol. 7, no. 4 (25), pp. 89–96.
4. Suchasna kryminalno-pravova systema v Ukraini: realii ta perspektvyv [Modern criminal and legal system in Ukraine: realities and prospects], Kyiv, 2015, 688 p.
5. Afanasev V. G. Sistemnost i obshchestvo [The systemacity and society], Moscow, 1980, 432 p.

6. Kartashov V. N. Sistema sistem. Ocherki obshchey teorii i metodologii [System of systems. Sketches of the general theory and methodology], Moscow, 1995, 325 p.
7. Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy [Legal system of Ukraine: history, state and prospects], Kharkiv, 2008, vol. 1, 728 p.
8. Panov M. I. Vstup do navchalnoho kursu «Kryminalne pravo Ukrainy» [Introduction to a training course «Penal law of Ukraine»], Kyiv, 2015, 104 p.
9. Inogamova-Khegay L. V. Konkurentsia ugolovno-pravovykh norm pri kvalifikatsii prestupleniy [The competition of criminal precepts of law at qualification of crimes], Moscow, 2002, 168 p.
10. Konyakhin V. P. Teoreticheskie osnovy postroeniya Obshchey chasti rossiyskogo ugolvnogo prava [Theoretical bases of creation of the General part of the Russian penal law], Saint Petersburg, 2002, 384 p.
11. Novoselov G. P. Uchenie ob obekte prestupleniya. Metodologicheskie aspekty [The doctrine about a crime object. Methodological aspects], Moscow, 2001, 208 p.
12. Petrova G. O. Norma i pravootnoshenie: sredstva ugolovno-pravovogo regulirovaniya [Norm and legal relationship: means of criminal and legal regulation], Nizhniy Novgorod, 1999, 192 p.
13. Naden O. V. Teoretychni osnovy kryminalno-pravovoho rehuliuвання v Ukraini [Theoretical bases of criminal and legal regulation in Ukraine], Kharkiv, 2012, 272 p.
14. Rayanov F. M. Problemy teorii gosudarstva i prava (yurisprudentsii) [Problems of the theory of the state and law], Moscow, 2003, 304 p.
15. Kashanina T. V. Predprinimatelstvo: pravovye osnovy [Business: legal bases], Moscow, 1994, 176 p.

Баулін Ю., Пономаренко Ю. Системність у кримінальному праві та кримінальному законодавстві

Анотація. Стаття присвячена питанням системності у кримінальному праві та законодавстві України. Виходячи з того, що категорія системності є базовим і сталим поняттям для всіх випадків її використання у сфері кримінального права, автори, разом із тим, розмежовують: 1) систему кримінального права як галузі права; 2) систему кримінального законодавства; 3) систему визначених кримінальним правом і кримінальним законодавством кримінально-правових явищ. При визначенні системи кримінального права як галузі права запропоноване запровадження до наукового обігу понять «макронорма» і «мікронорма» кримінального права, визначені їх співвідношення та системоутворююче значення.

Ключові слова: система кримінального права, макронорма кримінального права, мікронорма кримінального права, системність у кримінальному праві, системність у кримінальному законодавстві.

Баулін Ю., Пономаренко Ю. Системность в уголовном праве и уголовном законодательстве

Аннотация. Статья посвящена вопросам системности в уголовном праве и законодательстве Украины. Исходя из того, что категория системности является базовым и устойчивым понятием для всех случаев ее использования в сфере уголовного права, авторы, вместе с тем, разграничивают: 1) систему уголовного права как отрасли права; 2) систему уголовного законодательства; 3) систему определенных уголовным правом и уголовным законодательством уголовно-правовых явлений. При определении системы уголовного права как отрасли права предложено ввести в научный оборот понятия «макронорма» и «микронорма» уголовного права, определены их соотношение и системообразующее значение.

Ключевые слова: система уголовного права, макронорма уголовного права, микронорма уголовного права, системность в уголовном праве, системность в уголовном законодательстве.

Baulin Yu., Ponomarenko Yu. Systemicity in Criminal Law and Criminal Legislation

Annotation. The article is devoted to research of systematicity in criminal law and criminal legislation of Ukraine. Notwithstanding that this category is a basic concept for all cases of its application in the field of criminal law, yet the authors distinguish: 1) the system of criminal law as a branch of law; 2) the system of criminal legislation; 3) the system of criminal law phenomena determined by the criminal law and criminal legislation. In defining the system of criminal law as a branch of law new terms are suggested to be implemented, i. e. a «micro rule» and a «macro rule» of criminal law, their interrelationship and systemic significance being determined.

Key words: the system of criminal law, the macro rule of criminal law, the micro rule of criminal law, systematicity of criminal law, systematicity of criminal legislation.

III. Актуальні питання розвитку галузей судового та процесуального права

СИСТЕМА СУДОВОГО ПРАВА

Л. МОСКВИЧ

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри організації судових
та правоохоронних органів
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Ідея виокремлення судового права не є новою для юриспруденції. Однак на певних історичних періодах розвитку юридичної науки завжди траплялись як прибічники, так і опоненти цієї ідеї. Головним недоліком попередніх спроб виокремлення судового права, на нашу думку, було намагання акцентувати увагу на специфіці органу судової влади — суді, та особливості функції судової влади [1]. Такий аргумент надавав опонентам можливість скептично вказувати на подальші кроки — виокремлення поліцейського, прокурорського, адвокатського тощо права. Зосередження саме на суб'єктові реалізації хоч і специфічних правовідносин сприяло б необмеженому «розмиванню» системи права.

Основною ознакою галузі права, як відомо, є специфічність регульованих нею суспільних відносин. Як зазначають відомі вітчизняні процесуалісти О. Шило та Л. Лобойко, судовий захист є різновидом державного захисту прав і свобод людини, який, відповідно до вимог ст. 3 Конституції України, зобов'язані здійснювати всі органи державної влади. Втім, посідаючи особливе місце в механізмі правозахисту, суд є

єдиним органом держави, юрисдикція якого поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Це пояснюється винятковістю судової влади, її можливістю здійснювати судовий захист засобами й у порядку, що забезпечують реалізацію принципу верховенства права при вирішенні правових спорів, виконання державою обов'язку захисту прав і свобод людини, які суд змушує поважати й всі інші державні органи.

Діючи від імені держави, суд одночасно уповноважений давати правову оцінку діям та рішенням будь-яких осіб, у тому числі й представників самої державної влади, а при наявності законних підстав — покласти на державу відповідальність за порушення прав людини. Саме в цьому полягає основна відмінність судового захисту від інших видів державного захисту, оскільки до виключної компетенції суду належить право прийняти рішення про відповідальність держави за незаконні дії та рішення її представників [2].

На нашу думку, при визначенні предмета судового права акцент має робитися саме на специфіці правовідносин, що виникають у процесі реаліза-

ції права на судовий захист. Частина 1 ст. 55 Конституції України містить положення, відповідно до якого права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Реалізація цього права забезпечується державою в межах її конкретної функції — правосуддя. Отже, судове право має бути віднесено до системи публічного права.

Конституційна реформа 2016 р. створила додаткові аргументи на користь справедливості виокремлення судового права як самостійної галузі, а саме: на рівні Основного Закону визначено систему суб'єктів, які належать до різних гілок влади, мають різну правову природу, функції та завдання, але виконують спільну місію — забезпечують умови для реалізації конституційного права на судовий захист.

Сьогодні ми можемо говорити про взаємодію трьох суб'єктів, які вступають у правовідносини з реалізацією права на судовий захист: 1) держава як суб'єкт, який формує правові засади для реалізації права на судовий захист, визначає систему органів правосуддя, виступає гарантом належного забезпечення їх діяльності, забезпечує примусове виконання судового рішення, а також у передбачених законом випадках може виступати учасником судового провадження; 2) органи, що забезпечують виконання функції правосуддя — суд, прокуратура та адвокатура. Незважаючи на різні завдання та функції цих органів, сумарний результат їх дії спрямований на досягнення спільної мети — захист права в особливому режимі — судовому; 3) суспільство як суб'єкт запиту щодо надання публічної послуги — судового захисту [3].

Така «тріада» обумовлює різноплановість суспільних відносин, які можуть виникати при їх взаємодії. Можна виокремити матеріальні правовідносини, що виникають у зв'язку з формуванням належних організаційних умов функціонування органів правосуддя, регулюються нормами мате-

ріального права, які визначають статусні основи судоустрою, прокуратури та адвокатури, а також процесуальні правовідносини, що виникають під час реалізації судової процедури. І, нарешті, управлінські правовідносини, які можуть мати як внутрішній, так і зовнішній характер. Перші виникають і розвиваються всередині системи і спрямовані на забезпечення цілісності, стабільності функціонування системи органів, що забезпечують реалізацію функції правосуддя. Зовнішні управлінські відносини виникають у процесі реалізації державно-владних повноважень у зв'язку з унормуванням суспільних відносин, які порушили правовий режим, або які взагалі не врегульовані правом. При цьому управлінський вплив на суспільні відносини стосується не лише тих, які перебувають у стані і правового конфлікту, і які стали предметом судового розгляду. Акти правотворчості суду є джерелом права, а отже, можуть бути використані всіма правозастосовувачами незалежно від того, чи ухвалене судове рішення саме по його справі. Тим самим управлінський вплив суду деперсоніфікується, а вплив суду на суспільні відносини стає більш глобальним [4].

Різноманітність правовідносин, багатоаспектність предмета правового регулювання обумовлює і різноманітність методів правового регулювання судового права. Слід зазначити, що для правовідносин, які виникають у зв'язку з реалізацією права на судовий захист, характерним є комбінування різних методів — імперативного, диспозитивного, змагального (в процедурах судочинства), методу координації (в організаційно-управлінських відносинах) тощо. Це свідчить про належність судового права до комплексних галузей права.

Наступною важливою складовою системи судового права, як і будь-якої системи права, є наявність системи правових інститутів, які являють собою

відносно відокремлену групу юридичних норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини всередині певної галузі права або мають характер міжгалузевих. У цьому аспекті поділяємо думку А. Гуськової, яка визначає право на судовий захист таким, що має комплексний міжгалузевий характер, а сам судовий захист — комплексним міжгалузевим інститутом, тобто сукупністю взаємопов'язаних юридичних норм (інститутів), які містяться у різних галузях права, що регулюють однорідну групу суспільних відносин [5]. Незважаючи на різноплановість матеріальних і процесуальних норм, які регулюють статутні й процедурні основи організації та функціонування органів, що забезпечують реалізацію права на судовий захист, слід відзначити їх взаємовплив і взаємозалежність. Наприклад, інститут оскарження судового рішення передбачає взаємодію форми — інстанційність як організаційний принцип побудови судової системи — та змісту — процедура апеляційного та касаційного перегляду судового рішення. Інститут права на належний суд передбачає форму — організаційний принцип територіальності та спеціалізації у побудові судової системи — та зміст — територіальну та предметну підсудність справи. І таких прикладів міжгалузевості правових інститутів у системі судового права можна навести безліч.

Отже, взаємовплив форми та змісту суспільних відносин, що виникають при реалізації права на судовий захист, обумовлює цілісність і єдність судового права як комплексної галузі права.

Характеристика судового захисту як міжгалузевого інституту стала підставою для наукових пропозицій щодо уніфікації галузевого законодавства, що регулює судовий захист. Єдина мета судового захисту, за визначенням В. Лазаревої, диктує єдність правових засобів і способів захисту прав та свобод особи незалежно від форми судочинства.

Науковець вважає, що навряд чи має розумне виправдання існування різних строків оскарження судових рішень, прийняте в кримінальному і цивільному процесі, відмінностей в обсязі наданих для захисту порушеного права процесуальних можливостей і процедурі надання учаснику процесу певного статусу тощо [6].

І. Михайловський, дослідивши спільні й відмінні риси кримінального та цивільного процесів, знайшов спільне, зокрема, у їх предметі й основних питаннях, незначні і непринципові розбіжності між ними. Внаслідок цього дійшов висновку, що вони мають утворювати єдину науку — судове право, а особливості окремих видів судочинства мають становити лише її спеціальні питання [7]. В. Рязановський у своєму дослідженні основних елементів процесу зробив висновок, що збігаються не лише завдання та цілі процесуальної діяльності, а й юридична природа (конструкція) процесу, основні принципи судоустрою та судочинства [8]. І як констатує вже наш сучасник — Д. Луспеник: «Сучасні вимоги щодо розвитку процесуального законодавства, крім ефективності судочинства, ґрунтуються також на диференціації судочинства на види, уніфікації дефініцій, правових інститутів у різних процесуальних актах та зближенні судових процедур» [9].

Дійсно, завдання суду в будь-якому процесі — встановити право, і за необхідності — захистити його, здійснити чи поновити. І хоча зазначене право може бути різне: суб'єктивне цивільне право, суб'єктивне публічне право чи право держави на покарання (за В. Рязановським), але юридична конструкція процесу є однаковою: безсторонній суд-арбітр, який спостерігає за змаганням двох сторін у відстоюванні власної позиції шляхом надання доказів [10].

Підтримуючи цю наукову позицію, О. Шило та Л. Лобойко виокремили

низку особливостей реалізації права на судовий захист, які є загальними для всіх видів публічного юридичного процесу, зокрема:

- реалізація права на судовий захист являє собою процес, який складається з окремих етапів логічної послідовності;

- реалізація права на судовий захист потребує правозастосовної діяльності суду, яка, як правило, не завершує правореалізаційний процес, а є лише його етапом, оскільки завершується він виконанням рішення суду. Такий висновок впливає з аналізу прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який розглядає виконання рішення суду як частину судового розгляду за змістом ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція);

- право на судовий захист завжди реалізується у певних процедурах, які регулюють як підстави звернення за захистом до суду, так і порядок здійснення самого правореалізаційного процесу;

- реалізація права на судовий захист здійснюється різними процесуальними засобами, оскільки його зміст включає низку прав-елементів, кожне з яких має власні особливості правової регламентації. Проте це не виключає застосування у різних процесуальних галузях однакових засобів реалізації цього права;

- право на судовий захист реалізується у формі правовідносин, зміст яких полягає в реальній поведінці їх суб'єктів.

Водночас універсальність природи права на судовий захист не виключає специфіки його реалізації в тому чи іншому виді судочинства [2].

Ми поділяємо точку зору Д. Луспеніка, що судочинство – це комплексна система інститутів, стадій та проваджень, що разом визначає певний уніфікований стандарт правосуддя [9].

Однак визнання судового права як комплексної галузі права жодним чином не заперечує (і навіть не посягає на це) права на існування процесуальних галузей права. Уніфікований стандарт правосуддя лише вимагає зменшення відмінностей у змісті правових норм, що регламентують процесуальні правовідносини. Вимагати (або наповняти) на уніфікації процесуальної форми у всіх справах неможливо і не відповідає сучасним реаліям судочинства. Встановлюючи диференціацію судових проваджень, законодавець передбачає обумовлені відповідним провадженням особливості в розгляді тих чи інших справ. Але є сенс саме в уніфікації стандартів правосуддя – засад судочинства, стадій, їх черговості, порядку звернення до виконання судових рішень, процедури оскарження тощо. Підставою для такого висновку є і спільність об'єкта судового захисту, що реалізується у різних видах судочинства, – ним виступають права, свободи і законні інтереси особи (фізичної та юридичної), інтереси держави та суспільства.

Ще один аргумент, на який хотілося б звернути увагу і який є додатковим на користь виокремлення судового права, – це природа та юридична сила судових рішень. Сьогодні не лише рішення ЄСПЛ або Конституційного Суду визнаються джерелами права, а й рішення Верховного Суду, правові висновки якого є обов'язковими у правозастосовній практиці не лише судів, а й інших правозастосовувачів. Рівень розвитку юридичної науки та практики дає змогу визнавати повноваження судів тлумачити закон, формулювати правові основи регулювання правовідносин, які не врегульовані законом, встановлювати більш відповідний вимогам сучасності зміст правової норми, навіть шляхом зміни змісту правової норми (або встановлення такого, що законодавець ніколи не закладав при прийнятті нормативно-правових

актів). У західній літературі для позначення таких повноважень судів, як зазначає С. Шевчук, використовується спеціальний термін — суддівське право — і вживається як право, встановлене у судовому прецеденті чи у судовому рішенні, або як право, що походить із судового рішення на відміну від нормативно-правових актів чи адміністративної практики [11, 9–10].

Отже, підбиваючи підсумок, зазначимо, що юридична наука та практика не стоять на місці. Виникнення і розвиток нових суспільно-правових відносин створює передумови для виникнення нових галузей права, ревізії системи сучасного права. На нашу думку, сьогодні є всі передумови для відок-

ремлення судового права як комплексної галузі права, предметом якої є правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації права на судовий захист, а отже, воно поєднує декілька специфічних (можна навіть сказати — унікальних) правовідносин. Специфічність таких відносин передбачає взаємовплив норм матеріального права, що визначають статутні положення щодо судоустрою та статусу носіїв судової влади, організації прокуратури та адвокатської діяльності, а також норм процесуального права, які визначають загальні засади судового процесу як механізму реалізації права на судовий захист.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Прилуцький С. Судове право як концептуальна основа судової влади України // *Право України*. — 2015. — № 1.
2. Лобойко Л., Шило О. Концепція судового права у контексті судового захисту прав і свобод // *Право України*. — 2015. — № 1.
3. Москвич Л. М. Суб'єкти судового права // *Актуальні проблеми судового права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. І. Є. Марочкина / редкол.: Л. М. Москвич (голова) та ін.* — Х., 2015. — 440 с.
4. Москвич Л. Судове право: крок від теорії до галузі права // *Право України*. — 2015. — № 1.
5. Гуськова А. П., Муратова Н. Г. Судебное право: история и современность судебной власти в сфере уголовного судопроизводства : моногр. — М., 2005. — 176 с.
6. Лазарева В. А. Теория и практика судебной защиты в уголовном процессе. — Самара, 2000. — 232 с.
7. Михайловский И. В. Судебное право как самостоятельная юридическая наука // *Право*. — 1908. — № 32. — С. 1733–1741.
8. Рязановский В. А. Единство процесса. — М., 1996. — 75 с.
9. Лусеник Д. Уніфікація та гармонізація норм цивільного, господарського та адміністративного судочинства: проблемні питання // *Судова реформа: стан та напрями розвитку : матеріали IV Судово-правового форуму*. — К., 2016. — 290 с.
10. Москвич Л. М. Судове право як комплексна галузь права // *Актуальні проблеми судового права : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. І. Є. Марочкина : у 2 т.* — Х., 2017. — Т. 1. — 258 с.
11. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. — К., 2007.

REFERENCES

1. Prylutskyi S. Sudove pravo iak kontseptualna osnova sudovoi vlady Ukrainy [Judicial law as conceptual basis of judicial authority of Ukraine], *Pravo Ukrainy*, 2015, no. 1.
2. Loboiko L., Shylo O. Kontseptsiiia sudovoho prava u konteksti sudovoho zakhystu prav i svobod [The concept of a judicial law in the context of judicial protection of the rights and freedoms], *Pravo Ukrainy*, 2015, no. 1.
3. Moskvych L. M. Subiekty sudovoho prava [Subjects of a judicial law], *Aktualni problemy sudovoho prava*, Kharkiv, 2015, 440 p.
4. Moskvych L. Sudove pravo: krok vid teorii do haluzi prava [Judicial law: a step from the theory to area of the law], *Pravo Ukrainy*, 2015, no. 1.
5. Huskova A. P., Muratova N. H. Sudebnoe pravo: ystoriya y sovremennost sudebnoi vlasty v sfere uholovnoho sudoproizvodstva [Judicial law: history and the present of judicial authority in the sphere of criminal trial], Moscow, 2005, 176 p.
6. Lazareva V. A. Teoriya i praktika sudebnoy zashchity v ugolovnom protsesse [The theory and practice of judicial protection in criminal procedure], Samara, 2000, 232 p.

7. Mikhaylovskiy I. V. Sudebnoe pravo kak samostoyatel'naya yuridicheskaya nauka [Judicial law as independent jurisprudence], *Pravo*, 1908, no. 32, pp. 1733–1741.
8. Ryazanovskiy V. A. Edinstvo protsessa [Unity of process], Moscow, 1996, 75 p.
9. Luspenyk D. Unifikatsiia ta harmonizatsiia norm tsyvilnoho, hospodarskoho ta administratyvnoho sudochynstva: problemni pytannia [Unification and harmonization of norms of civil, economic and administrative legal proceedings: problematic issues], *Sudova reforma: stan ta napriamy rozvytku*, Kyiv, 2016, 290 p.
10. Moskvych L. M. Sudove pravo iak kompleksna haluz prava [Judicial law as complex branch of law], *Aktualni problemy sudovoho prava*, Kharkiv, 2017, vol. 1, 258 p.
11. Shevchuk S. V. Sudova pravotvorchist: svitovy dosvid i perspektyvy v Ukraini [Judicial law-making: international experience and prospects in Ukraine], Kyiv, 2007.

Москвич Л. Система судового права

Анотація. У статті наводяться аргументи на користь виділення окремої галузі права – судового права. На думку автора, при визначенні предмета судового права акцент має робитися саме на специфіці правовідносин, що виникають у процесі реалізації права на судовий захист. Аналізується специфіка взаємодії трьох суб'єктів, які вступають у правовідносини з реалізації права на судовий захист: держава, система органів правосуддя (суд, прокуратура, адвокатура), суспільство. Зазначається, що для правовідносин, які виникають у зв'язку з реалізацією права на судовий захист, характерним є комбінування різних методів – імперативного, диспозитивного, змагального (в процедурах судочинства), методу координації (в організаційно-управлінських відносинах) тощо. Робиться висновок про належність судового права до комплексних галузей права.

Ключові слова: суд, судове право, система судового права, предмет судового права, метод судового права.

Москвич Л. Система судебного права

Аннотация. В статье отстаивается позиция относительно выделения отдельной отрасли права – судебного права. По мнению автора, при определении предмета судебного права акцент должен делаться именно на специфику правоотношений, возникающих в процессе реализации права на судебную защиту. Анализируется специфика взаимодействия трех субъектов, вступающих в правоотношения по реализации права на судебную защиту: государство, система органов правосудия (суд, прокуратура, адвокатура), общество. Отмечается, что для правоотношений, возникающих в связи с реализацией права на судебную защиту, характерно комбинирование различных методов – императивного, диспозитивного, соревновательного (в процедурах судопроизводства), метода координации (в организационно-управленческих отношениях) и др. Делается вывод о принадлежности судебного права к комплексным отраслям права.

Ключевые слова: суд, судебное право, система судебного права, предмет судебного права, метод судебного права.

Moskvych L. System of the Judicial Law

Annotation. The article gives arguments in favor of singling out a separate branch of law – judicial law. In the author's opinion, when determining the subject of judicial law, the emphasis should be placed on the specifics of legal relations arising in the process of exercising the right to judicial protection. The specificity of interaction of three subjects entering into legal relations on the realization of the right to judicial protection is analyzed: the state, the system of the organs of justice (the court, the prosecutor's office, the bar), the society. It is noted that for legal relations arising in connection with the realization of the right to judicial protection, it is characteristic to combine various methods – imperative, dispositive, competitive (in judicial proceedings), the method of coordination (in organizational and management relations), etc. A conclusion is made about the ownership of the judicial law to complex branches of law.

Key words: court, the judiciary, system of the judicial law, subject of the judicial law, method of the judicial law.

ВЧЕННЯ ПРО ПРЕДМЕТ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

В. КОМАРОВ
*професор, академік НАПрН України,
проректор з навчально-методичної роботи
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
заслужений юрист України*

В останні десятиріччя цивільне процесуальне право розглядається як самостійна галузь права, а його предметом визначають суспільні відносини, які виникають при здійсненні правосуддя у цивільних справах. Такий підхід, безумовно, є вкрай важливим, оскільки ч. 1 ст. 55 Конституції України передбачає, що права і свободи громадянина захищаються судом, тобто закріплює право на судовий захист, яке в міжнародній практиці дістало назву «право на суд», або «право на правосуддя». Воно за своєю природою належить до основних конституційних прав людини і громадянина, має загальний характер, не може бути обмеженим і реалізується відповідно до принципу верховенства права у належних судових процедурах правосуддя, які гарантують право на справедливий судовий розгляд [1, 410].

Згідно зі ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України) його завданнями є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Отже, цивільне судочинство має гарантувати і забезпечувати реалізацію права на суд.

Очевидно, що суспільні відносини, які виникають при здійсненні правосуддя у цивільних справах, мають специфічний характер. На відміну від суспільних відносин, які є предметом правового регулювання галузей матеріального права (цивільного, сімейного, житлового, трудового та ін.), виникають для досягнення певних економічних та інших цілей; суспільні відносини у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах виникають з метою розгляду цивільної справи зі спору між заінтересованими особами та судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних суб'єктивних прав, свобод або інтересів у зв'язку з реалізацією заінтересованими особами права на судовий захист.

Уявлення про предмет цивільного процесуального права як системи відносин у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах стало традиційним і майже загальновизнаним. Водночас у 60-х роках минулого століття М. Зейдер запропонував концепцію ширшого розуміння предмета цивільного процесуального права. Автор обґрунтовував таку позицію тим, що предметом цивільного процесуального права є більш широке коло відносин, які виникають не тільки при розгляді цивільних справ судами у порядку

цивільного судочинства, а й при розгляді цивільних справ іншими органами цивільної юрисдикції, на основі того, що законодавство передбачає множинність процесуальних форм захисту цивільних прав (арбітраж, товариські суди, нотаріат тощо) [2, 81].

Явище диференціації цивільної юрисдикції існує і сьогодні, незважаючи на принципово нові засади організації та функціонування судової влади, у Конституції та в чинному законодавстві України.

Відповідно до ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) за захистом цивільних прав та інтересів кожна особа має право звернутися до суду. Захист цивільних прав та інтересів може також здійснюватися і в адміністративному порядку (ст. 17). Деякі трудові спори розглядаються комісіями по трудових спорах, за винятком спорів, що підлягають розгляду безпосередньо в районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах (ст. 232 Кодексу законів про працю України). Захист цивільних прав може здійснювати і нотаріус шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 18 ЦК України), а також третейськими судами (закони України «Про третейські суди» та «Про міжнародний комерційний арбітраж» (далі – Закон)).

Останнім часом також актуалізується проблематика впровадження медіації (посередництва) як специфічної форми розгляду цивільних спорів [3, 86–92]. Урешті-решт, захист цивільних прав та інтересів може здійснюватися як самозахист, способи якого можуть обиратися особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства (частини 1, 2 ст. 19 ЦК України).

Форми захисту – категорія цивільного процесуального права [4, 17; 5, 17; 6, 53; 7, 13; 8, 265–269]. Що стосується способів захисту, то це категорія мате-

ріального цивільного права, які здійснюються у межах механізму правового регулювання відповідної галузі матеріального права та застосування судом чи іншим юрисдикційним органом норм матеріального права. Форми захисту за своєю сутністю – юрисдикційні процедури розгляду цивільних справ, а тому зміст законодавчого визначення форм захисту суб'єктивних прав та інтересів полягає у правовому забезпеченні реалізації цих прав через відповідні механізми правозастосування, тобто за допомогою відповідних юридичних процедур.

Факт наявності різних форм захисту цивільних прав і ґрунтовної конституційної регламентації лише сфери судової влади та засад правосуддя (статті 124, 129 Конституції України) підводить до питання про те, чи існують для цього певні причини.

С. Курильов, який одним із перших досліджував цю проблему, запропонував типологічні характеристики форм захисту цивільних прав, ґрунтуючись на наявності об'єктивних причин для цього, з погляду переваг (простота, доступність тощо) тієї чи іншої форми та ефективності правозастосування. Форми захисту цивільних прав і законних інтересів він класифікував за характером зв'язку юрисдикційного органу зі сторонами спору, виокремлюючи при цьому: 1) вирішення справи за допомогою юрисдикційного акта однієї зі сторін спірних правовідносин; 2) вирішення справи за допомогою акта органу, що не є учасником спірних правовідносин, але пов'язаного з одним чи обома учасниками спірного правовідношення певними правовими або організаційними зв'язками; 3) вирішення справи органом, що не є учасником спірних правовідносин і не пов'язаний з ними правовими або організаційними відносинами, крім процесуальних. При цьому науковець звернув увагу, що від характеру зв'язку юрисдикційного органу зі сторонами у спорі залежить

забезпечення об'єктивності у розгляді спору, що є, мабуть, основоположним [9, 162, 170–171].

Деякі теоретики цивільного процесу вважають, що наявність декількох форм захисту цивільних прав є об'єктивною необхідністю, хоча у становленні системи форм, у практиці використання окремих форм значну роль відіграє і суб'єктивний фактор, який визначається економічними, політичними та іншими обставинами. Через особливий характер деяких прав або особливе становище володарів прав та з інших причин держава залишає частину функцій із захисту права у віданні адміністративних органів або передає їх іншим органам. Судова форма захисту права є головною, але не єдиною формою юрисдикційної діяльності [10, 54–55]. Інколи множинність форм захисту права вчені пояснюють дією декількох факторів — специфікою прав, що підлягають захисту або охороні, складністю або, навпаки, простотою пізнання правовідносин і прав, що підлягають захисту, ступенем розвитку демократичних процесів у суспільстві, правовими традиціями [11, 22].

Наведені наукові спостереження та узагальнення так чи інакше дійсно відображають певну законодавчу практику. Водночас сучасні законодавства беруть за основу пріоритетність судових форм захисту, при цьому закладають можливості захисту цивільних прав в інших процесуальних формах і несудових формах захисту. У теорії цивільного процесуального права несудові форми захисту називають альтернативними [12, 219–226; 13, 16–18; 14, 102–107]. При цьому використання альтернативних форм захисту має диспозитивний характер та не виключає можливості судового захисту. Крім того, впровадження альтернативних форм захисту і формування відповідних інституційних механізмів і процедур розгляду цивільних справ оцінюється як позитивний момент і фактор розван-

таження судів, забезпечення доступності правосуддя, ґрунтуючись на тому, що в сучасних умовах, і це стосується всіх держав, доступ до правосуддя є ускладненим внаслідок низки існуючих перешкод — неефективності судової системи, тривалих строків розгляду справ, державного мита і відсутності ефективної системи правової допомоги, невиконання судових рішень тощо [15, 7–10].

Наявність різних форм захисту цивільних прав — позитивний факт у контексті не лише забезпечення захисту цивільних прав, а й у контексті забезпечення і реалізації ідеї правосуддя, його доступності як важливого правового інституту.

Відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Європейський суд з прав людини (далі — ЄСПЛ) при тлумаченні цієї норми у частині розуміння суду, створеного відповідно до закону, виходить з того, що поняття суду слід тлумачити у широкому значенні, відносити до нього позасудові та квазісудові органи. Так, у справі «Ле Конт, Ван Левен

і Де Мейер проти Бельгії» ЄСПЛ вказав, що судом є орган, що відповідає таким вимогам, як незалежність щодо виконавчої влади і сторін процесу, тривалість мандата членів суду, гарантії судової процедури. Відповідно до цього він визнав судом Апеляційну Раду Ордену лікарів, що розглядала скаргу заявників на рішення Ради Ордену лікарів провінції Східна Фландрія про позбавлення їх права займатися лікарською практикою протягом певного часу за порушення норм професійної етики [16, 340].

Таким чином, проблема форм захисту, хоча генетично та інституційно визначається статусом судової влади й фундаментальним у цьому відношенні інститутом правосуддя, все ж таки відображає реальні закономірності процесуальної сфери правового регулювання (сфери цивільної юрисдикції загалом) як системи цивільних судів, інших органів, що здійснюють захист цивільних прав, і системи відповідних цивільно-процесуальних процедур.

Цей висновок має концептуальне значення для теорії цивільного процесуального права і характеризує онтологічні сутності взаємодії та взаємопроникнення принципу верховенства права, який є загальновизнаним принципом міжнародного права, конституційним принципом права на судовий захист і конвенційним правом на справедливий судовий розгляд, яке у практиці ЄСПЛ тлумачиться як право на суд, доступ до суду і за сферою застосування відноситься до розглядів щодо визначення цивільних прав та обов'язків. У такому аспекті вкрай важливим є те, що конституційне право на судовий розгляд, яке інтерпретується на національному рівні як право, яке має найвищий ступінь гарантій у процедурах судочинства, і конвенційне право на справедливий судовий розгляд, яке має більш широкий предмет правового регулювання, так би мовити, гібридизуються. Явище такої гібридизації

визначає факт не лише реальної взаємодії права на суд на національному і міжнародному рівнях, а й факт онтологічної єдності правовідносин, що виникають у зв'язку з судовим розглядом щодо визначення цивільних прав та обов'язків.

Такий теоретичний концепт не нівелює визначальні базові конституційні цінності правосуддя — правосуддя в Україні здійснюється виключно судами й унеможливлення делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами; поширення юрисдикції судів на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення (ст. 124 Конституції України).

На конституційному рівні фіксуються беззаперечні цінності правосуддя як форми реалізації судової влади, яка має бути відокремленою від законодавчої та виконавчої, і мати специфічні, лише їй властиві функції [17, 580–585]. Даючи тлумачення наведених положень Конституції України, Конституційний Суд України (далі — КСУ) в ухвалі про відмову у відкритті конституційного провадження (справа за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 14 жовтня 1997 р. № 016/1241-97 № 44-з) зазначив, що відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя — це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом, процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ.

Суб'єкт конституційного подання у цій справі, посилаючись на неоднозначне застосування ст. 124 Конституції України та Закону, вважав, що необхідність офіційного тлумачення норм Закону зводиться до визнання

непідвідомості господарського спору Міжнародному комерційному арбітражному суду при Торгово-промисловій палаті України (далі – МКАС при ТПП України) та привласнення ним функцій суду як державного органу.

КСУ зазначив, що МКАС при ТПП України є третейським судом, що розглядає спори з цивільних правовідносин за умови наявності письмової арбітражної угоди (домовленості) сторін про передачу йому таких спорів. Тому як недержавний орган він не здійснює функції правосуддя в контексті ст. 124 Конституції України. КСУ наголосив, що згідно з положеннями ч. 1 ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Визнання державою на підставі Закону рішень «арбітражних» (фактично третейських) судів помилково ототожнено зі здійсненням ними правосуддя. Забезпечення примусового виконання рішень третейських судів перебуває за межами третейського розгляду та є завданням компетентних судів і державної виконавчої служби (ст. 57 Закону, п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження») [18].

Таким чином, формування процесуальної сфери правового регулювання свідчить про той факт, що цивільні суди є ядром системи органів цивільної юрисдикції, а наявність різних процесуальних форм захисту цивільних прав не заперечує виключність і єдність судової влади, які у сукупності означають формальне і реальне конституювання у правовій державі єдиного і рівного для всіх суду.

Саме в аспекті цінностей категорії судової влади інститут правосуддя має розглядатись як форма здійснення прав і свобод людини та громадянина і як самостійне соціальне та правове благо, яке здійснюється через справедливе правосуддя та належні судові процедури. За такого підходу очевидно, що поняття цивільного судочинства та

цивільного процесу не збігаються і не є тотожними. Цивільний процес є більш узагальнюючим поняттям, яке охоплює і цивільне судочинство, і інші юрисдикційні процедури розгляду та вирішення цивільних справ із метою захисту суб'єктивних прав та інтересів учасників цивілістичних правовідносин.

Теорія широкого розуміння предмета цивільного процесуального права, яку запропонував М. Зейдер, не дістала достатньої підтримки та подальшої розробки. Її поділяли лише деякі науковці [19, 148–149; 20; 21; 55–56; 22, 36; 23, 4–9; 24, 4–8]. У наш час вона практично залишилася поза увагою теоретиків цивільного процесу. Однак, враховуючи об'єктивні чинники, диференціацію процесуальної сфери, зважаючи на впровадження спеціалізації судової діяльності та диференціацію судових процедур відповідно до судової спеціалізації, наявність різних форм судочинства (господарського, адміністративного та альтернативних форм захисту), ця проблема як наукова так чи інакше знову має постати.

Уявляється, що широкий підхід до теоретичної конструкції предмета цивільного процесуального права та цивільного процесу є недооціненим. Він за своєю суттю був серйозною спробою побудови теорії цивільного процесу на рівні виявлення найбільш загальних закономірностей формування процесуальної сфери та функціонування системи органів цивільної юрисдикції. Очевидно, саме в контексті широкого розуміння цивільного процесу як системи процесуальних процедур, заснованих на інститутах позовного провадження цивільного судочинства, а також альтернативних форм захисту цивільних прав, які забезпечують доступність, власне, цивільного судочинства і правосуддя у цивільних справах, прослідковується певна гармонізація процесуальної сфери правового регулювання, що дозволить опти-

мізувати процесуальне законодавство загалом.

Проблема предмета цивільного процесуального права з погляду оптимізації та ефективності процесуальної сфери, враховуючи існування системи органів цивільної юрисдикції (цивільних судів, нотаріату, третейських судів, медіації, посередництва тощо), завжди розглядалася також в аспекті співвідношення цивільного процесуального права та галузей матеріального права.

У теорії співвідношення матеріального, передусім цивільного, права та цивільного процесуального права їх традиційно визначають як співвідношення змісту й форми та залежності процесуального права від галузей матеріального права [25, 23–31; 26, 4]. При цьому процесуальний порядок розгляду цивільних справ прибічники цієї точки зору кваліфікують як форму примусової реалізації матеріально-правових вимог, а отже, як одну з форм здійснення суб'єктивного права. При примусовій реалізації суб'єктивного права особливості матеріального права впливають на сам процес (процедуру) судочинства, тому порядок судочинства в судах, на думку вчених, має визначатися з урахуванням характеру матеріальних правовідносин [27, 191].

Таке розуміння природи цивільного процесуального права не узгоджується із фундаментальними началами диспозитивності у приватному праві та у цивільному процесі. Правовий примус у цивілістичних відносинах має бути мінімальним, оскільки завжди існує можливість диспозитивного, добровільного виконання цивілістичних обов'язків, використання різних форм медіації при розгляді правових конфліктів. Крім того, цивільне право — це не лише класична самостійна галузь права, а й ядро приватного права загалом [28, 5–11]. Що стосується цивільного процесуального права та сфери його регламентації, тобто цивільного процесу, то воно якщо не нале-

жить до галузі публічного права, то більшою мірою тяжіє до публічного права, оскільки у сфері регулювання цивільного процесуального права мають місце суттєві прояви процесуальної диспозитивності. Причиною цього є те, що сторонами цивільного процесу виступають суб'єкти приватноправових відносин, а тому природа матеріально-правових відносин не може бути знівельована при вирішенні спору про право та розгляді цивільної справи органами цивільної юрисдикції, зокрема й судом як органом судової влади.

Диспозитивність сторін у цивільному процесі щодо цього має фундаментальне значення. Приватні інтереси сторін, механізм їх здійснення через реалізацію суб'єктами приватного права конституційного права на судовий захист у процедурах цивільного судочинства та інших юрисдикціях виступають тим стрижневим моментом, який закладає основи самостійності цивільного процесуального права, а отже, проблема співвідношення матеріального і процесуального права як галузей права має строго визначений аспект. Йдеться про міжсистемні зв'язки цивільного процесуального права та матеріального права в аспекті функціонування матеріально-правового та процесуально-правового у механізмі правового регулювання загалом. Щодо цього матеріальне право без процесуальних гарантій не може потенційно бути реальним і значущим. Процедури судочинства та судові рішення, інші цивілістичні процедури в механізмі правового регулювання у певних випадках неможливості реалізації цивільних та інших прав надають їм правової визначеності, що забезпечує і правопорядок загалом. Тобто цивільний процес забезпечує формалізацію та неоспоримість конкретних суб'єктивних прав та обов'язків, а це означає, що кваліфікація співвідношення процесуального і мате-

ріального права як форми і змісту є принципово необґрунтованою.

У зв'язку з проблематикою співвідношення матеріального та процесуального права в науковій літературі існує точка зору, яка стала майже хрестоматійною, що це співвідношення можна розглядати в аспекті не галузей права, а норм матеріального і процесуального права. При цьому стверджується, що норми матеріального права впливають на норми процесуального права. Таке твердження є явним перебільшенням. У теорії цивільного процесуального права доведено, що норми процесуального права за предметом їх правового регулювання умовно можна розділити на декілька груп: а) регулюють відносини з формування позову та розпорядження ним; б) регулюють доказову діяльність суду, осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників процесу; в) регулюють правове становище суду (його структуру, організацію, повноваження). Жодна з норм, що входить до цих груп, не перебуває у такому співвідношенні з нормами матеріального права, яке можна було б назвати співвідношенням форми та змісту; не є способом застосування або взагалі реалізації норми матеріального права. Автор пояснює це тим, що матеріальне право (зокрема й цивільне право) поліморфне, а процесуальне право, на відміну від матеріального, є монолітним. Норми процесуального права не відокремлені одна від одної, а призначені для сумісної з іншими нормами дії. Поліморфність матеріальних галузей права і монолітність процесуальної галузі свідчать, що процес може бути способом застосування норм різних галузей права. При цьому зміни та доповнення у випадку необхідності мають бути внесені лише до тієї групи норм, яка регулює відносини з визначення і розпорядження предметом позову й правомочності суду (органів цивільної юрисдикції) при ухваленні рішення [29, 16–17].

Цивільне процесуальне право як самостійна галузь права у механізмі правового регулювання пов'язана з галузями матеріального права функціонально. Ці функціональні зв'язки виявляються у факті застосування судом та іншими органами цивільної юрисдикції норм матеріального права при розгляді й вирішенні цивільних справ. Наприклад, ст. 16 ЦК України визначила способи захисту цивільних прав та інтересів: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, а також іншими способами, передбаченими законом або договором. І тому правильне застосування відповідних норм матеріального права органами цивільної юрисдикції безпосередньо впливає на законність їх діяльності та рішень, які ухвалюються у цивільній справі.

У контексті функціонального підходу до проблеми співвідношення цивільного процесуального права і галузей приватного права уявляється досить обґрунтованою теорія охоронних правовідносин. Її сутність зводиться до того, що захист інтересів, а також реалізація юридичної відповідальності здійснюється у межах нових, не існуючих до порушення права, правовідносин [30, 7].

Теоретичний сенс теорії охоронних правовідносин, крім того, що вона дає певне розуміння форми реалізації суб'єктивних прав та обов'язків у регулятивних й охоронних правовідносинах, їх взаємозв'язків, зводиться

до того, що охоронні правовідносини стають об'єктом процесуального впливу — предметом судового або іншого юридичного розгляду і потребують для своєї реалізації специфічного комплексу норм процесуального права, що регулюють специфічні юридичні процедури, які містяться за межами предмета регулювання норм матеріального права. Мабуть, не випадково, В. Протасов встановлення факту наявності у правовій матерії охоронних правових

зв'язків і правовідносин прирівняв до наукового відкриття [31, 63].

Навіть незважаючи на те, що теорія охоронних правовідносин не стала загальноновизнаною, з погляду стратифікації матеріального і процесуального права та обґрунтування самостійності процесуального права і, особливо, виокремлення як самостійного об'єкта правового регулювання юридичних процедур вона є вкрай корисною у пізнавальному відношенні.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Конституція України: Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. — 2-ге вид., переробл. і допов. — Х., 2011.
2. Зейдер Н. Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права // Правоведение. — 1962. — № 3.
3. Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2010. — № 10. — С. 86–92.
4. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. — М., 1972.
5. Бутнев В. В. К понятию механизма защиты субъективных прав // Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. — Владивосток, 1989.
6. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты. — Л., 1968.
7. Вершинин А. П. Способы защиты гражданских прав в суде : дис. ... д-ра юрид. наук. — СПб., 1998.
8. Осетинська Г. А. Проблеми визначення елементів механізму захисту прав та законних інтересів споживачів у сфері надання послуг // Вісник господарського судочинства. — 2005. — № 1. — С. 265–269.
9. Курьлев С. В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск // Труды Иркутского государственного университета. — Иркутск, 1957. — Т. XXII. — Вып. 3.
10. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты. — Л., 1968.
11. Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. — М., 2010.
12. Притика Ю. Альтернативні методи вирішення спорів // Вісник Львівського університету. — 2005. — Вип. 41. — С. 219–226.
13. Притика Ю. Проблеми визначення місця інституту третейського розгляду в системі українського права // Право України. — 2006. — № 3. — С. 16–18.
14. Спектор О. М. Историчні корені виникнення та етапи становлення системи альтернативного вирішення спорів // Право і суспільство. — 2010. — № 4.
15. Civil Justice in Crisis. Comparative Perspectives of Civil Procedure / ed. by A. Zuckerman. — Oxford, 2003.
16. Европейский суд по правам человека: избранные решения. — М., 2000. — Т. 1.
17. Комаров В. В. Гражданское процессуальное право: проблемы методологии науки, дифференциации и унификации судебных процедур // Правовая система Украины: история, состояние и перспективы : в 5 т. — Харьков, 2011. — Т. 3: Гражданско-правовые науки. Частное право / под общ. ред. Н. С. Кузнецовой.
18. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 14 жовтня 1997 р. № 44-з [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97>.
19. Щеглов В. Н. Гражданское процессуальное правоотношение. — М., 1966.
20. Жеруолис И. Сущность советского гражданского процесса. — Вильнюс, 1969.
21. Елисейкин П. Ф. Предмет и принципы советского гражданского процессуального права : учеб. пособие. — Ярославль, 1974.
22. Щеглов В. И. Предмет и метод гражданского процессуального права // Советское государство и право. — 1974. — № 11.

23. Щеглов В. Н. Советское гражданское процессуальное право : лекции для студ. — Томск, 1976.
24. Советский гражданский процесс / под ред. С. Ю. Каца, Л. Я. Носко. — Киев, 1982.
25. Боннер А. Т. К. Маркс о соотношении материального права и процесса // Известия вузов. Правоведение. — 1978. — № 4. — С. 23–31.
26. Грось Л. А. Научно-практическое исследование влияния норм материального права на разрешение процессуально-правовых проблем в гражданском и арбитражном процессе : учеб. пособие. — Хабаровск, 1999.
27. Рожкова М. А. Основные понятия арбитражного процессуального права. — М. 2003.
28. Цивільне право : підруч. : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — Х., 2011. — Т. 1.
29. Лукасян Р. Е. Соотношение материального и процессуального права, норм права и правоотношений // Труды ВЮЗИ. — М., 1980.
30. Бутнев В. В. Несколько замечаний к дискуссии о теории охранительных правоотношений // Вопросы теории охранительных правоотношений. — Ярославль, 1991
31. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. — М., 1991.

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar [Constitution of Ukraine: Scientific and practical comment], Kharkiv, 2011.
2. Zeyder N. B. Predmet i sistema sovetskogo grazhdanskogo protsessualnogo prava [Subject and system of the Soviet civil procedural law], *Pravovedenie*, 1962, no. 3.
3. Prytyka Iu. D. Zmist ta klasyfikatsiia pryntsyypiv mediatsii [Maintenance and classification of the principles of mediation], *Biuletен Ministerstva iustyttsii Ukrainy*, 2010, no. 10, pp. 86–92.
4. Gorshenev V. M. Sposoby i organizatsionnye formy pravovogo regulirovaniya v sotsialisticheskom obshchestve [Ways and organizational forms of legal regulation in socialist society], Moscow, 1972.
5. Butnev V. V. K ponyatiyu mekhanizma zashchity subektivnykh prav [To a concept of the mechanism of protection of the subjective rights], *Subektivnoe pravo: problemy osushchestvleniya i zashchity*, Vladivostok, 1989.
6. Chechot D. M. Subektivnoe pravo i formy ego zashchity [Subjective law and forms of its protection], Lviv, 1968.
7. Vershinin A. P. Sposoby zashchity grazhdanskikh prav v sude [Ways of protection of the civil rights in court], Saint Peterburg, 1998.
8. Osetynska H. A. Problemy vyznachennia elementiv mekhanizmu zakhystu prav ta zakonnykh interesiv spozhyvachiv u sferi nadання posluh [Problems of definition of elements of the mechanism of protection of the rights and legitimate interests of consumers in the sphere of rendering services], *Visnyk hospodarskoho sudochynstva*, 2005, no. 1, pp. 265–269.
9. Kurylev S. V. Formy zashchity i prinuditelnogo osushchestvleniya subektivnykh prav i pravo na isk [Forms of protection and compulsory implementation of the subjective rights and right of action], *Trudy Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta*, Irkutsk, 1957, vol. XXII, Issue 3.
10. Chechot D. M. Subektivnoe pravo i formy ego zashchity [Subjective right and forms of its protection], Lviv, 1968.
11. Grazhdanskiy protsess [Civil process], Moscow, 2010.
12. Prytyka Iu. Alternatyvni metody vyrishennia sporiv [Alternative methods of settlement of disputes], *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 2005, Issue 41, pp. 219–226.
13. Prytyka Iu. Problemy vyznachennia mistsia instytutu treteiskoho rozhljadu v systemi ukrainskoho prava [Problems of definition of institute of arbitration in system of the Ukrainian law], *Pravo Ukrainy*, 2006, no. 3, pp. 16–18.
14. Spektor O. M. Istorychni koreni vynyknennia ta etapy stanovlennia systemy alternatyvnoho vyrishennia sporiv [Historical roots of emergence and stages of formation of system of alternative settlement of disputes], *Pravo i suspilstvo*, 2010, no. 4.
15. Civil Justice in Crisis. Comharative Perspectives of Civil Procedure, Oxford, 2003.
16. Evropeyskiy sud po pravam cheloveka: izbrannye resheniya [European Court of Human Rights: Chosen decisions], Moscow, 2000, vol. 1.
17. Komarov V. V. Grazhdanskoe protsessualnoe pravo: problemy metodologi nauki, differentsiatsii i unifikatsii sudebnykh protsedur [Civil procedural law: problems methodologists of science, differentiation and unification of judicial processes], *Pravovaya sistema Ukrainy: istoriya, sostoyanie i perspektivy*, Kharkov, 2011. vol. 3.
18. Ukhvala Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy pro vidmovu u vidkrytti konstytutsiinoho provadzhenia u spravi za konstytutsiinym zvernenniam derzhavnogo zovnishnoekonomichnogo pidpriemstva «Slavutych-Stal» shchodo tlumachennia statti 124 Konstytutsii Ukrainy i Zakonu Ukrainy «Pro mizhnarodnyi komertsiiinyi arbitrazh» vid 14 zhovtnia 1997 r. № 44-z [The resolution of the Constitutional Court of Ukraine on refusal in opening of the constitutional proceedings according to the constitutional appeal of the state external economic enterprise «Slavutich-Stal» concerning interpretation of article 124 of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «About the international commer-

- cial arbitration» of October 14, 1997 № 44-z]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97>.
19. Shcheglov V. N. Grazhdanskoe protsessualnoe pravootnoshenie [Civil procedural legal relationship], Moscow, 1966.
 20. Zheruolis I. Sushchnost sovetskogo grazhdanskogo protsesssa [Essence of the Soviet civil process], Vilnius, 1969.
 21. Eliseykin P. F. Predmet i printsipy sovetskogo grazhdanskogo protsessualnogoprava [Subject and principles of the Soviet civil procedural law], Yaroslavl, 1974.
 22. Shcheglov V. I. Predmet i metod grazhdanskogo protsessualnogo prava [Subject and principles of the Soviet civil procedural law], *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1974, no. 11.
 23. Shcheglov V. N. Sovetskoe grazhdanskoe protsessualnoe pravo: Lektsii dlya studentov [Subject and principles of the Soviet civil procedural law], Tomsk, 1976.
 24. Sovetskiy grazhdanskiy protsess [The Soviet civil procedural law], Kiev, 1982.
 25. Bonner A. T. K. Marks o sootnoshenii materialnogo prava i protsesssa [Marx in the ratio substantive law and process], *Izvestiya vuzov. Pravovedenie*, 1978, no. 4, pp. 23–31.
 26. Gros L. A. Nauchno-prakticheskoe issledovanie vliyaniya norm materialnogo prava na razreshenie protsessualno-pravovykh problem v grazhdanskom i arbitrazhnom protsesse [Scientific and practical research of influence of norms of substantive law to permission of procedural and legal problems in civil and arbitral procedure], Khabarovsk, 1999.
 27. Rozhkova M. A. Osnovnye ponyatiya arbitrazhnogo protsessualnogo prava [Basic concepts of an arbitration procedural law], Moscow, 2003.
 28. Tsyvilne pravo [The Civil law], Kharkiv, 2011, vol. 1.
 29. Gukasyan R. E. Sootnoshenie materialnogo i protsessualnogo prava, norm prava i pravootnosheniy [Ratio of a substantive and procedural law, rules of law and legal relationship], *Trudy VYuZI*, Moscow, 1980.
 30. Butnev V. V. Neskolko zamechaniy k diskussii o teorii okhranitelnykh pravootnosheniy [Several remarks to a discussion about the theory of guarding legal relationship], *Voprosy teorii okhranitelnykh pravootnosheniy*, Yaroslavl, 1991.
 31. Protasov V. N. Osnovy obshchepравovoy protsessualnoy teorii [Bases of the all-legal procedural theory], Moscow, 1991.

Комаров В. Вчення про предмет цивільного процесуального права

Анотація. У статті дається нарис процесуальної доктрини щодо вчення про предмет цивільного процесуального права. Доводиться необхідність подальшого переосмислення проблеми предмета цивільного процесуального права, зважаючи на вплив Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини на сферу цивільного судочинства та цивільного процесу загалом як системи інституційних елементів судової влади, несудових органів цивільної юрисдикції та відповідних цивілістичних процедур.

Ключові слова: предмет цивільного процесуального права, цивільне процесуальне право, цивільне судочинство, цивільний процес.

Комаров В. Учение о предмете гражданского процессуального права

Аннотация. В статье дается очерк процессуальной доктрины относительно учения о предмете гражданского процессуального права. Доказывается необходимость дальнейшего переосмысления проблемы предмета гражданского процессуального права, учитывая влияние Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практики Европейского суда по правам человека на сферу гражданского судопроизводства и гражданского процесса в целом как системы институциональных элементов судебной власти, несудебных органов гражданской юрисдикции и соответствующих цивилистических процедур.

Ключевые слова: предмет гражданского процессуального права, гражданское процессуальное право, гражданское производство, гражданский процесс.

Komarov V. The Doctrine about a Subject of a Civil Procedural Law

Annotation. In article the sketch of the procedural doctrine concerning the doctrine about a subject of a civil procedural law is given. Need of further reconsideration of a problem of a subject of a civil procedural law is proved considering influence of the Convention on human rights protection and fundamental freedoms and practice of the European Court of Human Rights on the sphere of civil legal proceedings and civil process in general as systems of institutional elements of judicial authority, non-judicial bodies of the civil jurisdiction and the corresponding civil procedures

Key words: subject of a civil procedural law, civil procedural law, civil production, civil process.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: НАДБАННЯ, ЗАГРОЗИ, ОЧІКУВАННЯ

В. НОР

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
завідувач кафедри кримінального процесу
і криміналістики
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

Н. БОБЕЧКО

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
і криміналістики
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

20 листопада 2017 р. виповнюється п'ять років із моменту набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (далі — КПК України). Цей кодифікований акт замінив попередній радянський, який, незважаючи на докорінні зміни (зокрема внаслідок проведення так званої «малої» судової реформи), з огляду на суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні перетворення у державному та суспільному житті, вже давно вичерпав свої можливості. Тогочасна вітчизняна модель кримінального судочинства мала серйозні недоліки, серед яких: недостатнє забезпечення прав учасників кримінального провадження; локальність дії засади змагальності; обмеженість судового контролю у стадії досудового розслідування; відсутність відновних процедур

та рівного доступу до експертних знань; декларативність існування суду присяжних; існування інституту повернення кримінальної справи на додаткове розслідування; неможливість проведення заочного досудового та судового провадження; надмірна заформалізованість окремих кримінальних процесуальних проваджень, яка не служила ні гарантією захисту прав і свобод учасників кримінального процесу, ні гарантією правосуддя; обмаль кримінальних процесуальних проваджень зі спрощеною процесуальною формою; надмірна активність суду в доказуванні обвинувачення; зловживання судами вищого рівня з повноваження щодо скасування судового рішення із поверненням кримінальної справи на новий судовий розгляд; поширене та невиправдане застосування запобіжного заходу

© В. Нор, Н. Бобечко, 2017

у вигляді тримання під вартою; мізерна кількість виправдувальних вироків у співвідношенні до обвинувальних.

Наведені положення зумовили й основні вектори реформування кримінально-процесуального законодавства України.

По-перше, це поява серед засад кримінального провадження верховенства права та розумності строків. Безперечним надбанням стало нормативне закріплення можливості застосування кримінально-процесуального закону за аналогією, а також забезпечення проведення дистанційного судового провадження. Також було змінено кримінальне провадження у напрямі розвитку змагальності та зменшення активності суду в доказуванні. Для цього значно розширено систему прав учасників кримінального провадження, зокрема підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, а також гарантій їх забезпечення.

Одним із ключових нововведень стало поглиблення судового контролю на досудовому провадженні. З цією метою передбачено нового суб'єкта кримінального провадження — слідчого суддю. До безсумнівних надбань КПК України варто віднести й розвиток системи запобіжних заходів, виклад мети, підстав та умов застосування заходів процесуального примусу, спрямований на запобігання їх надмірного застосування, зокрема тримання під вартою, і одночасний захист осіб, до яких можливе їх використання. Цінною перевагою нового кримінально-процесуального закону є поява інституту недопустимості доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, а також припису щодо повного фіксування судового провадження технічними засобами. Позитивної оцінки заслуговує можливість проведення допиту свідка, потерпілого під час досудового розслідування слідчим суддею за наявності підстав вважати, що у майбутньому під час судового

розгляду такий допит може не відбутися. Новизною характеризується й об'єднання у межах кримінального провадження процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів — створення інституту негласних слідчих (розшукових) дій, що значно розширило можливості органів досудового розслідування у розкритті тяжких та особливо тяжких злочинів. Винятково позитивним кроком вважаємо появу у КПК України глави, що регламентує оскарження і перевірку рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування та прокурора під час досудового розслідування. Серед виправданих кроків законодавця варто назвати чітке формулювання обмеженої кількості підстав для скасування судових рішень апеляційною інстанцією та призначення нового судового розгляду. Іншою важливою новелою є спрощення і пришвидшення кримінально-процесуальної діяльності завдяки запровадженню та використанню конвенційних способів закінчення кримінального процесу (провадження щодо кримінальних проступків і провадження на підставі угод).

Загалом у КПК України втілено чимало положень Концепції реформування кримінальної юстиції, затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 [1].

На сьогодні кримінальне процесуальне законодавство України закріпило кримінальне судочинство охоронного типу, яке встановлює доволі високий рівень захисту прав, свобод та інтересів особи, що значно ускладнює діяльність співробітників оперативних підрозділів, слідчого, керівника органу досудового розслідування та прокурора, яким важко сприймати ті його норми, що ускладнюють їхню роботу.

Водночас зазначимо, що КПК України виправдав далеко не всі очікування.

Зокрема, як і у КПК 1960 р., якщо прокурор повністю відмовився від підтримання державного обвинувачення,

суд, як і раніше, продовжує закривати кримінальне провадження, а не ухвалює виправдувальний вирок. Питання допустимості доказів й надалі вирішується тільки під час судового провадження. Збереглося положення про те, що у виняткових випадках кримінальне провадження з метою забезпечення оперативності та ефективності судового розгляду може бути передано на розгляд іншого суду за місцем проживання обвинуваченого, більшості потерпілих або свідків, тобто суб'єктивізм у вирішенні питання про те, який суд розглядатиме кримінальне провадження по суті. Кількість виправдувальних вироків істотно не змінилася — не перевищує 1 % від загальної кількості вироків. Вирок суду апеляційної інстанції залишився також тільки одного виду — обвинувального. В Україні не запроваджено повноцінного суду присяжних, адже останні беруть участь в ухваленні судового рішення з питань права поряд із професійними суддями, так само відсутня й спеціальна процедура ювенальної юстиції.

Крім того, у процесі правозастосовної діяльності констатовано низку труднощів у реалізації кримінально-процесуальних норм. Виявилось, що приписи КПК України не цілком відповідають потребам практики, а, навпаки, практика іноді йде у розріз із положеннями кримінально-процесуального закону.

Так, у 2013 р. було опубліковано моніторинговий звіт, у якому виокремлені проблеми практичної реалізації низки положень кримінально-процесуального закону. Серед них: бар'єри для реєстрації заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення; поновна реєстрація в Єдиному реєстрі досудових розслідувань кримінальних справ, закритих у минулі роки; непропорційно часте застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді тимчасового доступу до речей

і документів; вилучення значно більшої кількості документів чи речей, аніж вказана в ухвалі слідчого судді, за наслідками проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи; зловживання механізмом вилучення речей і документів під час проведення їх огляду; практика автоматичного продовження тримання під вартою у стадіях підготовчого провадження та судового розгляду [2, 7–10].

Впродовж 2014–2015 рр. у рамках проекту Європейського Союзу «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні» проводилося опитування слідчих органів внутрішніх справ, прокурорів, адвокатів та суддів з питань реформування кримінальної юстиції України. Правозастосовувачі акцентували увагу на таких основних проблемах: значні обмеження свободи прийняття рішень і прояву ініціативи слідчими; планування статистичних показників у прокуратурі та інших правоохоронних органах; обвинувальний ухил кримінального судочинства; необхідність прийняття Закону України «Про кримінальні проступки» та введення в дію спрощеного провадження щодо кримінальних проступків [3, 9–94].

Здавалося б, що після прийняття КПК України реформа кримінально-процесуального законодавства завершилася. Однак ще до введення в дію цього кодифікованого акта до нього вже були внесені перші зміни і доповнення. Така тенденція триває й досі. Значною мірою вона зумовлена виконанням положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 [4]. Цей процес спричиняє численні дискусії серед правозастосовувачів, наукової спільноти та громадськості щодо наукової обґрунтованості та практичної потреби безперервної законодавчої новелізації, її

здатності підвищити ефективність кримінально-процесуальних норм, а також практики їх застосування.

Варто зазначити, що значна кількість змін до КПК України мають позитивні новації. Однак деякі з них не містять конструктивних ідей, приймаються без широкого обговорення (або взагалі без такого) з правничою громадськістю та без попередньої наукової оцінки. Внаслідок цього з'являється теоретично необґрунтований, практично малозатребуваний, невитриманий із точки зору законодавчої техніки закон.

Для прикладу, згідно зі змінами, внесеними до ч. 9 ст. 31 КПК України, кримінальне провадження стосовно Президента України, повноваження якого припинено, Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України, перших заступників та заступників міністрів, членів Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Антимонопольного комітету України, голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, голови Фонду державного майна України, його першого заступника та заступників, членів Центральної виборчої комісії, народних депутатів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, директора Національного антикорупційного бюро України, членів Національного агентства з питань запобігання корупції, Генерального прокурора, його першого заступника чи заступника, голови Конституційного Суду України, його заступника чи судді Конституційного Суду України, голови Верховного Суду України, його першого заступника, заступника чи судді Верховного Суду України, голів вищих спеціалізованих судів, їх заступників чи суддів вищих спеціалізованих судів, голови Національного банку України, його першого

заступника чи заступника, осіб, посади яких належать до категорії «А», а також щодо обвинувачення у вчиненні кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро України, здійснюється у розширеному складі суду, причому до суддів, які входять до цього складу, ставляться додаткові вимоги щодо стажу їхньої роботи.

На нашу думку, наведене положення є нічим іншим як порушенням засади рівності перед законом і судом, а не розширенням гарантії захисту прав, свобод і законних інтересів цієї категорії осіб. Як відомо, суть цієї засади зводиться до того, що жодна норма, яка регламентує умови та порядок кримінального провадження, не ставить здійснення цієї процесуальної діяльності в залежність від соціального, майнового та службового становища особи, її національної, расової належності, віросповідання, статі та інших особливостей. Однак у ч. 9 ст. 31 КПК України встановлені явні переваги визначених службових осіб перед усіма іншими обвинуваченими, що не займають такого становища.

Істотне занепокоєння викликає розділ IX¹ «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» КПК України, ст. 615 якого допускає у частині надання дозволу на застосування заходів процесуального примусу підміну прокурором слідчого судді. Цілком очевидно, що санкціонування прокурором процесуальних дій, пов'язаних з обмеженням конституційних прав і свобод особи є неможливим. Фактично прокурор проводить досудове розслідування, здійснює процесуальне керівництво за ним та ще й виступає у ролі «незалежного» арбітра між собою та підозрюваним.

Також КПК України було доповнено ст. 269¹ «Моніторинг банківських рахунків». Аналіз змісту цієї статті

викликає низку запитань, зокрема: чому проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії законодавець пов'язує лише з діяльністю Національного антикорупційного бюро України, адже у кримінальному провадженні, що здійснюється іншими органами досудового розслідування тяжких і особливо тяжких злочинів також може виникнути необхідність в одержанні від банківської установи інформації в поточному режимі про операції, що здійснюються на одному або декількох банківських рахунках, з метою фіксації кримінально-протиправної діяльності; чому з клопотанням до проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії може звернутися тільки прокурор, а не детектив Національного антикорупційного бюро України?

Новелою ч. 3 ст. 314 КПК України є рішення, яким суд доручає представнику персоналу органу пробації скласти досудову доповідь. Доцільність запровадження такого рішення є доволі спірним. Як видається, воно мало би бути частиною ухвали про призначення судового розгляду.

Відповідно до ч. 5 ст. 314 КПК України рішення про доручення складання досудової доповіді суд приймає як за власною ініціативою, так і за клопотанням обвинуваченого, його захисника чи законного представника, прокурора, причому в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Важко збагнути, у чому полягають інтереси безпеки та економічний добробут. Ці терміни є оцінними.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України від 5 лютого 2015 р. «Про пробацію» досудова доповідь — це письмова інформація для суду, що характеризує обвинуваченого. Згідно з ч. 3 ст. 9 цього документа досудова доповідь повинна містити: а) соціально-психологічну характеристику обвинуваченого; б) оцінку ризиків вчинення ним повторного кримінального правопору-

шення; в) висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [5]. Такі відомості охоплюються п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК України, суб'єктом доказування яких може бути і суд. Водночас зі змісту ч. 1 ст. 368 Кодекса випливає, що досудова доповідь для суду має рекомендаційний характер.

Метою доповіді згідно з ч. 1 ст. 314¹ КПК України є забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого, а також прийняття судового рішення про міру покарання. На перший погляд йдеться про необхідність додержання принципу індивідуалізації покарання. Однак відповідно до ч. 2 ст. 314¹ КПК України досудова доповідь складається лише щодо особи, обвинуваченої у вчиненні злочину невеликої або середньої тяжкості, тяжкого злочину, нижня межа санкції якого не перевищує 5 років позбавлення волі. Це правило не стосується неповнолітнього обвинуваченого, досудова доповідь щодо якого складається незалежно від тяжкості вчиненого злочину.

Частиною 4 ст. 314¹ КПК України передбачено, що досудова доповідь не складається: а) щодо особи, стосовно якої прокурором складено клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, про застосування примусових заходів виховного характеру, про застосування примусових заходів медичного характеру; б) у разі, якщо під час підготовчого судового засідання ухвалене судове рішення про затвердження угоди; в) щодо особи, яка вже відбуває покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі; г) щодо особи, до якої застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, проте вона вчинила новий злочин протягом невідбутої частини покарання. При цьому не зрозуміло, чому досудова доповідь не складається у разі звернення прокурора до суду з клопотанням про застосування примусових заходів виховного та медично-

го характеру, адже застосування і цих заходів кримінально-правового характеру підлягає індивідуалізації.

Одним з останніх доповнень до КПК України запроваджена можливість укладення угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, організованою групою чи злочинною організацією або терористичною групою за умови викриття підозрюваним, який не є організатором такої групи або організації, злочинних дій інших учасників групи чи інших, вчинених групою або організацією злочинів, якщо повідомлена інформація буде підтверджена доказами.

На наше переконання, наведене вище положення суперечить інтересам суспільства, може спричинити порушення прав, свобод чи інтересів сторін або інших осіб, тобто не відповідає підпунктам 2, 3 ч. 7 ст. 474 КПК України. Аналізовані положення створюють умови для зловживань з боку органів досудового розслідування і прокурора, які, маскуючись угодою про визнання винуватості, убезпечуватимуть обвинуваченого від притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення інших злочинів. До того ж, не будучи організатором особливо тяжких злочинів, особа цілком могла виконувати роль їх виконавця (співвиконавця). При цьому варто наголосити, що йдеться про особливо тяжкі злочини проти основ національної безпеки України, життя та здоров'я особи, статевої свободи та статевої недоторканності особи, громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, військові злочини, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Тож останнім часом у запроваджених змінах законодавцю дедалі важче віднайти оптимальний баланс між публічними та приватними інтересами,

захистити як особу, якій суспільно небезпечним діянням заподіяно шкоду, так і підозрюваного, обвинуваченого, забезпечити утвердження справедливості. Причиною цього, на нашу думку, є його прагнення ситуативно задовольнити інтереси окремих політичних сил, державних органів та відомств.

Описані тенденції, намагання законодавця будь-якою ціною формально відтворити у кримінально-процесуальному законі України положення, щодо яких взято зобов'язання перед міжнародним співтовариством, помилково обраний на практиці шлях застосування відповідних кримінально-процесуальних норм, а також спірність (якщо не помилковість) правової регламентації низки інститутів вітчизняного кримінально-процесуального права створюють загрози не тільки реалізації та удосконаленню його норм, а й проведенню судово-правової реформи загалом.

Серед цих загроз, на нашу думку, доцільно виокремити такі.

По-перше, формальна та фактична залежність і несамостійність слідчого у проведенні досудового розслідування. Закріплений у КПК України процесуальний статус слідчого не сприяє активізації його діяльності, зв'язує його, узалежнює від прокурора та керівника органу досудового розслідування.

По-друге, викладений вище чинник, а також розширення переліку органів досудового розслідування, втручання у їхню діяльність службових осіб, які не мають статусу суб'єктів кримінального провадження, поступово перетворює досудове розслідування у механізм переслідувань і репресій.

По-третє, дія системи показників з розкриття злочинів, яка спричиняє обвинувальний ухил, порушує права, свободи та інтереси особи, засади презумпції невинуватості, а також всебічного, повного та неупередженого з'ясування обставин кримінального провадження.

По-четверте, описану ситуацію у досудовому провадженні погіршує й виконання прокуратурою невластивої їй функції — досудового розслідування. Для прикладу, спочатку п. 20¹ розділу XI «Перехідні положення» КПК України було встановлено крайню дату — 15 квітня 2017 р., до якої слідчі прокуратури уповноважені здійснювати досудове розслідування відповідно до положень глави 24¹ «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень» КПК України, однак нещодавно цю дату законодавець переніс на невизначений строк — не пізніше дня початку діяльності Державного бюро розслідувань.

По-п'яте, відсутність регламентації у ст. 216 КПК України підслідності слідчим військової прокуратури, які на практиці розслідують різні злочини, а не тільки ті, що пов'язані з діяльністю військових формувань та оборонно-промисловим комплексом держави. Видається, що такий підхід суперечить не тільки ст. 1 КПК України, а й п. 14 ст. 92 Конституції України, відповідно до якого виключно законами України, а не галузевими наказами Генерального прокурора, визначаються судочинство, організація і діяльність прокуратури.

По-шосте, чисельність суб'єктів протидії корупції та відсутність єдиного антикорупційного органу, до повноважень якого віднесено розслідування корупційних діянь. Нині фактично кожен із наведених у ч. 1 ст. 38 КПК України органів досудового розслідування займається такою діяльністю.

По-сьоме, відсутність достатньої незалежності суддів, одним із показників якої у кримінальному провадженні є кількість ухвалених виправдувальних вироків. Незважаючи на внесені зміни до Конституції України, прийняття законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду правосуддя», у частині формування суддівського корпусу незалежність суддів може

бути поставлена під сумнів, оскільки призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя. Адже судді одержують повноваження від найвищої посадової особи в державі, під контролем якої перебуває парламентська більшість депутатів, формування уряду, а це не може не впливати на склад Вищої ради правосуддя.

По-восьме, низький рівень забезпечення стабільності та єдності судової практики. Верховний Суд, будучи найвищим органом у системі судів загальної юрисдикції, водночас не є судом касаційної інстанції і не може переглядати у касаційному порядку рішення судів першої та апеляційної інстанцій, крім випадку, передбаченого п. 4 ст. 445 КПК України. У межах глави 33 КПК України він фактично обмежений у забезпеченні єдності судової практики, оскільки практика судів першої та апеляційної інстанцій залишається поза його контролем.

Крім того, така форма виразу судової практики, до якої вдався Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, як інформаційні листи, не тільки не передбачена ні тогочасним, ні чинним законодавством України про судоустрій і статус суддів, а й у деяких моментах значно знизилася рівень правоінтерпретаційної діяльності цього суду. За наслідками здійснення такої абстрактної діяльності виявляються недосконалість, суперечливість викладених в інформаційних листах положень, що виходять за межі судового провадження і, навіть, їх невідповідність кримінально-процесуальному закону.

По-дев'яте, сліпе запозичення елементів моделей кримінального процесу зарубіжних держав (особливо англо-американської) без урахування особливостей правової системи України, історичних традицій вітчизняного державотворення, рівня професіоналізму та правосвідомості правозастосувачів,

менталітету населення та інших чинників. Законодавцєві не варто бездумно копіювати зарубіжний досвід, а перед введенням відповідних новел слід зрозуміти, чому в кримінально-процесуальному законодавстві інших держав діє той чи інший інститут. Лише за такого підходу, ґрунтуючись на власному досвіді, нововведення легше інтегрувати до вітчизняної моделі кримінального судочинства, узгодити їх із наявними процесуальними інститутами, обґрунтувати доцільність змін кримінально-процесуального законодавства.

Важливим і водночас складним для науки кримінального процесу завданням є окреслення основних напрямів розвитку кримінально-процесуального права України.

На наше переконання, цей процес повинен бути еволюційним, без кардинальних нововведень. Зміни до кримінально-процесуального законодавства мають набути науково обґрунтованого, концептуального та системного характеру, спрямовуватися на вирішення поточних проблем правозастосування, відповідати вимогам часу та враховувати перспективний розвиток суспільних відносин у сфері кримінального судочинства.

У сучасних політико-правових, соціально-економічних умовах функціонування нашої держави змішана модель кримінального процесу видається оптимальною. Досудове розслідування дедалі більше наповнюватиметься елементами змагальності. З цією метою конкретизуватимуться та розширюватимуться права захисника у частині збирання і подання слідчому, прокурору, слідчому судді та суду доказів, користування ним послугами суб'єктів, що здійснюють приватну детективну (розшукову) діяльність. Змінюватимуться й завдання досудового провадження, яке не служитиме, як тепер, всебічному, повному та неупередженому встановленню обставин

кримінального провадження, а забезпечуватиме акумулювання відомостей, що будуть покладені в основу підсумкового рішення органу досудового розслідування. Також продовжуватиметься посилення гарантій захисту особи від застосування необґрунтованого та надмірного процесуального примусу, удосконалення процедури обрання таких заходів слідчим суддею. Одним із дієвих засобів гарантування самостійності та незалежності слідчого, запобігання карально-репресивним методам під час досудового провадження є створення єдиного органу досудового розслідування, який би об'єднав усі розділені нині за відомчою приналежністю слідчі підрозділи.

Натомість судове провадження поступово набуватиме рис, притаманних ідеальній змагальній моделі кримінального судочинства. З цією метою доцільно запровадити суд присяжних англо-американського зразка, за якого колегія присяжних відділена від професійного судді, а також визначитися із моделлю оскарження і перевірки рішень цього суду.

У системі джерел кримінально-процесуального права, серед елементів механізму кримінально-процесуального регулювання дедалі вагомішу роль відіграватимуть правові позиції Верховного Суду, що за своєю суттю є нічим іншим, як судовим прецедентом. У них найвищий судовий орган у системі судоустрою України створюватиме взірці вирішення правових ситуацій за умов неоднозначності, колізійності або відсутності кримінально-процесуального регулювання суспільних відносин.

Водночас варто мати на увазі, що яким би досконалим із погляду законодавчої техніки, наукової обґрунтованості, практичної затребуваності та урахування появи нових суспільних відносин не був кримінально-процесуальний закон, істотні корективи у його застосування вносять державні органи та служ-

бові особи, які ведуть кримінальний процес. Наявний рівень правосвідомості слідчих, прокурорів, суддів, правової культури інших суб'єктів кримінального провадження зумовлює тенденцію до конкретизації процесуальної форми. Однак у більш віддаленій перспективі,

зі зміною менталітету населення, з появою нового покоління правозастосовувачів поетапно відбуватиметься абстрагування процесуальної форми, відхід від формальних правил доказування, використання так званих «вільних доказів», розширення суддівського угляду.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Концепція* реформування кримінальної юстиції, затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>.
2. *Реалізація* нового КПК України у 2013 році (моніторинговий звіт) / О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, З. М. Саїдова, М. І. Хавронюк. — К., 2013. — 40 с.
3. *Реформування* кримінальної юстиції в Україні: погляди учасників кримінального процесу. Результати всеукраїнського опитування адвокатів, суддів, слідчих та прокурорів. — К., 2015. — 108 с.
4. *Стратегія* реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, схвалена Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
5. *Про пробацію* : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.

REFERENCES

1. Kontseptsiia reformuvannia kryminalnoi iustytzii, zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 8 kvitnia 2008 r. № 311/2008 [The concept of reforming of punitive justice, is approved by the Presidential decree of Ukraine of April 8, 2008 № 311/2008]. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>.
2. Realizatsiia novoho KPK Ukrainy u 2013 rotsi (monitorynhovyi zvit) [Implementation of the new Code of Criminal Procedure of Ukraine in 2013 (the monitoring report)], Kyiv, 2013, 40 p.
3. Reformuvannia kryminalnoi iustytzii v Ukraini: pohliady uchasnykiv kryminalnoho protsesu. Rezultaty vseukrainskoho opytuvannia advokativ, suddiv, slidchikh ta prokuroriv [Reforming of criminal justice in Ukraine: views of participants of criminal procedure. Results of All-Ukrainian poll of lawyers, judges, investigators and prosecutors], Kyiv, 2015, 108 p.
4. Stratehiia reformuvannia sudoustroiu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015–2020 roky, skhvalenu Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 20 travnia 2015 r. № 276/2015 [The strategy of reforming of judicial system, legal proceedings and adjacent legal institutes for 2015–2020, Ukraine approved by the Presidential decree of May 20, 2015 № 276/2015]. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/276/2015/>.
5. Pro probatsiiu : Zakon Ukrainy vid 5 liutoho 2015 r. № 160-VIII [About a probation: The law of Ukraine of February 5, 2015 № 160-VIII]. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.

Нор В., Бобечко Н. Кримінально-процесуальне право України: надбання, загрози, очікування

Анотація. У статті аналізується сучасний стан і тенденції розвитку кримінально-процесуального права України. Розглядаються як недоліки кримінально-процесуального регулювання, так і позитивні риси вітчизняної моделі кримінального процесу. Звертається увага на загрози реалізації норм Кримінального процесуального кодексу України та проведення судово-правової реформи загалом. Визначаються основні напрями розвитку кримінально-процесуального права України.

Ключові слова: кримінально-процесуальне право, доказування, змагальність, процесуальний примус.

Нор В., Бобечко Н. Уголовно-процессуальное право Украины: достижения, угрозы, ожидания

Аннотация. В статье анализируется современное состояние и тенденции развития уголовно-процессуального права Украины. Рассматриваются как недостатки уголовно-процессуального регулирования, так и позитивные качества отечественной модели уголовного судопроизводства. Обращается внимание на угрозы реализации норм Уголовного процес-

суального кодекса України и проведение судебно-правовой реформы в целом. Определяются основные направления развития уголовно-процессуального права Украины.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное право, доказывание, состязательность, процессуальное принуждение.

Nor V., Bobechko N. Criminal Procedure Law of Ukraine: Gains, Threats, Expectations

Annotation. In the article the current state and development tendencies of criminal procedure law of Ukraine are analyzed. Both deficiencies of criminal procedure regulation and positive qualities of a domestic model of criminal proceedings are considered. The attention to the threats of implementation of the Ukrainian Criminal Procedure Code norms and to realization of judicial-legal reform in general is paid. The main directions of Ukrainian criminal procedure law development are defined.

Key words: criminal procedure law, proving, adversaries, procedural compulsion.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ З НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДИСКУСІЇ

Проблема системи права є однією з ключових для усієї сучасної правничої теорії. Вона пов'язана з потребою формування наукового погляду на право, його внутрішню організацію, що покликано бути запорукою ефективної реалізації права та правозастосування. Для її вирішення необхідний пошук системоутворюючих засад усієї правової реальності, критеріїв її інтеграції в цілісність і диференціація правового матеріалу на структурні підрозділи. Дослідженню також підлягають генетичні та функціональні зв'язки між різними елементами структури права, які спричиняють його цілісність і, водночас, зумовлені нею.

Висвітлення тематики системи права залежить передусім від того, що ми вкладаємо у поняття «право». Якщо обмежуватися лише традиційним його розумінням як певним чином узгодженої сукупності норм, то особливих проблем тут не виникає, оскільки питання структури, галузей та інститутів права, інших масивів норм права розглядаються у рамках замкнутого кола питань, які не виходять за межі внутрішньо системних зв'язків. У такий спосіб система права втрачає ознаки соціальної системи, яка за своєю природою не може бути закритою, натомість вона зводиться, по суті, до певного різновиду технічних систем. Зокрема, з таких позицій право ототожнюється із законом, який виступає одним із джерел права (хоча й найважливішим), а система права так чи інакше прирівнюється до системи законодавства.

Питання системи права є похідними від використання системної методології дослідження соціальних явищ, відображає результати її застосування, конкретних методів у межах системного бачення способів організації соціальної та, зокрема, правової реаль-

ності. Звідси висновок – системність правової реальності є передусім продуктом теоретичного осмислення, відображає особливості наукового підходу до її конструювання. Система права – це передовсім внутрішня організація права з погляду його теоретичного бачення, наукової картини правової реальності. Що стосується права як реального соціального явища, то воно є набагато складнішим і багатовимірним, оскільки є підсумком взаємодії різноманітних соціальних чинників – інтересів, волі, ментальних стереотипів, настанов тощо. Системним у повному сенсі цього слова може бути лише, власне, законодавство, яке, на відміну від внутрішньої побудови права, має чітку ієрархічну структуру на засадах співвідношення юридичної сили нормативних актів.

Тому системний підхід є одним із найважливіших, але не єдиним методом дослідження правової реальності, і не може дати відповідей на усі питання, пов'язані з практикою формування та застосування права. Адже сьогодні у будь-якій правничій діяльності, за висловом французького юриста Ж.-Л. Бержеля, обов'язково будуть задіяні такі загальні елементи, як визначення права, джерела права, основні принципи права, правовий порядок, географічне, часове й соціальне оточення юридичної проблеми, інститути, концепти та категорії, особлива мова права, співвідношення факту й права, суддя, процес, спеціальні типи судження. Усі ці фактори мають враховуватись як у ситуації творення норм права, так і їх реалізації, правозастосовної та судової діяльності.

Системність, як одна із найважливіших ознак права, якої воно набуває за посередництвом застосування понятійного арсеналу правничої науки, ще не

стала методологічним фундаментом для дослідження питань системності в ракурсі окремих галузей правознавства. Зокрема, це стосується питання про визнання інших, крім законодавства, джерел права в межах тієї чи іншої галузі права, що власне і спричиняє важливі відмінності між поняттями «система права» та «система законодавства», дає змогу вибудувати правове регулювання суспільних відносини не лише на засадах законності, а й принципу верховенства права.

Не є сьогодні вирішенням питання про суттєві ознаки та характерні відмінності між поняттями «норма права», «нормативний припис» і «стаття нормативно-правового акта», які виступають своєрідними «першоклітинами» побудови системи права та системи законодавства. Якщо норма права є правилом поведінки, що складається із логічних елементів — гіпотези, правила чи його частини, — то нормативний припис співвідноситься лише з конкретною статтею і може включати в себе лише деякі окремі елементи норми права. Таке бачення специфіки та співвідношення цих понять дає змогу сформулювати системне та узгоджене бачення як сутності правової реальності, так і її внутрішнього системного устрою та способів взаємодії у контексті інших соціальних систем.

Нечітким є обґрунтування у ролі критеріїв поділу права на галузі — предмета або методу правового регулювання, предмета та методу водночас, чи правового режиму як певної єдності та взаємообумовленості як предмета, так і методу. Зокрема, за останньою ознакою в структурі права виокремлюють два великих нормативних утворення — приватне та публічне право. Але і за

такого підходу не слід забувати про те, що приватні права потребують публічно-правових гарантій, а публічне право має своїм першоджерелом різноманітні, у тому числі й приватні, інтереси. Нині активно розвиваються галузі права, які не мають чітких ознак приналежності до приватного або публічного права. Не менш актуальним для подальшого розвитку вчення про систему розвитку права є пошук особливостей таких нормативних підсистем, якими є матеріальне та процесуальне право. Певна недооцінка значущості процесуального права, основне призначення якого вбачалося виключно в «обслуговуванні» галузей матеріального права, не могла сприяти формуванню поваги до процедур реалізації норм права, становленню розвинутої системи правосуддя, яке в правовій державі має стати основною гарантією захисту прав людини.

Напрями змін системи права зумовлені тим, що вона функціонує в межах більш широкої соціальної системи, якою є суспільство. Фундаментальні зрушення системи права відображають ті процеси, які відбуваються у суспільстві, умовах його життєдіяльності. Саме цим зумовлені напрями розвитку системи як права загалом, так і основоположних галузей права: конституційного права, яке намагається включити до своєї структури права людини («природні права»); цивільного, предмет якого поширюється збільшенням обсягу та змісту відносин, що ним регулюються; адміністративного, пріоритетною цінністю якого стає забезпечення та захист прав громадян і суспільства; трудового, покликаною зміцнювати соціальні гарантії, тощо.

**ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ
В ІНСТИТУТІ ГРОМАДЯНСТВА
(за матеріалами практики
Європейського суду з прав людини)**

І. СОФІНСЬКА

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та прав людини
Українського Католицького Університету*

Засадниче завдання громадянства — це увідповіднення відносин людини, суспільства і держави між собою, збереження єдності комплексу «людина — суспільство — держава» в його перманентному розвитку і цивілізаційних трансформаціях як найбільш комфортне і бажане для кожної людини. Громадянство, будучи невід’ємним правом людини, часто стає основною підставою порушення інших прав людини, дискримінації людини чи втручання в її приватне та сімейне життя, а тому Європейський суд з прав людини (далі — ЄСПЛ, Суд) є *via facti* тією міжнародно-правовою установою, яка покликана стояти на варті прав людини.

Більшість сучасних українських науковців уникають розгляду питань, які безпосередньо пов’язані з регламентуванням інституту громадянства та реалізації права людини на громадянство. Здебільшого ці питання розглядалися іноземними науковцями, а в Україні вони є недостатньо висвітленими та частково дослідженими (Л. фон Альбертіні, Р. Бедрій, О. Лотюк,

М. Суржинський, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна). Якщо говорити про практику застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція), то окремої уваги заслуговують актуальні дослідження С. Шевчука та Г. Юдківської.

Основною метою цієї статті є спроба проаналізувати конкретні рішення ЄСПЛ у тих справах, які стосуються громадянства у контексті положень Конвенції щодо права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) та заборони дискримінації (ст. 14), пов’язаної із наявністю чи відсутністю громадянства, особливими підставами його отримання або припинення [1].

У сучасному глобалізованому світі науковці зазвичай розглядають три моделі громадянства. Перша модель — націоналістична — незалежно від того, чи є вона консервативною, чи ліберальною, є домінантною у багатьох державах і суспільствах протягом довгого періоду, і стосується передусім розвитку національних цінностей, владних інституцій з огляду на формування законодавства у сфері громадянства та

практики його застосування. Однак, усвідомлюючи значний розвиток людства протягом ХІХ–ХХІ ст., цю модель часто називають «правовим анахронізмом, який погано пасує до глобалізації» [2, 161].

Друга модель громадянства безпосередньо пов'язана з правами людини (її ще називають «постнаціональною» чи навіть транснаціональною моделлю), і залежить вона передусім від сприйняття громадянства як набору прав та обов'язків людини щодо держави. Третя модель громадянства виникла у 1940–1950-х роках у контексті досліджень британського соціолога Т. Маршалла (у 1950 р. він опублікував серію лекцій під загальною назвою «Громадянство та соціальний клас», які він прочитав у Лондонській школі економіки) та розвинулася під впливом дебатів про соціальну політику та участь людини у суспільному житті [2, 151–184]. У цій статті нас цікавить насамперед аналіз сутності громадянства у розумінні прав людини крізь призму рішень ЄСПЛ.

Громадянство та основні способи його отримання чи припинення не є безпосередньо предметом регламентації Конвенції. Для цього у палітрі правових інструментів Ради Європи є інший міжнародно-правовий документ — Європейська конвенція про громадянство від 1997 р. [3]. Така ситуація, очевидно, не є явною перепорою для розгляду ЄСПЛ справ, пов'язаних із сутністю і правовою природою громадянства, особливими підставами його отримання та позбавлення. Найчастіше для цього використовується ст. 3 Протоколу № 4 до Конвенції (коли йдеться про депортацію), а також комбінація ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя¹) зі ст. 14 Конвенції (заборона дискримінації за будь-якою ознакою).

Однак цей перелік можливого застосування Конвенції у контексті реалізації права людини на громадянство не є вичерпним.

Дискримінація передбачена у ст. 14 Конвенції у контексті громадянства і пов'язана з його наявністю чи відсутністю, а також особливими підставами та умовами його отримання чи припинення. Що стосується громадянства, то дискримінація полягає передусім у порушенні реалізації особою своїх прав у результаті прийняття рішення органами публічної влади, здійснення ними дії або бездіяльності, які спрямовані на обмеження або надання переваги іншій особі або групі осіб, які перебувають у схожій ситуації. Така дискримінація може бути як прямою, так і непрямою. Аналізуючи застосування норм непрямой дискримінації, необхідно з'ясувати, чи інші особи, які мають громадянство конкретної держави, в аналогічних або в подібних випадках перебувають у привілейованому становищі чи ні.

Як українські, так і іноземні науковці, пропонують розглядати право на повагу до приватного і сімейного життя (у розумінні забезпечення приватності) у таких чотирьох вимірах: інформаційному, фізичному, комунікативному та просторовому [4, 362]. Можна дискутувати на предмет чіткого регламентування кожного з цих вимірів, але очевидним вважаємо те, що концепція громадянства є присутньою якщо не у всіх, то принаймні у двох із них. На нашу думку, громадянство в інформаційному вимірі принципу приватності передбачає збір та поширення інформації про особу (насамперед у контексті реєстрації та паспортизації особи), тоді як у просторовому вимірі йдеться передусім про свободу пересування, вільний вибір місця проживання, а також процес і механізм отримання

¹ За винятком випадків, коли таке втручання органів публічної влади здійснюється згідно з законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (ч. 2 ст. 8 Конвенції).

чи припинення громадянства у формі його втрати чи виходу з нього тощо.

Як відомо, право на «приватне життя», чи концепція приватності (*privacy*), є доволі нещодавнім дискурсом, оскільки правове визначення було запропоноване у грудні 1890 р., коли два молоді бостонські правники С. Уоррен та Л. Брендіс опублікували статтю «Право на приватне життя», яка згодом була визнана однією з найважливіших праць в історії американського права [5, 193–220]. У ній концепція «приватного життя» полягала у праві людини «бути залишеним поза увагою інших» (*right to be let alone*)¹ як частини фундаментального (невід’ємного) права людини на життя, всеосяжного та найціннішого права для будь-якої цивілізованої людини [6, 2–4].

У цій статті С. Уоррен та Л. Брендіс для підтвердження свого погляду на «приватне життя» розглянули та проаналізували рішення британського суду у справі «*Prince Albert v. Strange*» 1849 р. Британський Суд присудив принц Альберту, чоловіку королеви Вікторії, судову заборону, стримуючи В. Стренджа, лондонського видавця, від публікації каталогу з описом гравюр та офортів, зроблених принцом Альбертом і королевою Вікторією, на яких були зображені члени королівської сім’ї². Своє рішення британський суд обґрунтував власне не лише порушенням права власності, а й виникненням іншого права людини — права бути залишеним поза увагою інших. Лорд Коттенгем зауважив, що право на приватне життя (приватність) у цій справі було порушеним [8, 1179].

Відомо, що порушення права на приватне життя (приватність) із почат-

ку XIX ст. було пов’язане з публікацією (оприлюдненням) приватної інформації. Адже суть питання полягала не в тому, наскільки правдивою була ця інформація, а в тому, чи особа, яка її опублікувала (оприлюднила), мала на це право. Як згодом написали С. Уоррен та Л. Брендіс у своїй статті, «плітки» та сенсації стали предметом торгівлі.

Американський історик права В. МакІнтош писав, що визначення концепції права на «приватне життя», запропоноване С. Уорреном та Л. Брендісом, змінило правову траєкторію розвитку держави (йдеться про США. — І. С.), оскільки верховні суди різних штатів, починаючи з 1905 р. у Вірджинії, Джорджії, Каліфорнії, Нью-Йорку, Пенсільванії, Юти, почали активно використовувати їхню статтю серед джерельної бази своїх рішень.

Поняття «приватне життя», передбачене ст. 8 Конвенції, у практиці ЄСПЛ не є чітко визначеним, і охоплює дуже широкий спектр питань. На підтвердження цієї тези наведемо думку Р. Інглиш, британської блоггерки, фахівця у сфері захисту прав людини, про те, що «щелепи ст. 8 Конвенції відкриті вже досить широко»³. Тому в об’єктив потрапляють питання, які пов’язані з персональними даними особи, її реєстрацією та паспортизацією, возз’єднанням сім’ї тощо. Межа між легітимним і нелегітимним втручанням органів публічної влади у приватне і сімейне життя є дуже крихкою й аргументується переважно «легітимним інтересом» людини.

До прикладу, у справі «*Genovese v. Malta*» (2012 р.) заявник, Бен Александер Дженовезе, громадянин Об’єднаного Королівства, стверджував, що

¹ Однак існує припущення, що вперше визначення права людини «бути залишеним поза увагою інших» (*right to be let alone*) було оприлюднене суддею Т. Кулі.

² Окремої уваги заслуговує рішення ЄСПЛ у справі «*Von Hannover v. Germany* [2004]». Ця сучасна справа стосувалася порушення права на приватне життя у світлі застосування ст. 8 Конвенції. Кароліна, принцеса Монако, наполягала на забороні публікації фотографій її дітей у німецькій пресі, посилаючись на необхідність захисту дітей у результаті виникнення можливої небезпеки для їхнього життя, спровоковану цими фотографіями. Німецький конституційний суд визнав, що право на приватне життя не було порушене, оскільки принцеса є публічною особою. Однак ЄСПЛ у 2004 р. постановив, що ст. 8 Конвенції була порушена (докладніше див.: [7]).

³ Докладніше див.: [9].

національне законодавство Мальти щодо отримання громадянства за походженням є дискримінаційним щодо нього [10]. Заявник народився у 1996 р. у Шотландії, мати — громадянка Об'єднаного Королівства, не перебувала у шлюбі з біологічним батьком — громадянином Мальти, батьківство якого було підтверджено юридично у судовому порядку та науково на підставі висновку медичної експертизи (пункти 3, 8 рішення). Згодом мати подала заяву про отримання заявником мальтійського громадянства за походженням на підставі *jus sanguinis*, однак їй було відмовлено, аргументуючи тим, що мати заявника не є громадянкою Мальти, а про мальтійське громадянство батька не вказано у свідоцтві про народження заявника (пункти 9–10 рішення).

Також матері заявника було повідомлено, що заявник зможе отримати мальтійське громадянство, коли його біологічний батько — громадянин Мальти, визнає своє батьківство і про це буде вказано у свідоцтві про народження заявника (пункти 10–12 рішення). Матір заявника поінформували, що відповідно до національного законодавства Мальти (ст. 5 (2) (b), ст. 17 (1) тодішнього закону Мальти про громадянство) позашлюбна дитина може отримати мальтійське громадянство винятково у випадку, коли її мати є громадянкою Мальти (пункти 12, 14, 19 рішення).

Така традиція «передачі» громадянства існувала у стародавньому Римі. Діти, народжені у батьків, які не перебували між собою у шлюбі, ставали громадянами Риму за народженням винятково тоді, коли їхня мати була громадянкою Риму. Сучасні ж способи набуття громадянства на підставі права крові (*jus sanguinis*) дитиною, народженою у батьків, які не перебувають між собою у шлюбі, є різноманітними та залежать від філософсько-правових традицій і законодавчих положень конкретної держави.

Повертаючись до справи «*Genovese v. Malta*» 2012 р., заявником до ЄСПЛ була подана скарга щодо порушення законодавством Мальти прав людини у контексті ст. 8 (втручання, якщо не у приватне, то у сімейне життя) і ст. 14 Конвенції (дискримінація на підставі народження дитини у батьків, які не перебувають у шлюбі; а відповідно статі того з батьків, який може «передати» мальтійське громадянство). ЄСПЛ нагадав, що сімейне життя відповідно до ст. 8 Конвенції є широким поняттям, а тому не обмежується шлюбними відносинами і може стосуватися фактичних сімейних/батьківських відносин (п. 29 рішення). А тому наявність у заявника мальтійського громадянства у світлі проведення невизначеного часу на Мальті може сприяти налагодженню сімейних/батьківських відносин між заявником та його біологічним батьком (п. 28 рішення).

ЄСПЛ відзначив, що незважаючи на те, що положення ст. 8 Конвенції безпосередньо не гарантує право на громадянство конкретної держави, однак і не передбачає його свавільне позбавлення (п. 30 рішення). Зважаючи на те, що шлюбна дитина, мати якої не є громадянкою Мальти, а батько є, змогла би отримати мальтійське громадянство за походженням, то у цій справі Суд у пунктах 36, 39, 43, 49 встановив наявність непрямой дискримінації заявника з огляду на його правовий статус позашлюбної дитини та статі того з батьків, який може «передати» мальтійське громадянство (згадана вище комбінація статей 8 і 14 Конвенції). Окрему думку щодо цього рішення ЄСПЛ висловив Дж. Валенсія — суддя *ad hoc* у цій справі, зауваживши, що відсутність «сімейного життя» у заявника з його біологічним батьком не є перепорою для отримання заявником мальтійського громадянства (до прикладу, на підставі натуралізації).

Р. де Гроот та О. Вонк наголошують, що важливість справи «*Genovese v.*

Malta» 2012 р. важко переоцінити, оскільки у рішенні у цій справі ЄСПЛ вперше чітко визначив, що питання щодо доступу до громадянства перебуває у матриці Конвенції як частина соціальної ідентичності особи і належить до її приватного життя [11, 317–325]. На підставі цього рішення ЄСПЛ національне законодавство Мальти щодо громадянства було змінено з метою уникнення можливої подальшої дискримінації¹.

І нарешті, нещодавнє рішення ЄСПЛ у справі «*Ramadan v. Malta*» 2016 р., яке стосувалося питання позбавлення громадянства, заслуговує окремої уваги [12]. За словами Г. Юдківської, це перша справа ЄСПЛ щодо позбавлення громадянства, бо усі аналогічні попередні скарги були «відкинуті як несумісні з *ratione materiae*, оскільки Конвенція не гарантує права на громадянство» [13]. Однак, враховуючи еволютивну інтерпретацію Конвенції, в останні роки Суд не виключав, що свавільна відмова в отриманні громадянства може в певних випадках мати суттєвий вплив на приватне життя особи. Це стосується (іноді більшою мірою) і випадків свавільного позбавлення вже набутого громадянства на підставі натуралізації.

У цій справі заявник стверджував, що позбавлення його мальтійського громадянства порушило його права, гарантовані ст. 8 Конвенції, оскільки в результаті він став особою без громадянства. Свого часу він повинен був відмовитися від свого єгипетського громадянства, щоб набути громадянство Мальти, оскільки ні Єгипет, ні Мальта не визнавали можливість подвійного громадянства. Проаналізувавши два аспекти — чи було позбавлення громадянства свавільним і наскільки серйозними були наслідки

цього рішення для приватного життя заявника — Суд, п'ятьма голосами проти двох, не знайшов порушення ст. 8 Конвенції.

На увагу фахівців заслуговує окрема думка португальського судді ЄСПЛ П. П. де Альбукерке, де він критикує «невиправдані, драконівські заходи» щодо заявника, оскільки в ній здійснений аналіз права на громадянство відповідно до міжнародних та європейських правових норм.

Також М.-Б. Дембур, професор права та антропології в університеті Брайтона, у своєму коментарі до цього рішення ЄСПЛ наголошує, що «на жаль, ми звикли, що ЄСПЛ відмовляється виміряти серйозність питань громадянства» [14]. Також вона критикує це рішення, оскільки, по-перше, ЄСПЛ розглядає однаково припинення (анулювання) громадянства та втрату доступу до громадянства. По-друге, складається враження, що він передбачає, що немає значення, що заявник у результаті припинення громадянства стане апатридом (особою без громадянства). По-третє, ЄСПЛ сумнівається у цьому. І нарешті, звинувачує саме заявника.

Європейський суд з прав людини послуговується Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод як правовим барометром щодо встановлення порушення прав людини, наявності дискримінації у діях органів публічної влади чи їхнього втручання у приватне чи сімейне життя людей. Обидва рішення — «*Genovese v. Malta*» 2012 р. і «*Ramadan v. Malta*» 2016 р. — можуть стати ефективним інструментом і законною підставою для перегляду європейськими державами свого національного законодавства з громадянства з метою забезпечення та підсилення ідеї людиноцентризму у громадянстві.

¹ Ймовірно законодавчі зміни стосуються й інших європейських держав, законодавство яких про громадянство передбачає схожі дискримінаційні норми (йдеться насамперед про Австрію, Данію, Ісландію, Нідерланди, Фінляндію, Швецію).

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_004.
2. Schuck P. H. Three Models of Citizenship // *Citizenship in America and Europe. Beyond the Nation-State?* / ed. M. S. Greve and M. Zöller. — Washington, 2009. — Pp. 151–184.
3. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 р. № ETS N 166 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_004.
4. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. — 2-ге вид., випр. і доп. — К., 2007.
5. Warren S. and Brandeis L. The Right to Privacy // *Harvard Law Review*. — 1890. — Vol. IV. — № 5. — December 15. — Pp. 193–220.
6. Glancy D. J. The Invention of the Right to Privacy // *Arizona Law Review*. — 1979. — Vol. 21. — № 1. — 39 p.
7. Case of Von Hannover v. Germany (Application no. 59320/00). Judgment, Strasbourg, 24 June 2004. Final 24.09.2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61853>.
8. Prince Albert v Strange (1849) 1 Mac & G 25; 41 ER 1171.
9. English R. Can «family ties» in Article 8 terms arise out of mere financial dependency? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ukhumanrightsblog.com/2011/07/25/can-family-ties-in-article-8-terms-arise-out-of-mere-financial-dependency/>.
10. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «Genovese v. Malta» (2012) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785>.
11. de Groot R. and Vonk O. Nationality, Statelessness and ECHR's Article 8: Comments on Genovese v. Malta // *European Journal of Migration and Law*. — 2012. — Vol. 14. — Issue 3. — Pp. 317–325.
12. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «Ramadan v. Malta» (2016) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163820>.
13. Юдківська А. ЄСПЛ: позбавлення людини громадянства не порушує стандартів Ради Європи // Європейська правда. — 2016. — 22 червня.
14. Dembour M.-B. Ramadan v. Malta: When will the Strasbourg Court understand that nationality is a core human rights issue? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://strasbourgothers.com/2016/07/22/ramadan-v-malta-when-will-the-strasbourg-court-understand-that-nationality-is-a-core-human-rights-issue/>.

REFERENCES

1. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4 lystopada 1950 r. [The convention on human rights protection and fundamental freedoms of November 4, 1950]. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_004.
2. Schuck P. H. Three Models of Citizenship, *Citizenship in America and Europe. Beyond the Nation-State?* Washington, 2009, pp. 151–184.
3. Ievropeiska konventsiia pro hromadianstvo vid 6 lystopada 1997 r. № ETS N 166 [The European convention on nationality of November 6, 1997 № ETS N 166]. Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_004.
4. Shevchuk S. Sudovi zakhyst prav liudyny. Praktyka Ievropeiskoho sudu z prav liudyny u konteksti zakhidnoi pravovoi tradytii [Judicial human rights protection. Practice of the European Court of Human Rights in the context of the western legal tradition], Kyiv, 2007.
5. Warren S. and Brandeis L. The Right to Privacy, *Harvard Law Review*, 1890, vol. IV, no. 5, December 15, pp. 193–220.
6. Glancy D. J. The Invention of the Right to Privacy, *Arizona Law Review*, 1979, vol. 21, no. 1, 39 p.
7. Case of Von Hannover v. Germany (Application no. 59320/00). Judgment, Strasbourg, 24 June 2004. Final 24.09.2004. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61853>.
8. Prince Albert v Strange (1849) 1 Mac & G 25; 41 ER 1171.
9. English R. Can «family ties» in Article 8 terms arise out of mere financial dependency? Available at: <https://ukhumanrightsblog.com/2011/07/25/can-family-ties-in-article-8-terms-arise-out-of-mere-financial-dependency/>.
10. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «Genovese v. Malta» (2012). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785>.
11. de Groot R. and Vonk O. Nationality, Statelessness and ECHR's Article 8: Comments on Genovese v. Malta, *European Journal of Migration and Law*, 2012, vol. 14, Issue 3, pp. 317–325.
12. Judgment of the European Court of Human Rights in case of «Ramadan v. Malta» (2016). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163820>.
13. Iudkivska A. IeSPL: pozbavlennia liudyny hromadianstva ne porushuie standartiv Rady Ievropy [ECHR: deprivation of the person of nationality does not violate standards of the Council of Europe], *Ievropeiska pravda*, 2016, 22 chervnia.
14. Dembour M.-B. Ramadan v. Malta: When will the Strasbourg Court understand that nationality is a core human rights issue? Available at: <https://strasbourgothers.com/2016/07/22/ramadan-v-malta-when-will-the-strasbourg-court-understand-that-nationality-is-a-core-human-rights-issue/>.

Софінська І. Людиноцентризм в інституті громадянства (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)

Анотація. У статті автор аналізує рішення Європейського суду з прав людини у справах «*Genovese v. Malta*» 2012 р. і «*Ramadan v. Malta*» 2016 р., які стосуються громадянства у контексті положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) та заборони дискримінації (ст. 14), пов'язаної з наявністю чи відсутністю громадянства, особливими підставами його отримання або припинення. Важливо наголосити, що громадянство та основні способи його отримання чи припинення не є безпосередньо предметом регламентації Конвенції. Тому обидва рішення ЄСПЛ є важливим внеском у забезпечення прав людини у контексті громадянства. На думку автора, вони можуть стати ефективним інструментом та законною підставою для перегляду європейськими державами свого національного законодавства з громадянства з метою забезпечення і підсилення ідеї людиноцентризму у громадянстві.

Ключові слова: громадянство, права людини, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Софинская И. Человекоцентризм в институте гражданства (по материалам практики Европейского суда по правам человека)

Анотація. В статье автор анализирует решение Европейского суда по правам человека по делам «*Genovese v. Malta*» 2012 г. и «*Ramadan v. Malta*» 2016 г., касающихся гражданства в контексте положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод о праве на уважение частной и семейной жизни (ст. 8) и запрета дискриминации (ст. 14), связанной с наличием или отсутствием гражданства, особыми основаниями его получения или прекращения. Важно отметить, что гражданство и основные способы его получения или прекращения не является непосредственно предметом регламентации этой Конвенции. Поэтому оба решения ЕСПЧ являются важным вкладом в обеспечение прав человека в контексте гражданства. По мнению автора, они могут стать эффективным инструментом и законным основанием для пересмотра европейскими государствами своего национального законодательства по гражданству с целью обеспечения и усиления идеи человекоцентризма в гражданстве.

Ключевые слова: гражданство, права человека, Европейский суд по правам человека, Конвенция о защите прав человека и основных свобод.

Sofinska I. Homocentrism at Institute of Nationality (Based on Judgments of the European Court of Human Rights)

Annotation. In this article the author analyzes the judgments of the European Court of Human Rights in cases *Genovese v. Malta* (2012) and *Ramadan v. Malta* (2016), which were related to citizenship issues in the context of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 on the right to respect to private and family life (Art. 8) and the prohibition of discrimination (Art. 14) regarding either possession of citizenship or absence, modes of its acquisition or loss. It is important to emphasize that citizenship and basic modes of its either acquisition or termination is not directly foreseen to be regulated by the Convention. Therefore, both judgments of the ECtHR are supposed to be an important contribution to human rights protection in the context of citizenship. The author believes that both judgments of the ECtHR might be used as an effective instrument and legal basis for European states to review their national legislation on nationality in order to ensure and strengthen the idea of homocentrism in citizenship.

Key words: citizenship, human rights, the European Court of Human Rights, Council of Europe Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

ПОНЯТТЯ ТРАСТУ: КЛАСИЧНІ ПІДХОДИ ТА НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ

Г. БУЯДЖИ
*кандидат юридичних наук,
Державний секретар
Міністерства юстиції України*

Поняття довірчої власності є одними з найцікавіших та найбільш дискусійних у трастовому праві. З одного боку, кількість визначень трасту є величезною, а з другого — досі немає єдиного загальновизнаного визначення довірчої власності, яке б повною мірою сприймалося у межах однієї правової системи (хоча б у країнах загального права). При цьому ні для кого не секрет, що концепція трасту вже давно вийшла за рамки загального права та активно використовується як у континентальній Європі, так і в низці країн Азії та Латинської Америки. У зв'язку з цим змінюються підходи до розуміння поняття та самої суті трасту, з'являються нові правові конструкції, які можуть називатися трастами, проте мати абсолютно іншу правову природу, або навпаки — мати іншу назву, проте досягати аналогічних цілей, що й траст.

За таких обставин користування «класичними» підходами до визначення поняття «траст» вже не відповідає сучасним потребам як суспільства, так і науки права та юридичної практики, а отже, необхідно вивчати та аналізувати нові підходи до визначення трасту як такого, оскільки без його правильно-

го розуміння неможливе й належне застосування та адаптація до існуючих потреб суспільних відносин. Цілком імовірно, що через зміни у розумінні поняття трасту буде змінено традиційний для України підхід до нього, що полягає у категоричному несприйнятті трасту вітчизняною правовою системою.

Проблемою визначення поняття трасту займалася низка іноземних та вітчизняних науковців, серед яких найбільш вагомими є дослідження А. Андерхілла, З. Беневоленської, І. Венедіктової, А. Генкіна, Е. Дженкса, Д. Дождева, Р. Майданика, Ф. Мейтленда, Г. Онищенко, О. Скотта, С. Сліпченка, Н. Фунтікової, Г. Харченка, Д. Хейтона та ін. Проте найцікавіші зміни у підходах до визначення поняття трасту спостерігаються не лише на рівні наукових досліджень, а й передусім на рівні останніх кодифікованих збірників європейського права, серед яких найважливіше місце займають Принципи Європейського трастового права (*Principles of European Trust Law*) та Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права (*Principles, Definitions*

and Model Rules of European Private Law, далі — *DCFR*) [1]. Крім того, поступово змінюється судова практика у цій сфері, що так само формує нове бачення інституту трасту як такого.

Враховуючи загальносвітову тенденцію поступового відходу від класичного визначення трасту у країнах загального права та активне розповсюдження цього інституту в країнах, у яких він раніше був невідомий, необхідно сформулювати найбільш оптимальне та сучасне визначення трасту, яке б максимально відповідало потребам і викликам, що існують у науці права та судовій практиці.

Нині, навіть незважаючи на численні спроби дати визначення поняттю «траст», не існує жодного, яке б визнавалося найбільш повним і таким, що задовольняє як запити науковців, так і потреби практиків. При цьому наукові праці, присвячені питанням англійського права, зокрема і трастам, значною мірою відрізняються за способом викладу матеріалу від праць юристів країн континентального права. Перші дуже часто уникають надання точних, чітких визначень і перерахування основних ознак того чи іншого явища. Вони, як правило, викладають матеріал через довільну розповідь про досліджуване явище з цитуванням класичних прецедентів або наведенням конкретних життєвих ситуацій, які дають змогу краще розкрити його суть.

Яскравим прикладом такого «опису» може бути положення, що міститься у Принципах Європейського трастового права, де зазначається, що у трасті особа, яка називається «трасті», володіє майном, відокремленим від його майна, і зобов'язана вести справу з цим майном (трастовий фонд) на користь іншої особи, яка називається «бенефіціарій», для досягнення цілі [2, 5]. Очевидно, що наведена характеристика трасту досить далека від того, що юристи континентального права звикли бачити у визначенні певного поняття.

Але все-таки спробуємо розібратися, що саме вкладається у поняття «траст», і розпочнемо із класиків англійського права. Ще у XVI ст. суддя лорд Коук у юридичних коментарях визначав траст як «довіру, що покладається однією особою на іншу» [3, 1]. Інший відомий дослідник англійського права Ф. Мейтленд, досліджуючи поняття трасту, зазначав, що «коли одна особа має права, які вона зобов'язана здійснювати на користь іншої особи або для досягнення певної визначеної цілі, кажуть, що вона має ці права у трасті на користь іншої особи або для цієї цілі, і що вона називається трасті» [4, 44]. Сам дослідник стверджує, що це «широке нечітке визначення», але це краще, «що я міг зробити» [4, 44]. Не можна не погодитися із Ф. Мейтлендом щодо розмитості запропонованого ним визначення. Під це визначення підпадає низка інших правових конструкцій. На нашу думку, у цьому визначенні не вистачає вказівки на те, що довірчий власник та «інша особа, на користь якої здійснюються права», вважаються власниками переданого майна, що є чи не найважливішою ознакою трасту.

Визначення трасту, запропоноване А. Андерхіллом, вважається майже класичним. Його цитують більшість дослідників трасту. Він визначає траст як «зобов'язання, що виникає за правом справедливості, і пов'язує особу (що називається довірчим власником), вести справи з майном, яке він контролює (що називається трастовим майном), на користь осіб (що називаються бенефіціарами), серед яких може бути він сам, і будь-хто з них може вимагати виконання зобов'язання» [5, 1]. Слід звернути увагу, що у визначенні йдеться про те, що майно перебуває «*нід контролем*» трасті, незважаючи на те, що останній має титул власника. Це пояснюється тим, що довірчий власник зобов'язаний управляти майном на користь інших осіб — бенефіціарів.

До речі, схоже формулювання було імплементовано і в Конвенцію про трасти, про що йтиметься далі.

Проте один із найвідоміших сучасних дослідників трастів Д. Хейтон, загалом підтримуючи зазначене визначення, пропонує замінити лише формулювання у частині, що стосується майна. Він наголошує, що у трасті майно «належить на праві власності» довірчому власнику та «є відділеним від його особистого майна». На думку науковця, майно може перебувати «під контролем» зберігача або депозитарія, які не мають юридичного титулу на нього [6, 63]. Очевидно, що це визначення не охоплює цільові трасти, проте у ньому робиться наголос на тому, що зазначене зобов'язання базується на праві справедливості, яке «накладає моральні зобов'язання на трасті в інтересах “природної справедливості та совісті”» [7, 14]. Ще однією особливістю наведеного визначення є те, що в ньому йдеться лише про два із трьох суб'єктів довірчих відносин — про трасті, на якого покладені зобов'язання з управління майном, та бенефіціарів, на користь яких здійснюється таке управління, та які мають право вимагати виконання зобов'язання. При цьому про довірителя не загадується взагалі, що свідчить про те, що, на думку науковця, він не є стороною трасту.

Слід зазначити, що визначення трасту через категорію зобов'язання досить поширене в науковій літературі. Е. Дженкс наголошував, що «довірча власність є добросовісним та добровільно прийнятим на себе зобов'язанням, але яке закон вимагає виконувати, якщо воно вже прийняте, а саме добросовісно володіти та управляти власністю в інтересах іншої особи або інших осіб» [8, 318]. Зокрема, Ф. Петті також визначає траст як зобов'язання за правом справедливості, яке пов'язує особу, що називається трасті, метою якого є управління майном, що перебуває під його контролем, яке називається трасто-

вим майном, як для користі осіб, що називаються бенефіціарами, або *cestuis que trust*, до числа яких він може належати сам і від якого можна вимагати виконання зобов'язання, так і для благодійної мети, примусове виконання якої може вимагатися за ініціативою Генерального атторнея, а також для досягнення будь-якої іншої дозволеної законом мети, навіть якщо вона не може бути примусово виконана [9, 30]. Очевидно, що Ф. Петті просто доповнив визначення А. Андерхілла, поширивши його на благодійні та публічні трасти.

У ще одній традиційній праці «*Lewin on Trusts*» слово «траст» стосується зобов'язку або сукупності зобов'язань, які покладаються на особу, що характеризується як трасті. Зобов'язання стосуються майна, яке він утримує, або яке перебуває під його контролем. Він зобов'язаний судом правоспіведливості управляти цим майном у спосіб, правомірно визначений у документі про створення трасту (*trust instrument*), або в тих випадках, коли відсутні спеціальні письмові чи усні положення, або в тих випадках, коли такі положення були визнані недійсними чи недостатніми, — згідно з принципами права справедливості. Наслідком управління у такий спосіб є отримання доходів або переваг не трасті, а особами, які називаються *cestuis que*, або бенефіціарами, якщо такі є; якщо таких немає — задля досягнення цілі, яку закон визнаватиме та забезпечуватиме її виконання. Трасті може бути бенефіціаром у тому разі, коли він отримуватиме переваги на свою користь або в своєму бенефіціарному інтересі [3, 3]. За словами Г. Моффата, це, можливо, найбільш універсальне з визначень трасту, яке можна віднайти у стандартних юридичних працях, яке базується на рішенні австралійської справи «*Re Scott*» (1948 р.) [3, 3].

Отже, наведені вище визначення поєднують те, що траст визначається через

категорію *зобов'язання (obligation)*. Крім того, більшість із них містить прив'язку до права справедливості як передумови існування інтересу у майні, що належить бенефіціару. Проте наведений підхід не є загальноприйнятим. Досить часто науковці визначають траст через категорію *правовідношення*. Зокрема, О. Скотт, хоча і намагається уникати визначень, пропонує розуміти траст як «довірчі правовідносини стосовно майна, що покладають на особу, яка володіє титулом у майні, обов'язки за правом справедливості вести справи щодо цього майна на користь іншої особи, що виникають як результат оголошення наміру його створити». Далі науковець стверджує, що: 1) траст є правовідносинами; 2) це правовідносини, які мають довірчий характер; 3) це правовідносини, які виникають стосовно майна, а не лише щодо персональних обов'язків; 4) траст включає існування обов'язків за правом справедливості, покладені на володільця титулу майна вести справи з цим майном на користь іншої особи; 5) виникає як результат оголошення наміру його створити [2, 4].

Схоже визначення пропонує і професор Кітон, який вказує, що траст є «відношенням, яке породжується кожного разу, коли особа, що називається трасті, визнається зобов'язаною за правом справедливості зберігати майно або майнові чи особисті права, відомі загальному праву або праву справедливості, на користь осіб, до числі яких може належати і вона, що називаються *cestuis que trust*, або для досягнення цілі, що допускається законом, таким чином, що дійсну вигоду від майна отримує не трасті, а бенефіціари, або іншої цілі, задля якої створений траст» [10, 10].

У статті 2 Конвенції про право, що застосовується до трастів та про їх визнання від 1 липня 1985 р. [11] (далі — Конвенція про трасти), термін «траст» визначено як правовідносини, створені *inter vivos* (за життя) або

посмертно особою, засновником, коли майно було передано під контроль довірчого власника на користь бенефіціарія або для встановленої мети.

Як і у визначенні А. Андерхілла, у визначенні трасту, що містить Конвенція про трасти, йдеться про передачу майна «*під контроль*». При цьому наступні положення документа не уточнюють, чи є це передача майна у: а) власність; б) управління; в) зберігання тощо. Таке формулювання Конвенції про трасти критикувалося у науковій літературі. Зокрема, Д. Дождев наголошував на тому, що передача майна під контроль «передбачає не лише відсутність власності у довірчого власника, а й збереження права на стороні установника. Передача майна під контроль іншої особи зі збереженням власності в особі, яка передає майно, несумісна з елементарними вимогами логіки. Ця конструкція порушує й основоположний принцип трасту, оскільки траст може встановлюватися лише із передачею права власності» [12].

У свою чергу, Д. Хейтон як голова Делегації Великої Британії XV Гаазької конференції, на якій було прийнято Конвенцію про трасти, стверджує, що це положення, «очевидно, презентує класичну модель англо-американського трасту, яка передбачає одночасне існування права власності на передане майно у довірчого власника та бенефіціарія» [13, 262]. Крім того, цю норму Конвенції про трасти можна тлумачити так, як це роблять в Індії та Шотландії, де право власності повною мірою переходить до довірчого власника, тоді як у вигодонабувача виникають спеціальні права щодо довірчого власника, а також третіх осіб, які претендують на передане майно.

На нашу думку, складно погодитися із твердженням, що Конвенція про трасти запроваджує класичну модель англійського трасту, оскільки з її положень вбачається, що вона стала своє-

рідним компромісом між правом країн загального права та країн, у яких хоч і існують деякі довірчі конструкції, інститут трасту як такий невідомий. Крім того, саме таке формулювання дає можливість застосовувати Конвенцію про трасти не лише власне до трастів, а й до низки трастоподібних конструкцій, які передбачають або навпаки — не передбачають переходу права власності на передане майно.

Ще одним із досить відомих визначень трасту є визначення, що наводиться у словнику Мозлі та Уайтлея, згідно з яким траст — це фідуціарне, тобто засноване на довірі, відношення, в силу якого одна особа — установник — передає своє майно у власність іншій особі — довірчому власнику — для управління в інтересах третьої особи — вигодонабувача [14, 10].

На відміну від інших визначень трасту через категорію правовідношення, в останньому визначенні привертає увагу те, що у ньому йдеться про правовідносини між трьома особами — установником, довірчим власником та бенефіціаром, а не між двома, як у всіх цитованих вище. Можна висловити припущення, що саме визначення, яке міститься у словнику Мозлі і Уайтлея, лягло в основу формування уявлення російських та українських юристів щодо правової природи трасту. Зазначене визначення активно цитувалося дослідниками, починаючи з початку 90-х років ХХ ст., під час характеристики трасту. Крім того, такий підхід відповідав розумінню цього інституту з погляду знаних компаративістів континентального права. Так, відомий компаративіст Р. Давід стверджував, що траст, за загальним правилом, будується за такою схемою: особа, яка засновує траст (*settlor of the trust*), зазначає, що деяке майно буде управлятися однією або декількома особами (*trustees*) в інтересах однієї або декількох осіб — бенефіціарів (*cestuis que trust*) [15, 237].

Проте аналіз підходів до визначення поняття трасту був би неповним, якщо детальніше не розглянути положення Принципів, визначень та модельних правил європейського приватного права [1], створених найвидатнішими юристами країн — учасниць Європейського Союзу. Вони мають особливо важливе значення для всієї науки цивільного права Європи, зокрема і для України, оскільки при їх підготовці автори аналізували та намагалися гармонізувати правові норми, зокрема й ті, що стосуються трастів, та практику їх застосування у країнах загального та континентального права.

Відповідно до ст. X. — 1:201 *DCFR* права траст — це правовідношення, у якому довірчий власник зобов'язаний управляти або розпоряджатися одним або більше активами (трастовим фондом) відповідно до умов, які регулюють це правовідношення (умов трасту) в інтересах вигодонабувача або для досягнення суспільно корисних цілей. Правові наслідки трасту виникають згідно з правилами глави 10 (Відносини з третіми особами), відповідно до яких трастовий фонд має розглядатись як комплекс майна, відокремлений від комплексу майна самого довірчого власника та інших комплексів майна, набутих довірчим власником або тих, що перебувають у його управлінні (ст. X. — 1:202).

З наведеного можна зробити декілька важливих висновків. По-перше, *DCFR* визначають поняття трасту через категорію правовідношення між особами стосовно певного майна, а не як річ, особу чи корпорацію. По-друге, слід звернути увагу, що траст дає змогу створювати на користь вигодонабувачів або для досягнення суспільно корисних цілей, тобто *DCFR* не передбачають створення трастів для досягнення приватних цілей. По-третє, наведене визначення трасту не передбачає «поділу» права власності на те, що падає під дію загального права, та те,

що регулюється правом справедливості. Як зазначають дослідники, це зроблено «не лише тому, що це було б неможливо у країнах цивільного права, у яких не існує права справедливості, а й будь-якому випадку це був би неточний опис трасту у загальному праві» [16, 23].

Науковці обґрунтовано критикують наведене визначення трасту, оскільки воно містить серйозні недоліки. Зокрема, на їхню думку, воно є занадто широким тому, за певних обставин, може охоплювати поруку або певні різновиди агентських відносин [16, 24]. Проте чи не найбільшим недоліком наведеного визначення є використання у *DCFR* визначення траст-фонду через категорію «комплекс майна» (*patrimony*). Для юриста країни загального права це буде складно, оскільки категорія *patrimony* там відсутня, вона характерна для країн цивільного права. З такої точки зору очевидно, що поняття «траст», викладене у *DCFR*, орієнтоване більше на країни цивільного права, аніж на країни загального права. На думку дослідників, «це одна з причин, чому траст не буде привабливим для осіб, що є резидентами юрисдикцій загального права Англії, Уельсу, Північної Ірландії та Республіки Ірландії. Використання таких понять, як *patrimony* та інших термінів країн цивільного права унеможлиблює їх застосування у національних судах країн загального права [16, 24].

Якщо говорити про підходи до визначення трасту у вітчизняній правовій науці, то ще у 1995 р. Р. Майданик здійснив одну із перших спроб на території СНД визначити поняття трасту. На його думку, «під правом довірчої власності слід розуміти сукупність майнових відносин довірчого характеру, що виникають з підстав, передбачених законодавством і реалізуються виключно в інтересах вигодонабувача (ів) трасту, за яким установник трасту передає довірчому власнику для формування траст-фонду майно, що

належить установнику в силу права власності, з метою інвестиційного управління об'єктом трасту шляхом реалізації повноважень управління-відособлення у порядку та на умовах, визначених у декларації про трасти» [17, 55].

Існують також інші визначення трасту. До прикладу, французький спеціаліст із порівняльного правознавства П. Леполь визначає траст як юридичний інститут, що є незалежною від будь-яких суб'єктів права майновою масою, єдність якої визначається цільовим призначенням, що не суперечить чинному законодавству та публічному порядку [10, 11]. Аналізуючи наведене визначення, Н. Соколова наголошує, що «в своєму визначенні П. Леполь взагалі не приділяє уваги ані відносинам, що складаються у трасті між довірчим власником і бенефіціарами трасту, ані обсягу взаємних прав та обов'язків учасників правовідносин. Саму довірчу власність він, по суті, зводить до трастового майна та його сутнісним характеристикам» [9, 12].

Отже, наведений (далеко не повний) перелік різноманітних визначень трасту лише підтверджує думку, висловлену на початку цієї статті, про те, що поняття трасту досі залишається невизначеним у силу його багатогранності та глибини. Частина існуючих дефініцій визначає поняття трасту через категорію зобов'язання, частина — через категорію правовідносин, а частина просто перераховує ознаки трасту.

На нашу думку, **трастом** є довірчі правовідносини, що виникають між власником (довірителем, установником) і довірчим власником (трасті) внаслідок передачі майна останньому у власність для досягнення суспільно корисної мети та/або для управління ним в інтересах наперед визначених осіб (вигодонабувачів, бенефіціаріїв) на засадах добросовісності, розумності, чесності та розсудливості.

Запропоноване визначення нам видається таким, що максимально відповідає сучасним тенденціям розуміння поняття трасту, оскільки:

- сформульоване через категорію *правовідношення*, що загалом відповідає поглядам, викладеним не лише у працях науковців, а й тим, що відображені авторами у *DCFR*;

- траст розуміється саме як *довірче* правідношення, тобто наголос зроблено на обов'язку довірчого власника діяти засадах добросовісності, розумності, чесності та розсудливості;

- визначення передбачає, що майно передається саме у *власність*, а не під

контроль чи в управління, що принципово відрізняє траст від інших трасто-подібних конструкцій (наприклад, довірчого управління або схожих правових конструкцій, які передбачають передачу майна в управління, при тому, що право власності на майно лишається у первісного власника);

- визначення охоплює різні види трастів, у тому числі благодійні, публічні та інші, які створюються не на користь певної особи або осіб, а для досягнення мети. При цьому мета має бути саме суспільно корисною, а не такою, яка стосується користі окремо взятої особи.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice/policies/civil/docs/dcfr_outline_edition_en.pdf.
2. *Hayton D. J., Mitchell C. C. J., Marshall O. R. Commentary and Cases on the Law of Trusts and Equitable Remedies.* — London, 2005. — 985 p.
3. *Moffat G., Garton J., Bean G., Prober R. Trusts Law: Text and Materials (Law in Context).* — Cambridge, 2005. — 1050 p.
4. *Maitland F. W. Equity: A Course of Lectures.* — Cambridge, 2011. — 368 p.
5. *Underhill A. and Hayton D. Law of Trusts and Trustees.* — 16th ed. — London, 2002.
6. *Hudson A. Equity and Trusts.* Routledge. — 2012. — 1346 p.
7. *Ramjohn M. Unlocking Trusts.* Hodder Education. — 2nd ed. — 2008. — 483 p.
8. Дженкс Э. Английское право. — М., 1947. — 378 с.
9. *Pettit P. H. Equity and the Law of Trusts.* — 11th ed. — Oxford, 2009. — 737 p.
10. *Соколова Н. В. Доверительная собственность (траст) в континентальной Европе.* — М., 2012. — 160 с.
11. *Convention of 1 July 1985 on the Law Applicable to Trusts and on their Recognition* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.pdf&cid=59.
12. *Дождев Д. В. Международная модель траста и унитарная концепция права собственности* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.msses.ru/win/faculty/law/dozdev-int-model-trust.rtf>.
13. *Hayton D. The Hague Convention on the Law Applicable to the Trust and on Their Recognition // The International and Comparative Law Quarterly.* — 1987. — Vol. 36. — № 2. — Pp. 260–282.
14. *Безбах В. Доверительная собственность // Советская юстиция.* — 1992. — № 5. — С. 10–11.
15. *Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности.* — М., 1999. — 400 с.
16. *Van S. Erp, Salomons A., Akkermans B., de Gruyter W. The Future of European Property Law.* — Munich, 2012. — 256.
17. *Майданик Р. А. Траст: собственность и управление капиталами (природа прав, рецепция в право Украины).* — Киев, 1995. — 176 с.

REFERENCES

1. *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR).* Available at: http://ec.europa.eu/justice/policies/civil/docs/dcfr_outline_edition_en.pdf.
2. *Hayton D. J., Mitchell C. C. J., Marshall O. R. Commentary and Cases on the Law of Trusts and Equitable Remedies,* London, 2005, 985 p.
3. *Moffat G., Garton J., Bean G., Prober R. Trusts Law: Text and Materials (Law in Context),* Cambridge, 2005, 1050 p.
4. *Maitland F. W. Equity: A Course of Lectures,* Cambridge, 2011, 368 p.
5. *Underhill A. and Hayton D. Law of Trusts and Trustees,* London, 2002.
6. *Hudson A. Equity and Trusts.* Routledge, 2012, 1346 p.
7. *Ramjohn M. Unlocking Trusts.* Hodder Education, 2008, 483 p.
8. *Dzhenks E. Angliyskoe pravo [The English law],* Moscow, 1947, 378 p.
9. *Pettit P. H. Equity and the Law of Trusts,* Oxford, 2009, 737 p.

10. Sokolova N. V. *Doveritelnaya sobstvennost (trast) v kontinentalnoy Evrope* [Direct trust in continental Europe], Moscow, 2012, 160 p.
11. Convention of 1 July 1985 on the Law Applicable to Trusts and on their Recognition. Available at: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.pdf&cid=59.
12. Dozhdev D. V. *Mezhdunarodnaya model trasta i unitarnaya kontseptsiya prava sobstvennosti* [International model of a trust and Unitary concept of an ownership right]. Available at: <http://www.msses.ru/win/faculty/law/dozhdev-int-model-trust.rtf>.
13. Hayton D. The Hague Convention on the Law Applicable to the Trust and on Their Recognition, *The International and Comparative Law Quarterly*, 1987, vol. 36, no. 2, pp. 260–282.
14. Bezbakh V. *Doveritelnaia sobstvennost* [Direct trust], *Sovetskaia iustytzia*, 1992, no. 5, pp. 10–11.
15. Davyd R., Zhoffre-Spynozy K. *Osnovnye pravovye systemy sovremennosti* [Main legal systems of the present], Moscow, 1999, 400 p.
16. Van S. Erp, Salomons A., Akkermans B., de Gruyter W. *The Future of European Property Law*, Munich, 2012, 256.
17. Maydanik R. A. *Trast: sobstvennost i upravlenie kapitalami (priroda prav, retseptsiya v pravo Ukrainy)* [Trust: property and management of the capitals (the nature of the rights, reception in the right of Ukraine)], Kyiv, 1995, 176 p.

Буюджи Г. Поняття трасту: класичні підходи та нові тенденції

Анотація. У статті аналізуються класичні та новаційні підходи до визначення поняття трасту, враховуючи його поширення у країнах, які традиційно не визнавали цей інститут. Крім того, надається оцінка визначенням категорії трасту, які на сьогодні пропонуються до використання в європейському приватному праві, яке є своєрідним «компромісом» для правових систем, що діють у кожній конкретній країні Європейського Союзу. На основі здійсненого аналізу автором пропонується власне визначення поняття трасту, яке, на її думку, має відповідати сучасним потребам розвитку суспільних відносин.

Ключові слова: траст, довірна власність, установник, довірчий власник, бенефіціарій, фідучіарні правовідносини, трастовий фонд, правовідношення, зобов'язання, право власності.

Буюджи А. Понятие траста: классические подходы и новые тенденции

Аннотация. В статье анализируются классические и инновационные подходы к определению понятия траста, учитывая его распространение в странах, традиционно не признававших данный институт. Кроме того, дается оценка определения категории траста, которая на данный момент предлагается для использования в европейском частном праве, которое является своеобразным «компромиссом» для правовых систем, действующих в каждой конкретной стране Европейского Союза. На основании проведенного анализа автором предлагается собственное определение понятия траста, которое, по ее мнению, должно отвечать современным потребностям развития общественных отношений.

Ключевые слова: траст, доверительная собственность, учредитель, доверительный собственник, бенефициарий, фидуциарные отношения, трастовый фонд, правоотношение, обязательство, право собственности.

Buiadzhy H. The Concept of Trust: Classical Approaches and New Trends

Annotation. This Article analyses the classical and modern approaches to the definition of the concept of trust, considering its expansion in countries that traditionally did not recognize this institution. Specifically, the Article contains the assessment of definitions given to the concept of trust, that are currently being offered for use in European private law, which is some kind of «compromise» for the legal systems functioning in each of the European Union member states. Based on the results of the analysis the author proposes her own definition of the concept of trust which, from her point of view, should meet the current needs of social relations' evolution.

Key words: trust, trust ownership, settlor, trustee, beneficiary, fiduciary relationship, trust fund, legal relationship, obligation, ownership.

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Ю. ТУРЛОВА
*кандидат юридичних наук,
старший радник юстиції,
докторант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАПрН України*

Вивчення злочинності як соціального та системного явища передбачає дослідження таких її якостей (саме визначають її як систему), як рівень організованості та повторності, латентність, інтенсивність, структура й динаміка. Екологічній злочинності як одному з видів злочинності властиві як внутрішні зв'язки (між її складовими, що, у свою чергу, також є системами більш низького порядку), так і зовнішні (між іншими її підвидами, суспільними процесами економічного, правового, політичного характеру тощо). Очевидно, що ці явища вимагають дослідження, пізнання, зокрема при з'ясуванні детермінаційного комплексу екологічної злочинності та, відповідно, визначення і планування заходів протидії.

Саме тому при вивченні екологічної злочинності, аналізу її сучасного стану доцільним є застосування методу структурного аналізу, сутність якого полягає у диференціації системного об'єкта, подальшому дослідженні та наданні характеристики його елементів. При цьому структурування може мати декілька варіантів, залежно від мети та завдань дослідження.

У вітчизняній кримінологічній літературі питання щодо кримінологічної характеристики екологічної злочинності в Україні, зокрема її структури, ставали предметом наукових досліджень Н. Іванової, Т. Корнякової, О. Мельник, Г. Поліщука та інших науковців.

Водночас, визнаючи важливість праць зазначених авторів, вважаємо структурний аналіз екологічної злочинності актуальним і вартим поглибленого дослідження.

Структура злочинності є однією з основних складових кримінологічної характеристики екологічної злочинності. На відміну від показників рівня та інтенсивності, які характеризують екологічну злочинність у кількісному аспекті, структура злочинності є якісним показником, що розкриває її склад і внутрішню побудову, тобто співвідношення між складовими, що утворюють екологічну злочинність як явище.

Автор під екологічною злочинністю розуміє соціальне явище, що має небезпечний для суспільства, об'єктивно-функціональний, соціально-конструктивний характер, та проявляє себе в поведінці, яка заборонена криміналь-

ним законодавством, і посягає на навколишнє природне середовище чи його окремі об'єкти, створюючи небезпеку біологічним основам існування людства [1], та саме тому виступає об'єктом окремого кримінологічного дослідження.

Визначеність екологічної злочинності як соціального явища забезпечується проявом її сутності, закономірного порядку організації, взаємодією та співвідношенням між її окремими структурними елементами. Розподіл сукупності облікованих фактів вчинення екологічних злочинів на окремі види та їх кількісні співвідношення з цілим — екологічною злочинністю — становить її структуру. Структура (від лат. *structura* — будова, порядок, зв'язок) становить сукупність істотних, відносно стійких, закономірних зв'язків між частинами (елементами) об'єкта, що забезпечують його єдність [2, 611].

А. Бабенко зауважує, що в регіональних кримінологічних дослідженнях структуру злочинності розглядають не лише як сукупність елементів, що її становлять, а й як характер їх взаємозв'язків. За допомогою вивчення структури злочинності фіксують закономірні взаємозв'язки різних елементів злочинності, підтверджують її здатність пристосовуватися до змін зовнішнього середовища, а також пристосовувати середовище для свого існування та розвитку [3, 65].

При визначенні системи екологічних злочинів, відповідно до Кримінального кодексу України (далі — КК України), нами був запропонований розподіл злочинів, що мають узагальнений об'єкт посягання, залежно від характеру посягання на такі категорії: злочини міжнародного характеру, що посягають на екологічну безпеку людства (ст. 441); екологічні злочини, які полягають у порушенні порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час виробничої діяльності, що заподіяло (або створило небезпеку заподіяння) суттєву еколо-

гічну шкоду (статті 236, 253); злочини у сфері ядерної та радіаційної безпеки (статті 265, 265¹, 267, 267¹, 274); злочини у сфері біологічної безпеки (ст. 326); екологічні злочини, які полягають у потуранні екологічній небезпеці, а саме: невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення та приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (статті 237, 238); злочини у сфері поводження з відходами (ст. 268) [4, 108].

Значна частина з кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за вчинення зазначених злочинів, є практично «мертвими». До таких норм варто віднести ст. 441 КК України «Екоцид», хоча останніми роками спостерігаються певні спроби її застосування. Так, порушене у червні 2015 р. кримінальне провадження за цією статтею за фактом пожежі на нафтобазі під Києвом у подальшому було закрито за ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України. Також наприкінці 2016 р. було порушене провадження за зазначеною статтею слідчим відділом Управління Служби безпеки України (далі — УСБУ) в Запорізькій області. Фабула справи звучить як недотримання технологічних норм і законодавства у сфері екологічної безпеки службовими особами промислових підприємств м. Запоріжжя, що призвело до забруднення території м. Запоріжжя та отруєння атмосфери, що може спричинити екологічну катастрофу. На нашу думку, зазначена справа також не матиме ніякої судової перспективи.

Тричі (у 2008 р. та двічі у 2016 р.) порушувалися кримінальна справа та провадження за ст. 326 КК України «Порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами». Зважаючи на те, що ч. 1 зазначеної статті сконструйовано як делікт екологічної безпеки, тобто караним є

навіть ризикована поведінка, що створила загрозу настання небезпечних наслідків (загибель людей, настання інших тяжких наслідків, заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого), провадження порушувалися при виявленні порушення правил зберігання ртуті, пестицидів та інших токсичних речовин. Жодної засудженої особи за ст. 326 КК України протягом досліджуваного нами періоду виявлено не було.

За статтею 268 КК України «Незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини» було виявлено 10 злочинів. Зазначений вид екологічно небезпечної злочинної діяльності у науковій літературі отримав назву «екологічна контрабанда», під якою розуміється: незаконне ввезення на територію країни та транскордонне переміщення небезпечних відходів із зарубіжних країн; незаконний вивіз рідкісних і зникаючих видів дикої флори та фауни; незаконний імпорт та експорт озоноруйнівних речовин [5, 111–112]. Г. Поліщук з цього приводу зауважив, що наявні тенденції щодо поширення географії та збільшення обсягів «екологічної контрабанди» у сукупності з процесами інтеграції нашої держави до європейської спільноти дають підстави прогнозувати, що зазначені злочинні прояви також набуватимуть ще більшого поширення [6, 47].

Вивчення джерел кримінологічної інформації підтверджує слушність таких прогнозів. Так, за висновками співдиректора Асоціації екологічного права Центральної та Східної Європи та СНД Д. Скрильнікова, за певними схемами в Україну ввозяться небезпечні відходи, а також відбуваються численні порушення законодавства в цій сфері, що є «бізнесом» на здоров'ї та майбутньому народу України. Так, упродовж 2001–2004 рр. у Львівську область у великих кількостях ввозилися угорські небезпечні відходи відомої у центральній та Східній Європі нафтогазової компанії «МОЛ». Тільки завдяки протестам гро-

мадськості вдалося не допустити спалювання гудронів на Добротвірській теплоелектростанції, однак, як стало відомо екологам, частину відходів без жодних дозволів спалювали на Миколаївському цементному заводі. Такий масштабний бізнес з «утилізації», а насправді з видалення чужих відходів на українській території, не міг відбуватися без сприяння і погоджень високих посадових осіб. Відомо, що до цього бізнесу було причетне навіть державне підприємство «МВС», яке ввозило відходи не лише в Україну, а й у Придністров'я [7]. Факти ввезення у Закарпаття з території Угорщини 1 500 т високо токсичних відходів, що містять неорганічні сполуки, передусім у великих кількостях отруйні важкі метали — такі як свинець, хром, мідь та нікель, висвітлювалися і в зарубіжних джерелах [8].

Як засвідчують матеріали правозастосовної практики, часто екологічно небезпечні відходи експортуються під виглядом матеріалів, що підлягають рециркуляції з подальшим складуванням. Такі відходи змішують з горючими матеріалами та легально транспортуються в іншу країну.

Ввезення таких відходів становить значну небезпеку довкіллю та здоров'ю людей, адже рано чи пізно небезпечні відходи включаться у кругообіг і будуть мігрувати по трофічних ланках [9, 57–58].

Водночас така злочинна діяльність практично не відображена у кримінальній статистиці, адже незадовільна система контролю за транскордонним перевезенням відходів та корупція серед чиновників дає можливість «екологічним контрабандистам» безкарно застосовувати вже давно апробовані в країнах третього світу схеми ввезення небезпечних відходів та отримувати надприбутки за рахунок безпеки та здоров'я людей.

Окремі статті, що встановлюють відповідальність за вчинення злочинів

у сфері ядерної та радіаційної безпеки, також не мають практичного застосування. Так, за 15-річний період аналізу за ст. 265¹ КК України «Незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію» жодного разу не порушувалася кримінальна справа чи провадження.

Лише чотири рази виявлялися ознаки порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274 КК України). Підставами для порушення кримінальних проваджень були порушення оперативним персоналом і посадовими особами атомних електростанцій відповідних інструкцій щодо правил ядерної та радіаційної безпеки і ліквідації аварій, що створило загрозу настання тяжких наслідків. Крім того, за ст. 274 КК України порушувалися провадження за повідомленнями із залізниці щодо радіаційно небезпечного металобрухту, потужність гамма-випромінювання якого значно перевищує встановлену норму, що створило загрозу загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків. До суду дійшла за зазначеною статтею лише одна справа у 2011 р., яку було закрито у зв'язку зі зміною обстановки.

Практично повністю зазначена група екологічних злочинів представлена незаконним поводженням із радіоактивними матеріалами (ст. 265 КК України) — 30,2 %, порушенням правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами (ст. 267 КК України) — 13,3 % та порушенням вимог режиму радіаційної безпеки (ст. 267¹ КК України) — 53,2 %.

Зауважимо, що два зі злочинів, які посягають на ядерну та радіаційну безпеку, є відносними новелами кримінального законодавства — незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромі-

нює радіацію, та порушення вимог режиму радіаційної безпеки — були криміналізовані у 2007 р. унаслідок прийняття законів від 24 травня 2007 р. № 1071-V «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо боротьби з ядерним тероризмом у зв'язку з ратифікацією Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму» та від 19 квітня 2007 р. № 966-V «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення правил радіаційної безпеки».

Екологічні злочини, які полягають у порушенні порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час виробничої діяльності, що заподіяло (або створило небезпеку заподіяння) суттєву екологічну шкоду (статті 236, 253 КК України) виявлялись 90 разів (відповідно 80 та 10).

За аналізований період лише 15 разів обліковувалися злочини, які полягають у потуранні екологічній небезпеці. З них 10 становили злочини, пов'язані з невжиттям заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК України) та 5 — із приховуванням або перекрученням відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238 КК України).

Загалом злочини у сфері ядерної, радіаційної безпеки та екологічної безпеки становлять 1,9 % у структурі екологічної злочинності.

Розглядаючи екологічні злочини, які мають локальний об'єкт посягання, зауважимо, що зазначена категорія злочинів залежно від виду природного об'єкта, на який спрямоване посягання, розподілена нами на такі групи: екологічні злочини у сфері охорони земель (статті 239, 239¹, 239², 254 КК України); екологічні злочини у сфері охорони

надр (ст. 240 КК України); екологічні злочини у сфері охорони вод (статті 242, 243 КК України); екологічні злочини у сфері охорони атмосферного повітря (ст. 241 КК України); екологічні злочини у сфері охорони тваринного світу (статті 248, 249, 250, 251 КК України); екологічні злочини у сфері охорони рослинного світу (статті 245, 246, 247 КК України); екологічні злочини у сфері охорони природних комплексів (екосистем), що складаються з різноманітних природних об'єктів (статті 244, 252 КК України) [4, 108].

Порівняно з попередньою категорією злочинів (що мають узагальнений об'єкт посягання) екологічні злочини, які мають локальний об'єкт посягання, характеризується значно більшою поширеністю.

Так, протягом аналізованого періоду було виявлено 1 669 екологічних злочинів у сфері охорони земель, що становить 4,8 % від усієї кількості екологічних злочинів. З них найбільшу частку становить забруднення або псування земель (ст. 239 КК України) — 59,1 %. Питома вага безгосподарського використання земель (ст. 254 КК України) — 20,7 %. Найменшими у цій групі злочинів є частки незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України) і незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239² КК України) — 12,2 % та 7,9 % відповідно. Водночас зазначені посягання доповнили розділ VIII Особливої частини КК України лише у 2009 р. відповідно до Закону України від 5 листопада 2009 р. № 1708-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля», відтак питома вага цих злочинів у структурі усіх екологічних злочинів у сфері охорони земель протягом останніх років постійно зростає.

Злочини у сфері охорони надр (ст. 240 КК України) є одними з найпо-

ширеніших екологічних злочинів, а їх рівень має стабільну тенденцію до зростання. Порівняно з 2002 р. щорічна кількість облікованих злочинів цієї категорії зросла у понад 10 разів. Їх частка у структурі екологічної злочинності становить 18,6 %. Представлена зазначена категорія злочинів незаконним видобутком корисних копалин загальнодержавного значення (піску, суглинків та глини, пиляного вапняку, пісковика, граніту, крейди, марганцевої руди, вугілля, бурштину-сирцю, артезіанської води тощо).

Злочини у сфері охорони вод є одним із видів злочинного забруднення довкілля та традиційно характеризуються невисокою облікованістю — протягом останніх 15 років було виявлено 366 злочинів, більшість із яких представлено порушенням правил охорони вод (ст. 242 КК України) — 87,4 %, решту становить забруднення моря (ст. 243 КК України) — 12,6 %. Як і стосовно попередньої групи злочинів, простежується стійка тенденція до зростання кількості виявлених злочинів. Так, якщо у 2002 р. було виявлено лише 7 таких злочинів, то у 2016 р. — 53. Питома вага злочинів у сфері охорони вод у структурі екологічної злочинності становить 1,1 %.

Провадження за фактами порушень правил охорони вод найчастіше пов'язані зі скиданням приватними, комунальними підприємствами з перевищенням затверджених нормативів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин зі зворотними водами з очисних споруд, а також забрудненням річок чи інших водних джерел каналізаційними стоками чи невідомими речовинами. Такі дії спричиняли забруднення поверхневих чи підземних вод і водоносних горизонтів, та за оцінками правоохоронних органів створювало небезпеку для життя, здоров'я людей та для довкілля. Нерідко поштовхом для реагування на факти забруднення ставали повідомлення про

масову загибель водних живих організмів: риби, раків та ін.

Найчастіше злочинне забруднення моря виявляється унаслідок несанкціонованого скидання баластних вод морськими суднами, а також забруднення нафтопродуктами, стічними, каналізаційними водами в акваторіях морських портів і територіях баз відпочинку, часто — за інформацією інтернет-джерел.

Кількість злочинів у сфері охорони атмосферного повітря демонструє найстрімкіше з усіх екологічних злочинів зростання — у 2002 р. була порушена лише одна справа за ст. 241 КК України, а у 2016 р. — 96. Значна частина порушених у 2016 р. проваджень стосувалася виготовлення приватними підприємствами на території Житомирської області деревного вугілля без належних на те дозвільних документів, що супроводжувалося забрудненням повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами. Середній щорічний показник виявлення забруднення атмосферного повітря становив 19 злочинів. Частка злочинів зазначеної категорії у загальній структурі екологічної злочинності протягом 2002–2016 рр. становить лише 0,8 %.

Злочини у сфері охорони тваринного світу майже повністю представлені злочинним браконьєрством, а саме незаконним зайняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249 КК України) — 91,3 % і незаконним полюванням (ст. 248 КК України) — 8,3 %. На сьогодні зазначені посягання набули масового характеру, організованості та кримінального професіоналізму, завдаючи суспільству та державі значної економічної та екологічної шкоди. Наслідками масштабного браконьєрства в Україні є різке зниження кількості диких тварин і запасів риби.

На відміну від попередніх категорій злочинів, браконьєрські посягання

характеризуються доволі стабільними показниками: коливання рівня цих злочинів від середньорічних показників є незначним. Проведення вибухових робіт із порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 250 КК України), яке теж відноситься до зазначеної групи злочинів, жодного разу не виявлялося. Також одиничними, незважаючи на збільшення фактів виявлення протягом останніх трьох років, є випадки обліку порушення ветеринарних правил (ст. 251 КК України) — 39 за 15 останніх років. Загалом вага злочинів у сфері охорони тваринного світу у структурі екологічної злочинності становить 27,7 %.

Групу злочинів у сфері охорони рослинного світу утворює незаконна порубка лісу (ст. 246 КК України) — 96,5 %, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ст. 245 КК України) — 3,3 % та порушення законодавства про захист рослин (ст. 247 КК України) — 0,2 %. Незаконна порубка лісу є найпоширенішим екологічним злочином. Щороку виявляється у середньому 976 таких злочинів, а у 2016 р. було зафіксовано рекордне значення — 2 313 злочинів. Група злочинів у сфері охорони рослинного світу має найбільшу частку серед інших екологічних злочинів — 44,1 %.

Екологічні злочини у сфері охорони природних комплексів (екосистем), що складаються із різноманітних природних об'єктів, представлені умисним знищенням або пошкодженням територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України), порушенням законодавства про континентальний шельф України (ст. 244 КК України). Щороку обліковується у середньому 20 злочинів, передбачених ст. 252 КК України. Норма, що встановлює кримінальну відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф України, практично не застосовується — протягом аналізованого

періоду справа та провадження за цією статтею порушувалася лише двічі — у 2013 р. та 2016 р. У минулому році провадження було порушено за фактом виявлення у районах Голіцинського та Одеського газових родовищ у виключній (морській) економічній зоні України незаконної розвідки та розробки природних ресурсів, експлуатації установок і споруд у промислових цілях, а також розміщення на зазначеному місці бурових платформ, суден забезпечення, а також військового корабля без дозволу компетентних органів України.

Частка цієї групи серед інших екологічних злочинів становить 0,9 %.

Діаграма на *рис. 1* ілюструє розраховані узагальнюючі показники структу-

ри. Зважаючи на відносно незначні (порівняно з іншими видами екологічних злочинів) рівні злочинів, що у своїй сукупності утворюють першу категорію екологічних злочинів (тобто ті, що мають узагальнений об'єкт посягання), на діаграмі вони об'єднані в одну групу під назвою «злочини проти екологічної, ядерної, радіаційної, біологічної безпеки».

Підсумовуючи розглянутий у статті матеріал, слід зазначити, що структурний аналіз екологічної злочинності є основою для розроблення і здійснення заходів запобігання злочинам цієї категорії, адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних та інших заходів протидії екологічній злочинності.

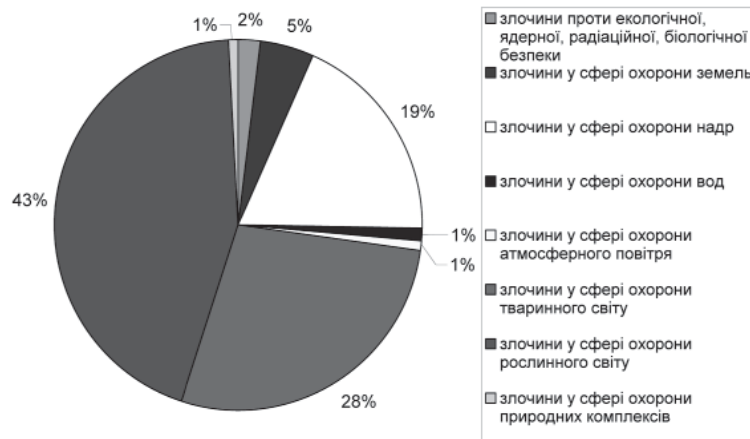

Рис. 1. Структура екологічної злочинності протягом 2002–2016 рр. в Україні

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Турлова Ю. А. Феномен екологічної злочинності: питання кримінологічної дефініції // *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* — 2014. — Вип. 66. — С. 237–246.
2. *Філософський енциклопедичний словник.* — К., 2002. — 742 с.
3. Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір : моногр. — О., 2014. — 416 с.
4. Турлова Ю. А. Система екологічних злочинів // *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* — 2016. — Вип. 36. — Т. 2. — С. 103–109.
5. Бакунина Т. С. О некоторых проблемах борьбы с экологическими правонарушениями (по материалам Всероссийского совещания) // *Государство и право.* — 1997. — № 1. — С. 100–119.
6. Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006. — 294 с.
7. *Україна в Європі — полігон для видалення небезпечних відходів?* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.vgolos.ua/articles/ukraina_v_yevropi_poligon_dlya_vydalennya_nebezpechnyh_vidhodiv_104807.html?print.

8. Ahrens R. Und dann kamen die Kopfschmerzen [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ingenieur.de/Themen/Klima-Umwelt/Und-kamen-Kopfschmerzen>.
9. Мягченко О. П. Основы экологии : підруч. — К., 2010. — 312 с.

REFERENCES

1. Turlova Iu. A. Fenomen ekolohichnoi zlochynnosti: pytannia kryminolohichnoi defynitsii [Phenomenon of ecological crime: questions of a criminological definition], *Derzhava i pravo. Iurydychni i politychni nauky*, 2014, Issue 66, pp. 237–246.
2. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary], Kyiv, 2002, 742 p.
3. Babenko A. M. Zapobihannia zlochynnosti v rehionakh Ukrainy: kontseptualno-metodolohichni ta prakseolohichni vymiry [Prevention of crime in regions of Ukraine: conceptual and methodological and prakseologic measurement], Odesa, 2014, 416 s.
4. Turlova Iu. A. Systema ekolohichnykh zlochyniv [System of ecological crimes], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 2016, Issue 36, vol. 2, pp. 103–109.
5. Bakunina T. S. O nekotorykh problemakh bor'by s ekolohicheskimi pravonarusheniyami (po materialam Vserossiyskogo soveshchaniya) [In Some problems of fight against ecological offenses (on materials of the All-Russian meeting)], *Gosudarstvo i pravo*, 1997, no. 1, pp. 100–119.
6. Polishchuk H. S. Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia zlochynam proty dovkillia (za materialamy Prychornomorskoho rehionu Ukrainy) [The criminological characteristic and the prevention of crimes against the environment (on materials of the Black Sea region of Ukraine)], Kyiv, 2006, 294 p.
7. Ukraina v Ievropi — polihon dlia vydalennia nebezpechnykh vidkhodiv? [Ukraine in Europe — the ground for removal of dangerous wastes?]. Available at: http://www.vgolos.ua/articles/ukraina_v_yevropi_poligon_dlya_vydalennya_nebezpechnykh_vidhodiv_104807.html?print.
8. Ahrens R. Und dann kamen die Kopfschmerzen. Available at: <http://www.ingenieur.de/Themen/Klima-Umwelt/Und-kamen-Kopfschmerzen>.
9. Miahchenko O. P. Osnovy ekolohii [Fundamentals of ecology], Kyiv, 2010, 312 p.

Турлова Ю. Структурний аналіз екологічної злочинності в Україні

Анотація. У статті на основі офіційних статистичних джерел проведено структурний аналіз екологічної злочинності за період 2002–2016 рр. Ґрунтуючись на авторському варіанті розподілу екологічних злочинів на такі, що мають узагальнений та локальний об'єкт посягання, розраховані відносні показники злочинів кожної категорії та їх кількісні співвідношення з цілим — екологічною злочинністю. З'ясовано, що найпоширенішими злочинами, що посягають на довкілля загалом, є злочини у сфері ядерної, радіаційної безпеки та злочини у сфері екологічної безпеки. Загалом посягання зазначеної категорії становлять 1,9 % у структурі екологічної злочинності.

Аналіз злочинів, що мають локальний об'єкт посягання, дозволив встановити найбільш поширені види екологічних злочинів, до яких відносяться злочини у сфері охорони рослинного світу, злочини у сфері охорони тваринного світу та злочини у сфері охорони надр. Розрахована питома вага зазначених категорій злочинів у загальній структурі екологічної злочинності становить 44,1 %, 27,7 % та 18,6 % відповідно.

Кожній категорії екологічних злочинів надана кримінологічна характеристика, наведені відповідні приклади з правозастосовної практики. Зроблено висновок, що структурний аналіз екологічної злочинності є основою для розроблення та здійснення заходів запобігання злочинам цієї категорії, адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних й інших заходів протидії екологічній злочинності.

Ключові слова: екологічна злочинність, структура, аналіз, показники, питома вага.

Турлова Ю. Структурный анализ экологической преступности в Украине

Аннотация. В статье на основе официальных статистических данных проведен структурный анализ экологической преступности за период 2002–2016 гг. Основываясь на авторском варианте распределения экологических преступлений на такие, которые имеют обобщенный и локальный объект посягательства, рассчитаны относительные показатели преступлений каждой категории и их количественные соотношения с целым — экологической преступностью. Установлено, что наиболее распространенными преступлениями, посягающими на окружающую среду в целом, являются преступления в сфере ядерной, радиационной безопасности и преступления в сфере экологической безопасности. В целом же посягательства указанной категории составляют 1,9 % в структуре экологической преступности.

Анализ преступлений, имеющих локальный объект посягательства, позволил установить наиболее распространенные виды экологических преступлений, к которым относятся преступления в сфере охраны растительного мира, преступления в сфере охраны животного мира и преступления в сфере охраны недр. Рассчитан удельный вес указанных категорий

преступлений в общей структуре экологической преступности, что составляет 44,1 %, 27,7 % и 18,6 % соответственно.

Каждой категории экологических преступлений дана криминологическая характеристика, приведены соответствующие примеры из правоприменительной практики. Сделан вывод, что структурный анализ экологической преступности является основой для разработки и осуществления мер предупреждения преступлений данной категории, адекватных законодательных, правоприменительных, организационных и других мер противодействия экологической преступности.

Ключевые слова: экологическая преступность, структура, анализ, показатели, удельный вес.

Turlova Yu. Structural Analysis of Environmental Crime in Ukraine

Annotation. The article presents a structural analysis of environmental crime over the period 2002–2016 based on data from official statistical sources. Proceeding from the author's original classification of environmental crimes into those having a general and a local object of the offense, relative indices of crimes from each category and their quantitative relationships to total environmental crime have been estimated. It is found that the most common crimes against the environment in general are nuclear, radiation safety crimes and crimes related to environmental safety. Overall, offenses of this category account for 1.9 % in the environmental crime structure.

The analysis of crimes with a local object of the offense has established the most common types of environmental crimes, which include crimes of flora protection, crimes of fauna protection and crimes of mineral resources protection. The proportion of these crime categories in the general environmental crime structure is estimated to account for 44,1 %, 27,7 % and 18,6 %, respectively.

Each environmental crime category is given respective criminological characteristics, with relevant examples from law enforcement practice. The author arrives at the conclusion that the structural analysis of environmental crime provides the basis for development and implementation of measures to prevent crimes of this category, as well as adequate legislative, law enforcement, administrative and other measures of combating environmental crime.

Key words: environmental crime, structure, analysis, indicators, specific gravity.

Пропонується підручник:

Європейське право: Право Європейського союзу : підручник / за заг. ред. В. І. Муравйова. — К. : Ін Юре, 2015 —

Кн. четверта : Матеріальне право Європейського союзу / В. І. Муравйов (голова авт. кол.), С. Д. Білоцький, О. О. Грінченко, М. О. Медведєва [та ін.]. — К. : Ін Юре, 2016. — 400 с.

У підручнику аналізується широкий спектр сфер регулювання в праві Європейського союзу, які формують матеріальне право ЄС, таких як енергетичне право ЄС, інформаційне право ЄС, право навколишнього середовища ЄС, податкове право ЄС, правове регулювання космічної діяльності в ЄС, правове регулювання освіти і науки в ЄС та інших. У виданні враховані всі останні зміни до правопорядку Європейського союзу.

Робота призначена для викладачів, студентів, аспірантів, наукових та практичних працівників, усіх, хто цікавиться питаннями правового регулювання європейської інтеграції.

Замовляйте видання за телефоном:

+380 (44) 537-51-11

або електронною поштою:

sales@inyure.kiev.ua

http://www.inyure.ua

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ НЕЮ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ФУНКЦІЇ

М. СТЕФАНЧУК
*кандидат юридичних наук, докторант
Національної академії прокуратури України*

У сучасних умовах реформування органів прокуратури, необхідності наближення їх діяльності до європейських стандартів, дослідження елементів організації діяльності прокуратури щодо реалізації її функцій, зокрема представницької, виникає потреба у переосмисленні існуючих та застосуванні нових методологічних підходів до вивчення їх сутності та змісту.

У цьому контексті слід зауважити, що однією з актуальних складових прокурорського менеджменту в частині організації діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції є визначення її *праксеологічних засад*.

Праксеологія, як її розуміють автори цієї концепції, зокрема А. Шатільє, К. Адамецький, А. Файоль, М. Мартін, Ж. Гостеле, Т. Котарбінський та інші, є теорією свідомої та умисної діяльності людини з погляду її цілераціональної

організації та результативності [1]. Загальну теорію праксеології як теорію досконалості практичних дій створив польський учений Т. Котарбінський [2]. Водночас праксеологічний підхід, як слушно зазначається у науковій літературі, підходить і для дослідження правових явищ [3]. У доктрині при визначенні предмета правової праксеології, зокрема, зазначається, що правова праксеологія покликана насамперед встановити правовий характер певної діяльності, тобто не лише її припустимість, а й доцільність з погляду людини та соціуму. При цьому однією з ключових проблем правової праксеології є вдосконалення правової практики з огляду на те, що кінцевою метою будь-якого науково-теоретичного дослідження є, зрештою, практичний результат [4, 52, 54].

Питання організації діяльності органів прокуратури щодо реалізації представницької функції досліджувалося

у працях багатьох науковців, зокрема, О. Анпілогова, А. Гусарової, Л. Давиденка, Т. Дунаса, П. Каркача, І. Козьякова, В. Корж, М. Косюти, М. Мичка, О. Натрус, М. Руденка, О. Севрук та ін.

Варто зазначити, що першим припущення про можливість новітнього підходу до вивчення організації прокурорської діяльності на сучасному етапі з праксеологічної точки зору запропонував І. Козьяков. У цьому контексті слід погодитися з думкою науковця, який, аналізуючи працю Т. Котарбінського, зазначив, що методологічно значущим для дослідження питання організації діяльності прокуратури є саме праксеологічне обґрунтування форм, методів і способів прокурорської діяльності, шляхів покращання її ефективності, адже для того, щоб стати ефективною, діяльність повинна бути результативною і плідною (вона має досягати поставленої мети); «правильною» (точною, адекватною, інакше кажучи, максимально наближеною до заданого взірця — норми); «чистою» (варто максимально уникати непередбачених наслідків і непотрібних, дотикових атрибутів, моментів, компонентів); «надійною» (прийоми діяльності є більш надійними, коли наявна об'єктивна можливість досягнення цими прийомами окресленого результату) і насамкінець — послідовною [2, 25; 5, 31].

У цьому контексті слід зауважити, що один з основоположників праксеології Ж. Гостеле розробив систему, яку прийнято називати методологією практичної майстерності. У межах цієї системи він упорядкував принципи наукової організації праці, зокрема: 1) вибір мети — точне визначення результату, який має бути отриманий; 2) осмислення засобів для досягнення визначеної мети, які вивчені дійсними умовами; 3) виконання плану дій шляхом застосування осмислених засобів; 4) контроль виконання, який полягає в об'єктивній оцінці отриманих результатів; 5) визначення причин поразки або

недоліків практичної діяльності [6, 133–134]. Показовим є те, що вказані принципи були втілені не лише в сучасній науці управління, а й мають практичне застосування. Так, у програмі Європейського Союзу *EUROPEAID* 113768/D/SV/RU «Оцінка ефективності діяльності державних службовців» [7] одним із методів комплексної оцінки ефективності діяльності державних службовців, робота яких не пов'язана з випуском продукції, визначений так званий метод управління за цілями, який є одним із найбільш поширених у розвинутих зарубіжних країнах. При цьому управління за цілями, що використовується для оцінки керівників і спеціалістів, складається із таких елементів: 1) створення чітких та добре сформульованих цілей діяльності, яку необхідно виконати; 2) розробка плану дій, у якому формулюються шляхи досягнення цілей; 3) виконання плану дій; 4) оцінка досягнутих результатів; 5) корегування діяльності за необхідності; 6) створення нових цілей майбутньої діяльності.

Тому, якщо проаналізувати принципи концепції практичної майстерності Ж. Гостеле та зміст управління за цілями як метод оцінки ефективності діяльності службовців, можна віднайти багато спільних чи навіть подібних елементів. Крім того, їх складові є елементами організації діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції. Як уже зазначалося раніше [8], переважна частина науковців визначають *планування роботи, аналітичну роботу щодо представництва інтересів, контроль виконання заходів із представництва інтересів, оцінку ефективності виконаної роботи* елементами організації діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції.

Дослідження вказаних елементів організації діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції із застосуванням праксеологічного

підходу, відштовхуючись від законодавчо визначеної головної мети діяльності прокуратури (ст. 23 Закону України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII «Про прокуратуру» (далі – Закон)), і визначає мету цієї статті.

Вважаємо, що визначивши мету діяльності, її безпосередня організація повинна розпочинатися з планування. При цьому терміно-поняття «планування» у діяльності органів прокуратури трактується полісемантично, зокрема, як: 1) управлінська функція; 2) один із видів управлінського рішення; 3) спосіб розподілу роботи і встановлення індивідуальної відповідальності; 4) засіб інтегрування зусиль працівників прокуратури у певній послідовності та спрямованості дій; 5) допоміжний інструмент контролю за діяльністю підпорядкованих органів (підрозділів) і підлеглих [9, 98]. Можна погодитись із тим, що кожне з наведених визначень є слушним і має застосовуватися з урахуванням контексту його вживання. Однак у межах цієї статті ми тяжіємо до розуміння планування як процесу вирішення питань про послідовність і строки виконання певних робіт, який базується на досконалому вивченні та володінні інформацією про кадрові, матеріальні та інші можливості їх виконання.

Планування, як і будь-який інший процес, будується на певних принципах, до яких у науці традиційно відносять: 1) принцип конкретності (тобто план має бути конкретним з юридично правильним формулюванням планових заходів); 2) принцип оптимальної достатності (тобто обсяг планових заходів має узгоджуватися зі штатними можливостями прокуратури); 3) принцип стабільності (інакше кажучи, заплановані заходи мають бути незмінними, стабільними, хоча, звичайно, залежно від оперативної обстановки в місті, районі план може корегуватися) [10, 40]. Інколи науковці виокремлюють також і інші принципи плану-

вання, як-от: цілеспрямованості (проявляється у цілеспрямованості заходів на вирішення основних завдань); комплексності (означає, що до плану роботи повинні включатися заходи, які належать до усіх галузей та напрямів прокурорської діяльності) [11, 41]; послідовності планів (що проявляється у наступності, тобто один план є продовженням іншого) [12, 56]; наукової обґрунтованості, законності та системності планів [13, 11–12] тощо.

Локальним правовим актом, що визначає загальні принципи планування в органах прокуратури, є наказ Генеральної прокуратури України (далі – ГПУ) від 19 січня 2017 р. № 15 «Про основні засади організації роботи в органах прокуратури України» [14], у п. 12 якого вказано на необхідність забезпечувати цілеспрямованість планових заходів, комплексний підхід до їх формування, відповідність сучасним вимогам і потребам практичної роботи в умовах реформування.

Цим наказом також передбачено, що у планах роботи ГПУ з урахуванням стану законності, поширеності порушень прав і свобод громадян та інтересів держави слід виокремлювати конкретні заходи з найбільш актуальних питань та щодо виконання першочергових завдань органів прокуратури, зокрема перевірки стану додержання вимог законодавства в межах наданих повноважень, стану організації роботи на окремих напрямках у регіональних прокуратурах, а також надання практичної допомоги, заходи аналітичного та навчально-методичного характеру. При цьому для регіональних прокуратур передбачено планування перевірок стану організації роботи на окремих напрямках у місцевих прокуратурах, надання практичної допомоги їх керівникам, заходи аналітичного та навчально-методичного характеру. Для місцевих прокуратур рішення про необхідність планування роботи, його форми і періодичність приймається керівниками

місцевих прокуратур самостійно, на основі стану законності та потреб практичної діяльності (п. 12).

На нашу думку, з огляду на нетривалий досвід функціонування місцевих прокуратур, які розпочали свою діяльність лише з грудня 2015 р., враховуючи віддаленість розташування низки працівників, планування їх діяльності є однією з найбільш важливих складових з усіх праксеологічних засад їхньої діяльності. Якщо розглядати діяльність щодо реалізації представницької функції, то для належної організації роботи на цьому напрямі важливим вбачається здійснення насамперед короткострокового планування. Адже керівник прокуратури має планувати діяльність з огляду на кількість справ за позовами прокурорів, що розглядаються судами першої інстанції на території, яка підпадає під юрисдикцію відповідної місцевої прокуратури. На наше переконання, це може бути щомісячне або щотижневе планування, але разом із тим форми та строки планування мають визначитися самостійно керівником прокуратури. При цьому не варто залишати поза увагою й особисте планування працівниками своєї роботи, що, знову ж таки, є важливим саме для діяльності щодо реалізації представницької функції, хоча жодними локальними актами воно не передбачене як обов'язкове. Плануючи своє роботу, прокурор зобов'язаний враховувати участь у розгляді справ судами, що призначають, відкладають, оголошують перерву у розгляді справ за власним розкладом. Окрім того, розгляд вже призначених справ може бути тривалим у часі з огляду на особливості розгляду судами справ різних категорій. У зв'язку з цим для раціонального використання свого часу прокурори, які наділені повноваженнями щодо реалізації представницької функції, мають, на нашу думку, обов'язково здійснювати короткострокове планування власної роботи. А керівник (про-

куратури або структурного підрозділу), у свою чергу, має звертати увагу на те, як підлеглі йому працівники планують використання свого робочого часу (тайм-менеджмент). Звичайно, це не має призвести до заорганізованості в роботі, коли значну частину свого часу підлеглі спочатку складають власні щоденні плани роботи, а потім звітують про їх виконання. Але періодичний і вибірково моніторинг планування працівниками свого робочого тижня або дня має, по-перше, дисциплінувати, а по-друге, сприяти формуванню такої корисної звички, як планування власного робочого часу. Зазначене, на нашу думку, матиме позитивний вплив на загальну ефективність організації діяльності щодо реалізації представницької функції.

Планування роботи як елемент організації діяльності пов'язане з *інформаційно-аналітичною роботою*, яку пропонується вважати окремим елементом організації діяльності щодо реалізації представницької функції. Так, інколи в науковій літературі до окремих елементів організації діяльності щодо реалізації досліджуваної функції відносять, поряд з іншими, інформаційне забезпечення, взаємодію структурних підрозділів і працівників органів прокуратури, аналітичну роботу з представництва інтересів громадянина або держави в суді [15, 82–83]. Не заперечуючи важливості цих складових у загальній організації діяльності щодо реалізації представницької функції, варто зазначити, що з огляду на зміни, які відбулися у законодавчому регулюванні діяльності прокуратури, відсутні підстави для їх виокремлення. Водночас доцільно, враховуючи їхню взаємопов'язаність, об'єднати їх в один елемент, який пропонується визначати як *інформаційно-аналітична діяльність щодо реалізації представницької функції*. Такий висновок можна зробити з огляду на зазначене далі. Інформаційне забезпечення в організації діяль-

ності щодо реалізації представницької функції, як зазначається у науковій літературі, має спрямовуватися на вивчення реального стану законності, виявлення причин та умов, що впливають на його погіршення, правильне визначення напрямів позовної роботи та застосування інших представницьких заходів, розробку конкретних механізмів щодо підвищення результативності й ефективності представницької діяльності [16, 83].

При цьому науковці виокремлюють три принципи інформаційного забезпечення: 1) оперативності інформації (у прокуратурі повинні бути розроблені форми й методи отримання інформації, тобто: за якими напрямами прокурорської діяльності, які дані, з яких джерел та в які строки мають надходити до прокуратури); 2) повноти інформації (необхідно виділяти оптимальний обсяг інформації, яку треба отримати від того чи іншого суб'єкта, для забезпечення якісної аналітичної роботи, визначення пріоритетних напрямів діяльності і застосування необхідних засобів прокурорського реагування; 3) достовірності інформації (інформація повинна бути об'єктивною, відповідати фактичній ситуації) [17, 82]. Водночас з огляду на специфіку діяльності органів прокуратури саме щодо реалізації представницької функції, на наше переконання, окремо слід говорити про виокремлення ще одного принципу — *принципу «судової якості інформації»*, який полягає у тому, що інформація, яка є об'єктом інформаційно-аналітичної діяльності прокурора, завжди повинна перевірятися на її спроможність бути використаною в суді як аргумент, факт чи доказ. І якщо інформація не наділена такою якістю, то вона може мати переважно допоміжний характер.

О. Натрус із цього приводу зазначає, що джерела інформації можна умовно розподілити на три групи: загальні, спеціальні та внутрішньовідомчі.

До загальних, на думку автора, належать звернення, заяви, скарги громадян та організацій, юридичних осіб, повідомлення у засобах масової інформації, матеріали судових справ. До спеціальних джерел інформації належать дані державних і контролюючих органів. Внутрішньовідомча інформація отримується від прокуратури вищого рівня або структурних підрозділів відповідної прокуратури про виявлені за певний період факти невідшкодування збитків, що заповдіяні інтересам держави та громадян, виявлені порушення закону, що потребують застосування заходів представницького характеру [16, 84]. При цьому наведені наукові позиції, безумовно, є слушними у контексті тих історичних реалій, що існували на час опублікування вказаних праць. Адже на той час діяльність прокуратури регламентувалася Законом України «Про прокуратуру» 1991 р., який по-іншому визначав як функції органів прокуратури (серед яких, зокрема, був так званий «загальний» нагляд), так і повноваження прокурорів у частині витребування необхідних прокурору матеріалів із державних і контролюючих органів, проведення наглядових перевірок з питань додержання законів усіма органами, установами, підприємствами й організаціями. Саме за наявності вказаних функцій і повноважень у роботі з інформаційного забезпечення так важливо було визначати і коло спеціальних джерел для отримання інформації, з якої можливо було встановити підстави для застосування повноважень щодо реалізації представницької функції, строки та порядок надходження такої інформації до прокуратури, системність і періодичність її аналізу.

Натомість за приписами Закону функції загального нагляду немає, повноваження прокурора щодо витребування необхідної йому для реалізації представницької функції інформації жорстко обмежені положеннями ст. 23,

тобто використання так званих спеціальних джерел вже не матиме такого визначального та суттєвого значення в інформаційному забезпеченні діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції. Відповідно до чинної правової регламентації діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції ГПУ орієнтує здобувати відомості про наявність підстав для представництва з інформації органів державної влади, місцевого самоврядування (у тому числі на їхніх офіційних сайтах), публікацій у засобах масової інформації, зокрема і мережі Інтернет, зі звернень фізичних і юридичних осіб, депутатів усіх рівнів, громадських об'єднань та організацій, копій судових рішень, розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень, матеріалів кримінальних проваджень, інших джерел.

Також значно звужено і можливості використання внутрішньовідомчих джерел. Так, якщо раніше матеріали з усіх структурних підрозділів в органах прокуратури, що містили підстави для застосування представницьких повноважень, передавались у межах взаємодії до підрозділів представництва, то нині створені окремі підрозділи за предметно-галузевим принципом, які поряд з іншими повноваженнями також реалізують представницьку функцію. Зокрема, це стосується Головної військової прокуратури (військові прокуратури в межах компетенції самостійно реалізують представницькі повноваження), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (її підрозділи, окрім процесуального керівництва, здійснюють також діяльність із представництва щодо відшкодування збитків згідно з визначеною законом компетенцією), управління ювенальної юстиції (відповідні підрозділи створені в регіональних прокуратурах і самостійно реалізують зібрані ними матеріали за наявності підстав для представництва) тощо.

Зазначене повною мірою стосується і такого елемента організації діяльності, як взаємодія структурних підрозділів та окремих працівників з питань представництва, що раніше передбачало передачу матеріалів, у яких містяться дані про наявність підстав для представництва або невідшкодованих збитків до підрозділів представництва або працівників, які закріплені за цим напрямом. При цьому варто зауважити, що значна частина заходів представницького характеру вживалася за матеріалами «загальнонаглядових» перевірок.

Отже, з урахуванням викладеного вище, вважаємо, що в сучасних умовах видається безпідставним виокремлення як окремих елементів організації діяльності щодо реалізації представницької функції таких її складових, як інформаційне забезпечення, взаємодія структурних підрозділів і працівників органів прокуратури, аналітична робота з реалізації представницької функції. Тому вбачається за доцільне об'єднати їх у єдиний елемент — *інформаційно-аналітичну діяльність щодо реалізації представницької функції*.

Із плануванням роботи також пов'язано, на нашу думку, питання *розподілу обов'язків в органах прокуратури*, тобто для того, щоб планувати, варто знати, хто буде виконувати заплановані заходи, його рівень професійної компетентності. Нормативно це питання регулюється у вже вказаному вище наказі ГПУ «Про основні засади організації роботи в органах прокуратури України», відповідно до якого розподіл функціональних обов'язків між працівниками структурних підрозділів слід здійснювати їх керівникам і затверджувати у керівництва ГПУ, регіональних прокуратур відповідно до компетенції. Обов'язки між працівниками місцевих прокуратур з урахуванням їх структури слід розподіляти наказами керівників цих прокуратур та/або їх перших заступників чи заступників згідно

з компетенцією. При цьому прокурорам структурних підрозділів ГПУ та регіональних прокуратур згідно з покладеними обов'язками необхідно вживати заходів з підвищення ефективності роботи прокуратур нижчого рівня на закріплених напрямках, систематично вивчати ці питання, сприяти усуненню наявних недоліків, надавати фахову практичну та методичну допомогу їхнім працівникам у досягненні реальних результатів.

Щодо особливостей реалізації представницької функції слід зауважити, що на сьогодні залишаються актуальними вимоги, викладені у вказівці Генерального прокурора України від 9 січня 2007 р. № 1 «Щодо покращення організації участі прокурорів у судах» [18], яка містить певні застереження, що стосуються розподілу обов'язків на напрямі представництва. Зокрема, вимагається організувати представництво у прокуратурах таким чином, щоб на високому професійному рівні було забезпечено здійснення завдань, поставлених перед органами прокуратури, а також закріпити на ділянці представництва, як правило, досвідчених, відповідальних працівників, які мають достатній досвід роботи та практичні навички. При цьому у вказівці констатується, що головною причиною наявних недоліків, зокрема недостатньої підготовленості для участі в судових засіданнях (неналежне вивчення справи, відсутність відповідних нотаток за матеріалами, недостатнє володіння та вміння правильно застосовувати на практиці знання матеріального і процесуального права), є серйозні упущення в організації роботи.

Наступним самостійним елементом організації діяльності щодо реалізації представницької функції є **контроль виконання**, або, як визначається у загальній теорії управління, — контролінг. Основні функції контролінгу полягають у: 1) підтриманні процесу планування; 2) обліку для цілей управ-

ління; 3) контролі за реалізацією планів, у тому числі й виявленні та аналізі відхилень; 4) оцінці процесів, що відбуваються, та наданні звітності керівництву; 5) напрацюванні рекомендації щодо можливих рішень та оцінці наслідків їх реалізації [19, 16–17].

В органах прокуратури під контролем розуміють спеціально сплановану та здійснювану систему перевірочних дій із забезпечення виконання покладених на органи прокуратури Конституцією України та Законом функцій [20, 119–120]. Існує думка, що контроль у прокуратурі — це діяльність щодо реалізації цілей, визначених у Конституції України і в Законі. Так, зазначається, що цілі діяльності, які мають чітко виражені кількісні та якісні показники, характеризують використання прокурором установлених законом повноважень, досягаються шляхом впливу суб'єкта контролю на об'єкт контрольної діяльності [21, 6]. При цьому зауважується, що контроль має бути систематичним і своєчасним, водночас епізодичний контроль означає його відсутність [12, 21].

Саме тому у наказі ГПУ «Про основні засади організації роботи в органах прокуратури України» вказано на необхідність здійснювати дієвий контроль виконання в органах прокуратури, використовуючи сучасні його форми і методи. За фактами істотних порушень виконавської дисципліни за рішенням керівника прокуратури вживати заходів до встановлення та усунення їх причин, притягнення до відповідальності винних осіб (п. 20).

Водночас слід зауважити, що контроль доцільно ототожнювати не лише з перевітками діяльності підлеглих. Адже окрім перевірок, існують ще й інші методи здійснення контролю, зокрема, моніторинг, аналіз, спостереження тощо. Тому при здійсненні контролю як складової праксеологічних засад організації діяльності прокуратури щодо реалізації представ-

ницької функції прокурор має можливість використати весь широкий арсенал загальних засобів контролінгу, який впливає з його функціонального призначення.

Важливим питанням будь-якої діяльності, зокрема й діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції, є **оцінка її ефективності**.

Взагалі ефективність — це загальне терміно-поняття, що означає ступінь досягнення організацією її цілей [22, 26–27]. Практика менеджменту засвідчує, що для управління чимось необхідно уміти його оцінювати. Традиційні класифікації виокремлюють три основні типи оцінки: кількісну, якісну та змішану. Якісна оцінка ґрунтується на вивченні суб'єктивних думок про діяльність, натомість кількісна оцінка може проводитися в абсолютних і відносних величинах на підставі статистичних даних. Змішаний тип оцінки передбачає використання при оцінці діяльності державного органу управління кількісних та якісних методів, при цьому оцінці підлягає основна діяльність державного органу в межах визначених напрямів діяльності та компетенції. У зв'язку з цим автори доходять висновку про доречність виокремлення двох напрямів оцінки ефективності діяльності органів державного управління, як-от: 1) економічна ефективність (кількісна оцінка співвідношення ефекту до витрат у конкретних умовах, що характеризує збереження зусиль, засобів у певний момент при функціонуванні діючих систем у заданих умовах); 2) соціальна ефективність (якісна оцінка діяльності, яка виражає відповідність мети органу влади потребам населення) [23, 16].

Що ж до ефективності прокурорської діяльності, то у цьому питанні превалюють погляди, відповідно до яких економічні показники (витрати часу, засоби тощо) хоча й мають значення, але не є головними. Визна-

чальним моментом при розкритті поняття «ефективність прокурорської діяльності» визнається ступінь досягнення мети (завдання) прокуратури [24, 48].

У свою чергу, А. Мудров стверджує, що оцінка ефективності прокурорської діяльності вимагає насамперед певного методологічного обґрунтування низки таких відправних положень, як «критерій», «оцінка», «показник» тощо. Поняття «критерій» науковці розглядають як підставу або мірило оцінки. Оцінка — це рівень чи значення чого-небудь, а показник — те, за чим можна судити про якість і динаміку розвитку [25, 24]. У науковій літературі зазначається, що критерії об'єктивно поділяються на дві групи: 1) визначають фактичні результати прокурорської діяльності, тобто стан законності, додержання прав і законних інтересів громадян тощо; 2) свідчать про «якість» прокурорської роботи: своєчасність виявлення порушень закону і прокурорського реагування на них, адекватність заходів прокурорського реагування, відшкодування завданих збитків тощо. Такі показники, на думку науковців, мають оцінюватися у сукупності, оскільки взяті окремо не дають можливості об'єктивно визначити дієвість прокурорського нагляду [24, 50].

При цьому слід зауважити, що в науці наявні різні підходи до «обчислення» ефективності прокурорської діяльності. Так, О. Кучер, досліджуючи представницьку діяльність прокуратури у бюджетній сфері, вважає, що критеріями оцінки діяльності прокурорів на цьому напрямі є сукупність даних про своєчасність, повноту, актуальність вжитих заходів щодо захисту законних інтересів держави, їх відповідність стану законності, обґрунтованість заявлених позовів, заяв і результатів їх розгляду, якість участі у розгляді справ, ефективність реагування на незаконні судові рішення, стан реального виконання рішень суду у справах за позова-

ми, заявами прокурорів. Ефективність діяльності кожного конкретного прокурора у сфері оподаткування та бюджету має визначатися сумою заборгованості зі сплати грошових коштів до бюджету за відповідний період часу. Така сума визначається як різниця між сумою коштів, які повинні були надійти до бюджету за певний період, та сумою коштів, які фактично надійшли до бюджету за такий період [26, 147].

А. Гусарова, вивчаючи діяльність прокурора зі вступу у справу, відкриту за зверненням іншої особи, наводить приклади обрахування абсолютної статистичної величини (як кількісного показника вимірювання ефективності прокурорської діяльності, який зводиться до кількості вступів, здійснених прокурором у справу, кількості внесених заяв про перегляд рішень за нововиявленими обставинами й інші показники, відображені у цифровому вираженні) та відносної величини (яку отримують шляхом ділення однієї абсолютної величини на іншу) для організації роботи прокурора зі вступу у справу, відкриту судом за зверненням іншої особи. Зокрема, остання може, на її думку, обраховуватися таким чином: у результаті вивчення 150 судових справ внесено 50 апеляційних чи касаційних подань, відносна величина становитиме 150/50, що дорівнюватиме 3; якщо в процесі розгляду 150 скарг громадян прокурор вступив у 100 справ, відносна величина становитиме 150/100 і дорівнюватиме 1,5. На підставі порівняння наведених відносних величин можна зробити висновок про більшу результативність другого випадку роботи [27, 168].

Натомість А. Мудров вважає, що успішне функціонування системи критеріїв оцінки слідчої роботи та наглядової діяльності потребує в перспективі розробки науково обґрунтованої рейтингової шкали з математичними коефіцієнтами (балами), найбільш прийнятні чисельні показники яких мають

кореспондуватися із відповідними критеріями, виходячи з важливості (пріоритетності) останніх [25, 27].

Окрім того, у наказі Генерального прокурора України від 28 травня 2015 р. № 6-гн «Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень» [28] визначено, що діяльність прокурорів з питань представництва інтересів громадян і держави в суді, їх захисту при виконанні судових рішень необхідно оцінювати, виходячи зі своєчасності та повноти вжитих прокурорами заходів щодо фактичного поновлення порушених прав і свобод громадян та законних інтересів держави, реального відшкодування завданих їм збитків (п. 19).

На нашу думку, з огляду на специфіку діяльності щодо реалізації представницької функції та її сучасне законодавче регулювання жодні кількісні критерії та показники не можуть свідчити про ефективність роботи прокуратури щодо реалізації цієї функції. Адже мільярдні суми коштів, стягнутих за позовами прокурорів у минулі роки, величезні площі земель, повернутих за втручання прокуратури із незаконного користування до державної власності, та інші кількісні показники не забезпечили прокуратурі належної довіри у суспільства загалом та окремих громадян зокрема. Тому вважаємо, що оцінка ефективності діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції має бути комплексною, з урахуванням низки методів, що успішно застосовуються у менеджменті. Отже, пропонуємо оцінювати *ефективність діяльності прокуратури комплексно, за допомогою таких методів:*

1) *соціально-орієнтовний*: оцінюється діяльність з огляду на наявність чи відсутність скарг громадян, юридичних осіб з питань реалізації прокуратурою представницької функції, а також наявність їх позитивних відгуків про роботу

прокурорів щодо реалізації цієї функції, що здійснюється на підставі аналізу скарг громадян, публікацій у засобах масової інформації, мережі Інтернет, соціальних мережах, опитування громадської думки;

2) *експертний*: оцінювання здійснюється на підставі проведення компетентними установами (це можуть бути й іноземні фахівці з огляду на наявну тенденцію до євроінтеграції) експертизи щодо суспільної корисності й ефективності діяльності прокуратури;

3) *прагматичний*: оцінюються кількісні та якісні показники діяльності прокуратури.

Окремо варто зупинитися на третьому методі, оскільки саме за такого підходу, як правило, оцінюється ефективність діяльності прокуратури. При цьому потрібно зауважити, що кількісні показники, які характеризують діяльність прокуратури щодо реалізації представницької функції, недоцільно оцінювати як більше — краще, менше — погано. Прокуратура при реалізації представницької діяльності обмежена приписами Закону, відсутність наглядових повноважень не дає прокурору права самостійно виявляти підстави для застосування представницьких повноважень, оскільки його діяльність здійснюватиметься лише з огляду на ті приводи, які надходять до прокурора — зокрема, скарги громадян, звернення юридичних осіб. Поодинокими будуть випадки реагування шляхом застосування представницьких повноважень

за інформацією, розміщеною в засобах масової інформації або мережі Інтернет. При виявленні під час моніторингу Єдиного державного реєстру судових рішень незаконних судових рішень прокурор за відсутності передбачених законом підстав для представництва не в змозі їх оскаржити. Можна навіть припустити, що представницька діяльність здійснюватиметься переважно «точково». Але у зв'язку з цим особливої ваги набуває її якісна сторона, тобто якість заявлених позовів (чи задоволені вони), ефективність ініційованого оскарження судових рішень (чи скасовані незаконні судові рішення за скаргами прокурорів тощо). Тобто на загальному тлі статистичних даних про діяльність прокуратури щодо реалізації представницької функції мають висвітлюватися її якісні показники.

Отже, враховуючи наведене вище, слід визнати, що праксеологічні засади організації діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції створюють її динамічну складову у загальній системі прокурорського менеджменту, забезпечують якість та ефективність такої діяльності. При цьому яскраво вираженими елементами вказаної складової *організації діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції можна вважати: планування; інформаційно-аналітичну роботу; розподіл обов'язків; контроль виконання; оцінку ефективності діяльності.*

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Сапожник Г. Етика бізнесу як соціоморальна праксеологія // Мультиверсум. Філософський альманах. — К., 2005. — № 49.
2. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / под ред. проф. Г. Х. Попова ; пер. с польск. Л. В. Васильева и В. И. Соколовского. — М., 1975. — 271 с.
3. Павлишин О. В. Правова праксеологія: практично-прикладні аспекти філософії права // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К., 2004. — Вип. 24. — С. 75–81.
4. Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень // Філософські та методологічні проблеми права. — 2011. — № 1. — С. 48–56.
5. Козьяков І. М. Методологічні аспекти організації прокурорської діяльності на сучасному етапі // Вісник прокуратури. — 2015. — № 7. — С. 23–33.
6. Пцоловский Т. Принципы совершенной деятельности (введение в праксеологию). — Киев, 1993. — 272 с.

7. *Программа Европейского Союза EUROPEAID 113768/D/SV/RU «Оценка эффективности деятельности государственных служащих»* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://adminugra.ru/upload/medialibrary/5ac/otsenka-effektivnosti-deyatelnosti-ggs.doc>.
8. *Стефанчук М. М.* Поняття та складові елементи організації діяльності прокуратури з представництва інтересів громадянина або держави в суді // Науковий вісник Ужгородського національного університету. — 2016. — Вип. 38. — Т. 2. — С. 82–86.
9. *Основи організації роботи та управління в органах прокуратури України* : підруч. / Є. М. Блажівський, М. К. Якимчук, І. М. Козьяков, І. В. Європіна та ін. — К., 2013. — 486 с.
10. *Каркач П. М.* Організація роботи прокуратури міста, району : метод. посіб. — Х., 2008. — 352 с.
11. *Прінь Л.* Планування роботи в органах прокуратури. Організаційно-правові проблеми // Вісник прокуратури. — 2007. — № 6. — С. 40–44.
12. *Организация работы в органах прокуратуры* : текст лекций / Л. М. Давыденко и др. ; Прокуратура Украины ; Институт повышения квалификации Генеральной прокуратуры Украины. — Харьков, 1996. — 87 с.
13. *Сухонос В. В.* Планування роботи в органах прокуратури // Прокуратура, людина, держава. — 2004. — № 9. — С. 8–13.
14. *Про основні засади організації роботи в органах прокуратури України* : наказ Генеральної прокуратури України від 19 січня 2017 р. № 15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
15. *Натрус О. П.* Організаційно-правові засади представництва прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді : дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2014. — 177 с.
16. *Натрус О.* Інформаційне забезпечення діяльності органів прокуратури з представництва інтересів громадян та держави в суді // Вісник прокуратури. — 2013. — № 3. — С. 83–88.
17. *Прінь Л.* Інформаційно-аналітичне забезпечення — передумова планування роботи // Вісник прокуратури. — 2006. — № 4 (58). — С. 81–85.
18. *Шодо покращення організації участі прокурорів в судах* : вказівка Генерального прокурора України від 9 січня 2007 р. № 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/pd.html?_m=publications&_t=rec&id=93997&s=print.
19. *Контролинг* : учеб. / А. М. Карминский, С. Г. Фалько, А. А. Жевага, Н. Ю. Иванова ; под ред. А. М. Карминского и С. Г. Фалько. — М., 2006. — 336 с.
20. *Организация работы та управління в органах прокуратури* : навч. посіб. у запитаннях та відповідях / уклад.: М. К. Якимчук, І. В. Європіна. — К., 2009. — 176 с.
21. *Бабкова В. С.* Організаційно-правові проблеми контролю в прокурорській діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1998. — 17 с.
22. *Дафт Р. Л.* Теория организации : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Менеджмент организации» / пер. с англ. ; под. ред. Э. М. Короткова ; предисл. Э. М. Короткова. — М., 2006. — 736 с.
23. *Нагимова А. М.* Эффективность деятельности государственных органов управления как фактор повышения качества жизни в регионе: проблемы оценки и измерения. — Казань, 2009. — 188 с.
24. *Давиденко Л., Каркач П.* Теоретичні підстави виміру ефективності прокурорської діяльності // Вісник прокуратури. — 2004. — № 10. — С. 47–52.
25. *Мудров А., Крючкова О.* Критерії оцінки діяльності працівників прокуратури // Вісник прокуратури. — 2011. — № 8. — С. 23–29.
26. *Кучер О. Г.* Представництво прокуратурою у суді інтересів держави у бюджетній сфері : дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2014. — 213 с.
27. *Гусарова А. В.* Організаційно-правові аспекти вступу прокурора у справу, відкриту судом за зверненням іншої особи : дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2014. — 249 с.
28. *Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень* : наказ Генерального прокурора України від 28 травня 2015 р. № 6-гн [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.

REFERENCES

1. Sapozhnyk H. Etyka biznesu iak sotsiomoralna prakseolohiia [Ethics of business as social and moral prakseology], *Multyversum. Filosofskiy almanakh*, Kyiv, 2005, no. 49.
2. Kotarbinskiy T. Traktat o khoroshey rabote [The treatise about good work], Moscow, 1975, 271 p.
3. Pavlyshyn O. V. Pravova prakseolohiia: praktychno-prykladni aspekty filosofii prava [Legal prakseology: practical and applied aspects of legal philosophy], *Derzhava i pravo*, Kyiv, 2004, Issue 24, pp. 75–81.
4. Pavlyshyn O. Semiotychnyi analiz prava v konteksti prakseolohichnykh doslidzhen [The semiotics analysis of the law in a context of the prakseologic of researches], *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, 2011, no. 1, pp. 48–56.
5. Koziakov I. M. Metodolohichni aspekty orhanizatsii prokurorskoj diialnosti na suchasnomu etapi [Methodological aspects of the organization of public prosecutor's activity at the present stage], *Visnyk prokuratury*, 2015, no. 7, pp. 23–33.

6. Pshcholovskiy T. Printsipy sovershennoy deyatelnosti (vvedenie v prakseologiyu) [Principles of perfect activity], Kyiv, 1993, 272 p.
7. Programma Evropeyskogo Soyuza EUROPEAID 113768/D/SV/RU «Otsenka effektivnosti deyatelnosti gosudarstvennykh sluzhashchikh» [Program of the European Union EUROPEAID 113768/D/SV/RU «Assessment of Efficiency of Activity from Civil Officers»]. Available at: <http://adminugra.ru/upload/medialibrary/5ac/otsenka-effektivnosti-deyatelnosti-ggs.doc>.
8. Stefanchuk M. M. Poniattia ta skladovi elementy orhanizatsii diialnosti prokuratury z predstavnytstva interesiv hromadianyna abo derzhavy v sudi [Concept and components of the organization of activities of prosecutor's office for representation of interests of the citizen or state of court], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 2016, Issue 38, vol. 2, pp. 82–86.
9. Osnovy orhanizatsii roboty ta upravlinnia v orhanakh prokuratury Ukrainy [Bases of the organization of work and management in bodies of prosecutor's office of Ukraine], Kyiv, 2013, 486 p.
10. Karkach P. M. Orhanizatsiia roboty prokuratury mista, raionu [Organization of work of prosecutor's office of the city, area], Kharkiv, 2008, 352 p.
11. Prin L. Planuvannia roboty v orhanakh prokuratury. Orhanizatsiino-pravovi problemy [Scheduling in bodies of prosecutor's office. Organizational and legal problems], *Visnyk prokuratury*, 2007, no. 6, pp. 40–44.
12. Organizatsiia roboty v organakh prokuratury [The organization of work in bodies of prosecutor's office, Kharkov, 1996, 87 p.
13. Sukhonos V. V. Planuvannia roboty v orhanakh prokuratury [Scheduling in bodies of prosecutor's office], *Prokuratura, liudyna, derzhava*, 2004, no. 9, pp. 8–13.
14. Pro osnovni zasady orhanizatsii roboty v orhanakh prokuratury Ukrainy: nakaz Heneralnoi prokuratury Ukrainy vid 19 sichnia 2017 r. № 15 [About the basic principles of the organization of work in bodies of prosecutor's office of Ukraine: the order of the Prosecutor General's Office of Ukraine of January 19, 2017 № 15]. Available at: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
15. Natrus O. P. Orhanizatsiino-pravovi zasady predstavnytstva prokuraturou interesiv hromadianyna abo derzhavy v sudi [Organizational and legal bases of representation prosecutor's office of interests of the citizen or the state in court], Kyiv, 2014, 177 p.
16. Natrus O. Informatsiine zabezpechennia diialnosti orhaniv prokuratury z predstavnytstva interesiv hromadian ta derzhavy v sudi [Information support of activity of bodies of prosecutor's office for representation of interests of citizens and the state in court], *Visnyk prokuratury*, 2013, no. 3, pp. 83–88.
17. Prin L. Informatsiino-analitychne zabezpechennia – peredumova planuvannia roboty [Information and analytical providing – guarantee of scheduling], *Visnyk prokuratury*, 2006, no. 4 (58), pp. 81–85.
18. Shchodo pokrashchennia orhanizatsii uchasti prokuroriv v sudakh: vkazivka Heneralnoho prokurora Ukrainy vid 9 sichnia 2007 r. № 1 [Concerning improvement of the organization of participation of prosecutors in courts: instructions of the Attorney-General of Ukraine of January 9, 2007 № 1]. Available at: http://www.gp.gov.ua/ua/pd.html?_m=publications&_t=rec&id=93997&s=print.
19. Kontrolling [Controlling], Moscow, 2006, 336 p.
20. Orhanizatsiia roboty ta upravlinnia v orhanakh prokuratury [The organization of work and management in bodies of prosecutor's office], Kyiv, 2009, 176 p.
21. Babkova V. S. Orhanizatsiino-pravovi problemy kontroliu v prokurorskii diialnosti [Organizational and legal problems of control in public prosecutor's activity], Kharkiv, 1998, 17 p.
22. Daft R. L. Teoriya organizatsii [Theory of organization], Moscow, 2006, 736 p.
23. Nagimova A. M. Effektivnost deyatelnosti gosudarstvennykh organov upravleniya kak faktor povysheniya kachestva zhizni v regione: problemy otsenki i izmereniya [Efficiency of activity from public authorities of management as a factor of improvement of quality of life in the region: problems of an assessment and measurement], Kazan, 2009, 188 p.
24. Davydenko L., Karkach P. Teoretychni pidstavy vymiru efektyvnosti prokurorskoi diialnosti [Theoretical bases of measurement of efficiency of public prosecutor's activity], *Visnyk prokuratury*, 2004, no. 10, pp. 47–52.
25. Mudrov A., Kriuchkova O. Kryterii otsinky diialnosti pratsivnykiv prokuratury [Criteria for evaluation of activity of prosecutors], *Visnyk prokuratury*, 2011, no. 8, pp. 23–29.
26. Kucher O. H. Predstavnytstvo prokuraturou u sudi interesiv derzhavy u biudzhethnii sferi [Representation prosecutor's office in court of interests of the state in the budgetary sphere], Kyiv, 2014, 213 p.
27. Husarova A. V. Orhanizatsiino-pravovi aspekty vstupu prokurora u spravu, vidkrytu sudom za zvernenniam inshoi osoby [Organizational and legal aspects of the introduction of the prosecutor in the proceedings initiated by court according to the address of other person], Kyiv, 2014, 249 p.
28. Pro orhanizatsiui roboty orhaniv prokuratury shchodo predstavnytstva interesiv hromadianyna abo derzhavy v sudi ta ikh zakhystu pry vykonanni sudovykh rishen: nakaz Heneralnoho prokurora Ukrainy vid 28 travnia 2015 r. № 6-hn [About the organization of work of bodies of prosecutor's office for representation of interests of the citizen or the state in court and their protection at execution of judgments: the order of the Attorney-General of Ukraine of May 28, 2015 № 6-hn]. Available at: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.

Стефанчук М. Праксеологічні засади організації діяльності прокуратури щодо реалізації нею представницької функції

Анотація. У статті здійснено спробу наукової розвідки щодо екстраполяції теоретичних підходів сфери гуманітарного знання сучасної праксеології для цілей розробки методологічного забезпечення досліджень організації діяльності прокуратури щодо реалізації представницької функції. Охарактеризовано такі праксеологічні засади цієї організації, як планування, інформаційно-аналітична робота, розподіл обов'язків, контроль виконання, оцінка ефективності діяльності. Встановлено, що вони створюють її динамічну складову у загальній системі прокурорського менеджменту, забезпечують якість та ефективність такої діяльності.

Ключові слова: прокуратура, представницька функція, організація діяльності, праксеологічні засади.

Стефанчук М. Праксеологические основы организации деятельности прокуратуры по реализации ею представительской функции

Аннотация. В статье предпринята попытка научного исследования по экстраполяции теоретических подходов сферы гуманитарного знания современной праксеологии для целей разработки методологического обеспечения исследований организации деятельности прокуратуры по реализации представительской функции. Охарактеризованы такие праксеологические основы этой организации, как планирование, информационно-аналитическая работа, распределение обязанностей, контроль исполнения, оценка эффективности деятельности. Установлено, что они создают ее динамическую составляющую в общей системе прокурорского менеджмента, обеспечивающих качество и эффективность такой деятельности.

Ключевые слова: прокуратура, представительская функция, организация деятельности, праксеологические основы.

Stefanchuk M. Praxeological Framework of Organization of the Public Prosecutor's Office Activity Connected with the Implementation of the Representative Function

Annotation. The article makes an attempt of scientific research concerning the extrapolation of theoretical approaches to the sphere of humanitarian knowledge of modern praxeology for the purpose of developing methodological support for studies of the organization of the activities of the prosecutor's office for the implementation of the representative function. Praxeological framework of the organization of the prosecutor's office in the implementation of the representative function are described as planning; information and analytical work; distribution of duties; control of execution; quality assessment. It is established that the praxeological framework of the organization of the Prosecutor's Office in the implementation of the representative function create its dynamic component in the overall system of prosecutor management, ensure the quality and effectiveness of such activities.

Key words: office of public prosecutor, representative function, organization of activities, praxeological framework.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН НЕСПРОМОЖНОСТІ (БАНКРУТСТВА): СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАРАХУВАННЯ ЗУСТРІЧНИХ ОДНОРІДНИХ ВИМОГ І МОРАТОРІЮ НА ЗАДОВОЛЕННЯ ВИМОГ КРЕДИТОРІВ

Т. ЧУБАР

*здобувач кафедри галузевих правових наук
Київського університету права НАН України,
суддя Черкаського окружного
адміністративного суду*

Загальна правова регламентація застосування заліку зустрічних одnorідних вимог у процедурі банкрутства, яка зводиться до можливості проведення останнього тільки за згодою кредитора та лише у випадках, якщо це не порушує майнові права інших кредиторів (ч. 8 ст. 45 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»), що в правозастосовній практиці майже завжди зводиться до неможливості його проведення з огляду на дію мораторію на задоволення вимог кредиторів, викликає необхідність проведення комплексного теоретичного дослідження співвідношення зарахування зустрічних одnorідних вимог (далі — Залік) із мораторієм на задоволення вимог кредиторів у відносинах неспроможності (банкрутства) як однією з категорій правового регулювання відносин неспроможності (банкрутства), які становлять тради-

ційні засоби відносин неспроможності (банкрутства), що спрямовані на збереження майнових активів боржника.

Деякі аспекти правового регулювання зарахування зустрічних одnorідних вимог у відносинах неспроможності (банкрутства) з огляду на дію мораторію на задоволення вимог кредиторів були предметом дослідження як вітчизняних (А. Бутирський, В. Джуль, Б. Поляков, М. Тимченко та ін.), так і іноземних науковців (Н. Ларіна, Є. Ращевський, С. Сарбаш, М. Телюкіна та ін.). Однак спеціальних досліджень, безпосередньо присвячених співвідношенню зарахування зустрічних одnorідних вимог із мораторієм на задоволення вимог кредиторів у відносинах неспроможності (банкрутства), не здійснювалося.

Метою цієї статті є ґрунтовне дослідження правової природи зарахування зустрічних одnorідних вимог як підстави припинення зобов'язання, яка

не пов'язана з його виконанням, та, як наслідок, співвідношення Заліку з мораторієм на задоволення вимог кредиторів, сутність якого зводиться до зупинення саме виконання боржником грошових зобов'язань, термін виконання яких настав до дня введення мораторію.

Так, відповідно до ст. 19 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі — Закон про банкрутство) мораторій на задоволення вимог кредиторів — це зупинення виконання боржником грошових зобов'язань і зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), термін виконання яких настав до дня введення мораторію, і припинення заходів, спрямованих на забезпечення виконання цих зобов'язань та зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), застосованих до дня введення мораторію.

Мораторій на задоволення вимог кредиторів вводиться одночасно з порушенням провадження у справі про банкрутство, про що зазначається в ухвалі господарського суду.

На думку В. Джуна, на момент порушення провадження у справі про банкрутство встановлюється режим конкурсного імунітету щодо майнових активів неплатоспроможного боржника, метою якого є недопущення преференцій на користь окремих кредиторів, зловмисне збільшення пасиву боржника і запобігання дистрофії його майнової маси [1, 122].

Протягом дії мораторію на задоволення вимог кредиторів: забороняється стягнення на підставі виконавчих та інших документів, що містять майнові вимоги, у тому числі на предмет застави, за якими стягнення здійснюється у судовому або в позасудовому порядку відповідно до законодавства, крім випадків перебування виконавчого провадження на стадії розподілу стягнутих з боржника грошових сум (у тому числі

одержаних від продажу майна боржника), перебування майна на стадії продажу з моменту оприлюднення інформації про продаж, а також у разі звернення стягнення на заставлене майно та виконання рішень у немайнових спорах; забороняється виконання вимог, на які поширюється мораторій; не нараховується неустойка (штраф, пеня), не застосовуються інші фінансові санкції за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань із задоволення всіх вимог, на які поширюється мораторій; зупиняється перебіг позовної давності на період дії мораторію; не застосовується індекс інфляції за весь час прострочення виконання грошового зобов'язання, 3 % річних від простроченої суми тощо (ч. 3 ст. 19 Закону про банкрутство).

Як зазначає С. Міньковський, роль мораторію на задоволення вимог кредиторів у судовій процедурі розпорядження майном боржника зводиться до того, щоб:

- по-перше, виключити передчасне задоволення боржником вимог ініціюючого кредитора і вимог усіх інших конкурсних кредиторів боржника за рахунок майнових активів боржника до часу, встановленого положеннями Закону про банкрутство;

- по-друге, захистити активи боржника від стягнення поза судовою процедурою розпорядження майном боржника у виконавчому провадженні за вимогами кредиторів, крім тих, на які дія мораторію не поширюється;

- по-третє, забезпечити прозорий поділ кредиторів боржника на конкурсних і поточних, що свідчить про різний правовий статус вказаних кредиторів у цій процедурі банкрутства;

- по-четверте, здійснити централізоване акумулювання майнових активів боржника для подальшого рівномірного і пропорційного задоволення вимог конкурсних кредиторів у порядку черговості;

- по-п'яте, виключити з відносин неспроможності кредиторів, вимоги

яких до боржника не є «грошовими зобов'язаннями» у розумінні Закону про банкрутство (наприклад, вимоги акціонерів підприємства-боржника, речово-правові вимоги до боржника) [2, 191–192].

Отже, мораторій на задоволення вимог кредиторів тягне автоматичне зупинення з моменту порушення провадження у справі про банкрутство виконання боржником грошових зобов'язань конкурсних кредиторів.

Під час дослідження проблеми — чи поширює свою дію мораторій на задоволення вимог кредиторів на Залік — слід відповісти на такі запитання: які характерні особливості таких підстав припинення зобов'язань як виконання та Залік; чи є Залік способом виконання грошового зобов'язання; чи відбувається під час Заліку стягнення на підставі виконавчих документів; який характер звернених до Заліку вимог; які часові рамки застосування Заліку та введення мораторію на задоволення вимог кредиторів?

1. «Виконання» є одним зі способів припинення зобов'язання, який пов'язаний із досягненням мети, заради якої сторони вступили у зобов'язання. Дія зобов'язання вичерпується як тільки права та обов'язки, що входять до його складу, будуть повністю виконані [3, 184]. Для того щоб набути якості правоприпиняючого юридичного факту, виконання має бути належним. Вимоги, що визначають належне виконання зобов'язань, містяться у законах, договорах, а за їх відсутності — у вимогах, що звичайно ставляться (ст. 161 Цивільного кодексу України).

Під належним виконанням зобов'язання розуміють виконання належній особі, в належному місці, в належний строк із додержанням усіх інших вимог і принципів виконання зобов'язань, як-то: належне виконання; незмінність зобов'язань; реальне виконання [4, 589]. Якщо учасники зобов'язання порушують хоча б одну з умов його належ-

ного виконання, зобов'язання не припиняється, а трансформується (змінюється), оскільки в такому випадку на сторону, яка допустила неналежне виконання, покладаються додаткові юридичні обов'язки — відшкодування збитків, сплата неустойки та ін. Виконання таких додаткових обов'язків, як правило, не звільняє боржника від реального виконання зобов'язання. Лише після того, як сторони здійснили усі дії, що впливають із зобов'язання, воно вважатиметься припиненим [5, 844–845].

Водночас, аналізуючи співвідношення Заліку та виконання зобов'язання, слід наголосити, що хоча Залік і є підставою припинення зобов'язання, говорити про належне виконання зобов'язань під час здійснення Заліку не можна, адже відсутня така ознака належного виконання, як вчинення сторонами усіх дій, що впливають із зустрічних зобов'язань, зокрема виконання у належному місці, в належний строк, певним шляхом тощо. Реальної передачі виконання за Заліком не відбувається. Тобто в сумі, в якій вимоги збігаються, між сторонами не здійснюється переміщення матеріальних цінностей.

Підстави припинення зобов'язань — це такі обставини (юридичні факти), які не залежать від волі його учасників. Вони припиняють зобов'язання в силу того, що позначені в законі. Способи припинення зобов'язань являють собою певну спрямовану на припинення зобов'язання поведінку осіб, які є суб'єктами зобов'язальних правовідносин [6, 26–27].

Так, Д. Мейер наголошував, що способи припинення зобов'язання розділяються на дві групи. Першу становлять способи, спрямовані на припинення зобов'язання, тому вони представляються діями, які вчиняються з метою, аби припинити відоме зобов'язання; другу — такі способи, які припиняють зобов'язання, хоча дії або факти, які

становлять ці способи, не спрямовуються на припинення зобов'язання, але припиняють його за своєю суттю. Залік не становить необхідного способу припинення зобов'язання: він становить лише право боржника, але від нього залежить, скористатися ним чи не скористатися [7, 705–710].

Г. Шершеневич зазначав, що всі способи припинення зобов'язань можуть бути розділені на дві групи, залежно від того, чи відбувається погашення їх сили внаслідок взаємної згоди вірителя та боржника або внаслідок обставин, які відбуваються поза згодою [8, 298].

Отже, виконання уявляється дією, яка за згодою сторін зобов'язання спрямована на його припинення, та належить до першої групи; у той час, коли Залік припиняє зобов'язання за своєю суттю, на підставі волевиявлення лише однієї зі сторін зобов'язання, та належить до другої групи.

Дійсно, наслідки Заліку та виконання зобов'язання однакові: для обох характерні реалізація цілей зобов'язання та припинення останніх [9, 466]. Однак правова природа припинення зобов'язання шляхом Заліку відмінна від правової природи припинення зобов'язання шляхом виконання. Залік та виконання є окремими підставами для припинення зобов'язання.

Як зазначає В. Белов, «виконання» та «залік» — дві однопорядкові категорії, які підкорюються одній, більш загальній — «припинення зобов'язань» [10, 221].

Крім того, Залік як регламентований нормою закону спосіб припинення зобов'язання являє собою варіант моделі припинення зобов'язання скасуванням виконання [11]. Тобто два зобов'язання за визначених умов можуть бути припинені повністю або частково шляхом відмови кредиторів по кожному з зобов'язань, які припиняються, від належних ним суб'єктивних прав вимог за цими зобов'язаннями.

Застосовуючи Залік, кредитор заощаджує власні витрати, які можуть виникнути у зв'язку зі зверненням вимоги до виконання, попереджуючи при цьому можливі витрати і з боку свого зустрічного кредитора, визнаючи свій борг перед ним. Не менш важливим є і те, що при Заліку жодна зі сторін не може бути впевнена в тому, що досягла б такого ж економічного та правового ефекту протягом того ж часу, реалізувавши своє право вимоги виконання.

2. Поняття грошового зобов'язання міститься у ст. 1 Закону про банкрутство, згідно з якою під грошовим зобов'язанням розуміється зобов'язання боржника сплатити кредитору певну грошову суму відповідно до цивільно-правового правочину (договору) та на інших підставах, передбачених законодавством України. До грошових зобов'язань відносяться також зобов'язання щодо сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне та інше соціальне страхування; зобов'язання, що виникають внаслідок неможливості виконання зобов'язань за договорами зберігання, підряду, найму (оренди), ренти тощо та які мають бути виражені у грошових одиницях.

У юридичній літературі вживаються такі поняття грошового зобов'язання.

Так, Л. Лунц зазначає, що грошове зобов'язання спрямоване на сплату грошових знаків, тобто на надання матеріальних речей, які в обороті виконують функцію засобів обігу [12, 146–331].

На думку Л. Новоселової, в силу грошового зобов'язання боржник зобов'язаний передати у власність кредитору грошові знаки у певній або визначеній сумі грошових одиниць з метою здійснення платежу [13, 13].

В. Белов, у свою чергу, розглядає грошове зобов'язання як цивільне правовідношення, змістом якого є право вимоги кредитора та кореспондуючий

йому обов'язок боржника здійснити сплату або платіж, тобто дію з передачі певної суми коштів. При цьому предметом грошового зобов'язання є певна сума коштів, що іменується боргом. Як наслідок, виконанням грошового зобов'язання (платежем) є вручення боржником кредиторю коштів у сумі, яка становить предмет грошового зобов'язання [10, 14–38].

О. Подцерковний визначає спосіб виконання грошового зобов'язання як певну сукупність засобів, які використовуються платником та отримувачем для здійснення платежу, та виокремлює такі способи виконання грошового зобов'язання:

- передача боржником кредиторю готівки в передбаченій зобов'язанням сумі;
- перерахування грошових коштів за банківськими рахунками;
- внесення коштів у депозит нотаріальної контори [14, 134–136].

Отже, і Закон про банкрутство, і науковці визначають грошове зобов'язання як обов'язок боржника здійснити платіж, тобто виконати грошове зобов'язання, незалежно від способу його виконання.

Платежем, у свою чергу, є дія боржника, спрямована на виконання або часткове виконання грошового зобов'язання шляхом сплати безпосередньо кредиторів певної грошової суми готівкою або зарахування її у безготівковій формі на визначений кредитором рахунок [15, 61].

Таким чином, з огляду на відсутність під час проведення Заліку передачі або перерахування грошових коштів, останній не можна вважати одним зі способів виконання грошового зобов'язання.

3. З приводу поширення мораторію на задоволення вимог кредиторів на Залік у частині «стягнення на підставі виконавчих документів» у 2003 р. Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприєм-

ництва в листі від 17 лютого 2003 р. № 3-20/889 зазначив, що мораторій не поширюється на Залік, оскільки дія мораторію поширюється на зупинення будь-яких заходів, спрямованих на забезпечення примусового виконання вимог кредиторів. Протягом дії мораторію на задоволення вимог кредиторів забороняється стягнення на підставі виконавчих документів та інших документів, за якими здійснюється стягнення, відповідно до чинного законодавства. Тобто законодавець передбачив заборону примусового стягнення. Зарахування не є «виконавчим документом чи іншим документом, на підставі якого здійснюється стягнення». Правова природа припинення зобов'язання шляхом зарахування відмінна від правової природи припинення зобов'язання шляхом стягнення [16].

Що ми маємо?

«Стягнення на підставі виконавчих документів» — це примусовий захід, який застосовується з метою примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) у разі невиконання їх у добровільному порядку.

Залік, навпаки, є проявом суто добровільного припинення зустрічних однорідних зобов'язань, які є безспірними (прозорими), тобто коли між сторонами немає спору відносно характеру зобов'язання, його змісту, умов виконання.

Таким чином, введення господарським судом у справі про банкрутство мораторію на задоволення вимог кредиторів як в частині «виконання вимог», так і в частині «стягнення на підставі виконавчих документів» жодним чином не впливає на можливість проведення Заліку.

4. Мораторій на задоволення вимог кредиторів поширюється на зобов'язання, які є грошовими або пов'язані зі сплатою податків та зборів.

Як зазначалося вище, під грошовим зобов'язанням розуміється зобов'язання боржника сплатити кредиторю певну

грошову суму відповідно до цивільно-правового правочину (договору) та на інших підставах, передбачених законодавством України.

Отже, мораторій на задоволення вимог кредиторів не поширюється своєю дією на вимоги, які мають негрошовий характер, як-то: вимоги передати не кошти, а товар; вимоги виконати роботу; вимоги надати послуги; вимоги повернути майно тощо.

Оскільки Залік допускає зарахування двох зустрічних однорідних вимог, які мають негрошовий характер (однорідні речі), проведення останнього щодо вимог негрошового характеру жодним чином не підпадає під дію мораторію на задоволення вимог кредиторів, за умови дотримання однорідності предмета відповідних вимог.

5. Мораторій на задоволення вимог кредиторів, як зазначалося вище, вводиться одночасно з порушенням провадження у справі про банкрутство, про що зазначається в ухвалі господарського суду.

Тобто обмеження, які мають місце під час дії мораторію на задоволення вимог кредиторів, починають діяти з порушенням провадження у справі про банкрутство.

Зустрічні ж однорідні вимоги вважаються погашеними не з моменту проведення Заліку, а з моменту настання строку їх виконання (настання строку виконання того зобов'язання, строк виконання якого настав пізніше), тобто коли наявні всі умови для його проведення, так звана ретроактивність Заліку.

Таким чином, якщо строк виконання зустрічних однорідних вимог конкурсного кредитора та боржника настав до порушення провадження у справі про банкрутство, є всі підстави для подачі заяви про Залік навіть після порушення провадження у справі про банкрутство.

Відповідно до ч. 5 ст. 19 Закону про банкрутство дія мораторію на задово-

лення вимог кредиторів не поширюється на вимоги поточних кредиторів; на виплату заробітної плати та нарахованих на ці суми страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне та інше соціальне страхування; відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю та життю громадян; на виплату авторської винагороди, аліментів, а також на вимоги за виконавчими документами немайнового характеру, що зобов'язують боржника вчинити певні дії чи утриматися від їх вчинення.

Отже, мораторій на задоволення вимог кредиторів не поширюється на вимоги кредиторів, які виникли після порушення провадження у справі про банкрутство, тобто в процедурах розпорядження майном і санації. Непоширення дії мораторію на задоволення вимог поточних кредиторів обумовлено тим, що під час розгляду справи про банкрутство боржник фактично продовжує здійснювати свою підприємницьку діяльність, що зумовлює виникнення прав та обов'язків у такого боржника щодо інших учасників господарського обороту, проте останні, знаючи про неспроможність боржника, повинні мати певні гарантії того, що боржник виконає свої зобов'язання належним чином. Як наслідок, вимоги поточних кредиторів погашаються у процедурах банкрутства (окрім ліквідації) без жодних обмежень. І лише у разі визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури поточна заборгованість має бути заявлена до суду, тоді вона переходить у розряд конкурсної та підлягає погашенню нарівні з іншими конкурсними кредиторами.

Непоширення мораторію на задоволення вимог кредиторів на поточну заборгованість дає змогу дійти висновку про можливість проведення Заліку з поточними кредиторами незалежно від характеру зустрічних вимог (грошові або негрошові).

І нарешті, як зазначає М. Тимченко, не слід також забувати, що залік може

проводитися кредитором одноособово. Тобто мораторій не поширюється на такий залік і на тій підставі, що мораторій обмежує дії боржника, і в жодному разі не може обмежувати дії кредитора [17, 69–71].

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в цьому дослідженні вперше проведено ґрунтовний аналіз співвідношення зарахування зустрічних однорідних вимог із мораторієм на задоволення вимог кредиторів у відносинах неспроможності (банкрут-

ства). При цьому особливу увагу приділено не лише констатації правової норми, яка на практиці унеможливає проведення зарахування зустрічних однорідних вимог з огляду на дію мораторію на задоволення вимог кредиторів, а теоретично доведено, що мораторій на задоволення вимог кредиторів жодним чином не впливає на можливість проведення зарахування зустрічних однорідних вимог у відносинах неспроможності (банкрутства).

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні : моногр. — Л., 2000. — 180 с.
2. Мінковський С. В. Розпорядження майном боржника як судова процедура банкрутства // Вісник господарського судочинства. — 2010. — № 1. — С. 187–195.
3. Иоффе О. С. Обязательственное право — М., 1975. — 880 с.
4. Гражданское право России. Общая часть : курс лекций / отв. ред. О. Н. Садилов. — М., 2011. — 776 с.
5. Цивільне право України : підруч. : у 2 кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. — К., 2000. — 861 с.
6. Ананьев А. Г., Чайка И. В. Прекращение обязательств по основаниям, не связанным с их фактическим исполнением : моногр. / под науч. ред. К. Я. Ананьевой. — Рязань, 2008. — 156 с.
7. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. — 3-е изд., испр. — М., 2003. — 831 с.
8. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / вступительная ст. Е. А. Суханов. — М., 1995. — 556 с.
9. Гражданское право. Часть первая : учеб. / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. — М., 1997. — 472 с.
10. Белов В. А. Денежные обязательства. — М., 2001. — 237 с.
11. Егорова М. А. Особенности односторонних правопрекращающих сделок [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.center-bereg.ru/b842.html>.
12. Лунц Л. А. Денежное обязательство в гражданском и коллизионном праве капиталистических стран. (М.: Госюриздат), 1948 // Цит. по изданию: Лунц Л. А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. — М., 1999. — 401 с.
13. Новоселова Л. А. Проблемы гражданско-правового регулирования расчетных отношений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 1997. — 55 с.
14. Подцерковный О. П. Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине. — Одесса, 2005. — 308 с.
15. Безклубий І. Про предмет грошового зобов'язання // Право України. — 2003. — № 10. — С. 60–64.
16. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 17 лютого 2003 р. № 3-20/889 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/basege/ua-cmesfr.htm>.
17. Тимченко М. Г. Мораторій у процедурах банкрутства // Санація та банкрутство. — 2004. — № 1.

REFERENCES

1. Dzhun V. V. Instytut nespromozhnosti: svitovyi dosvid rozvytku i osoblyvosti stanovlennia v Ukraini [Institute of insolvency: international experience of development and feature of formation in Ukraine], Lviv, 2000, 180 p.
2. Minkovskiy S. V. Rozporiadzhennia mainom borzhnyka iak sudova protsedura bankrutstva [Order property of the debtor as judicial process of bankruptcy], *Visnyk hospodarskoho sudochynstva*, 2010, no. 1, pp. 187–195.
3. Ioffe O. S. Obyazatelstvennoe pravo [Liability law], Moscow, 1975, 880 p.
4. Grazhdanskoie pravo Rossii. Obshchaya chast [Civil law of Russia. General part], Moscow, 2011, 776 p.
5. Tsyvilne pravo Ukrainy [Civil law of Ukraine], Kyiv, 2000, 861 p.

6. Ananov A. G., Chayka I. V. Prekrashchenie obyazatelstv po osnovaniyam, ne svyazannym s ikh fakticheskim ispolneniem [Discharge of the bases, but not connected with their actual execution], Ryazan, 2008, 156 p.
7. Meyer D. I. Russkoe grazhdanskoe pravo [Russian civil law], Moscow, 2003, 831 p.
8. Shershenevich G. F. Uchebnik russkogo grazhdanskogo prava (po izdaniyu 1907 g.) [The textbook of the Russian civil law (according to the edition of 1907)], Moscow, 1995, 556 p.
9. Grazhdanskoe pravo. Chast pervaya [Civil law. Part one], Moscow, 1997, 472 p.
10. Belov V. A. Denezhnye obyazatelstva [Monetary commitment], Moscow, 2001, 237 p.
11. Egorova M. A. Osobennosti odnostonnikh pravoprekrashchayushchikh sdelok [Features unilateral right stopping transactions]. Available at: <http://www.center-bereg.ru/b842.html>.
12. Lunts L. A. Dengi i denezhnye obyazatelstva v grazhdanskom prave [The liability in civil and a law of conflict of laws of the capitalist countries], Moscow, 1999, 401 p.
13. Novoselova L. A. Problemy grazhdansko-pravovogo regulirovaniya raschetnykh otnosheniy [Problems of civil regulation of the settlement relations], Moscow, 1997, 55 p.
14. Podtserkovnyy O. P. Denezhnye obyazatelstva i raschetnye pravootnosheniya v Ukraine [Liabilities and settlement legal relationship in Ukraine], Odessa, 2005, 308 p.
15. Bezklubiy I. Pro predmet hroshovoho zoboviazannia [About a subject of the liability], *Pravo Ukrainy*, 2003, no. 10, pp. 60–64.
16. Lyst Derzhavnoho komitetu Ukrainy z pytan rehuliatornoj polityky ta pidpriemnytstva vid 17 liutoho 2003 r. № 3-20/889 [The letter of the State committee of Ukraine concerning regulatory policy and business of February 17, 2003 № 3-20/889]. Available at: <http://ua-info.biz/legal/basege/ua-cmesfr.htm>.
17. Tymchenko M. H. Moratorii u protsedurakh bankrutstva [The moratorium in insolvency proceedings], *Sanatsiia ta bankrutstvo*, 2004, no. 1, pp. 69–71.

Рекомендовано до друку кафедрою галузевих правових наук Київського університету права НАН України.

Чубар Т. Правове регулювання відносин неспроможності (банкрутства): співвідношення зарахування зустрічних однорідних вимог і мораторію на задоволення вимог кредиторів

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правової природи зарахування зустрічних однорідних вимог, мораторію на задоволення вимог кредиторів та їх співвідношенню між собою. Проведено аналіз характерних особливостей таких підстав припинення зобов'язання, як виконання та зарахування зустрічних однорідних вимог. Розкрито сутність зарахування зустрічних однорідних вимог як підстави припинення грошового зобов'язання, що не пов'язана з його виконанням. Надано відповідь на запитання: чи відбувається під час зарахування зустрічних однорідних вимог у відносинах неспроможності (банкрутства) стягнення на підставі виконавчих документів? Проаналізовано характер звернених до зарахування зустрічних однорідних вимог, а також досліджено часові рамки застосування зарахування зустрічних однорідних вимог і введення мораторію на задоволення вимог кредиторів.

Ключові слова: зарахування зустрічних однорідних вимог, припинення зобов'язань, мораторій на задоволення вимог кредиторів, грошове зобов'язання, відносини неспроможності (банкрутства).

Чубар Т. Правовое регулирование отношений несостоятельности (банкротства): соотношение зачисления встречных однородных требований и моратория на удовлетворение требований кредиторов

Аннотация. Статья посвящена исследованию правовой природы зачета встречных однородных требований, мораторию на удовлетворение требований кредиторов и их соотношению между собой. Проведено анализ характерных особенностей таких оснований прекращения обязательства, как исполнение и зачет встречных однородных требований. Раскрыто сущность зачета встречных однородных требований как основания прекращения денежного обязательства, которое не связано с его исполнением. Предоставлено ответ на вопрос: происходит ли во время зачета встречных однородных требований в отношениях несостоятельности (банкротства) взыскание на основании исполнительных документов? Проанализировано характер обращенных к зачету встречных однородных требований, а также исследовано временные рамки применения зачета встречных однородных требований и введения моратория на удовлетворение требований кредиторов.

Ключевые слова: зачет встречных однородных требований, прекращение обязательств, мораторий на удовлетворение требований кредиторов, денежное обязательство, отношения несостоятельности (банкротства).

Chubar T. Legal Regulation of the Relations of Insolvency (Bankruptcy): Ratio of Transfer of Counter Claims of the Same Kind and Moratorium on Satisfaction of Requirements of Creditors

Annotation. The article is devoted to the study of the legal nature of offsetting counter homogeneous claims, a moratorium on meeting creditor claims and their relationship among themselves. An analysis of the characteristic features of such grounds for the termination of the obligation as the performance and set-off of counter homogeneous requirements. The essence of offset of counter homogeneous claims as a ground for termination of a monetary obligation that is not related to its fulfillment. An answer was provided to the question: does the collection of collateral homogeneous claims in insolvency (bankruptcy) relations take place on the basis of executive documents? The nature of reciprocal homogeneous requirements. Also, the time frame for applying offsetting counter-homogeneous claims and introducing a moratorium on meeting creditor claims.

Key words: counterclaims of homogeneous claims, termination of obligations, moratorium on the satisfaction of creditors' claims, monetary obligation, Insolvency.

Пропонуються збірники:

Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» з постатейними матеріалами

Книга перша: статті 1–8
Книга друга: статті 9–21
Книга третя: статті 22–27
Книга четверта: статті 28–36
Книга п'ята: статті 37–48
Книга шоста: статті 49–76
Книга сьома: статті 77–83

Укладачі: Л. Г. Талан, О. В. Доброгорський. Відп. ред. — кандидат юридичних наук, арбітражний керуючий Л. Г. Талан. Рік видання — 2015–2016.

Збірники містять постатейні матеріали до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції від 28 грудня 2014 р. № 77-VIII.

Видання призначене для суддів господарських судів, арбітражних керуючих, керівників підприємств, підприємців, економістів, юристів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, наукових працівників.

Замовляйте видання за телефоном:
+380 (44) 537-51-11
або електронною поштою:
sales@inyure.kiev.ua
http://www.inyure.ua

ЗМІНИ У СКЛАДІ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ЖУРНАЛУ

1 червня 2017 р. рішенням редакційної колегії юридичного журналу «Право України» заступником головного редактора призначено Штанька Артема Олександровича. Попередню цю посаду обіймала Макаренко Лариса Олександрівна, яка звільнилася з посади у зв'язку з необхідністю завершення

роботи над дисертаційним дослідженням на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Редколегія видання вдячна Ларисі Олександрівні за співпрацю та зичить їй творчого натхнення, плідної роботи над дисертацією й успішного її захисту.

ШТАНЬКО Артем Олександрович

(30 липня 1985 р., м. Київ) – кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» з 2010 р., старший науковий співробітник зі спеціальності «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» з 2015 р.

У 2006 р. з відзнакою закінчив Київський національний університет внутрішніх справ (нині – Національна академія внутрішніх справ) за спеціальністю «Правознавство».

Трудову діяльність розпочав 2006 р. на посаді наукового співробітника відділу науково-методичного забезпечення лабораторії організаційно-методичних питань експертно-криміналістичної діяльності Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України. Із 2006 р. по 2009 р. – ад'юнкт докторантури та ад'юнктури Київського національного університету внутрішніх справ. По закінченню навчання в ад'юнктурі упродовж 2009–2011 рр. працював викладачем кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ. Надалі до 2013 р. обіймав посаду заступника начальника відділу науково-методичного забезпечення лабораторії організаційно-методичних питань експертно-криміналістичної діяльності Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України. Рішенням колегії Міністерства внутрішніх справ України від 29 березня 2012 р. № 6км/1 висувався кандидатом для участі у конкурсі на здобуття Премії Верховної Ради України найталановитішим молодим ученим у галузі фундаментальних і прикладних досліджень і науково-технічних розробок за 2012 р.

Із 2013 р. розпочав роботу в Національній академії прокуратури України на посадах: старшого наукового співробітника, провідного наукового співробітника, головного наукового співробітника відділу досліджень проблем кримінального провадження Науково-дослідного інституту; професора кафедри процесуального керівництва та підтримання державного обвинувачення у суді (за сумісництвом); професора кафедри цивільно-правових дисциплін (за сумісництвом); докторанта за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право;

міжнародне приватне право»; начальника відділу науково-методичного забезпечення прокурорської діяльності поза сферою кримінальної юстиції Науково-дослідного інституту.

Має такі нагороди МВС України та заохочення Генерального прокурора України: Перша премія Міністра внутрішніх справ – нагрудний знак лауреата премії; нагрудний значок «За відданість справі»; Пам'ятна відзнака МВС України «10 років Експертній службі МВС України»; Подяка Генерального прокурора України; присвоєно класний чин молодшого радника юстиції.

Член редакційних колегій науково-теоретичного та науково-практичного друкованого фахового журналу «Вісник Національної академії прокуратури України» й електронного наукового фахового видання «Науковий часопис Національної академії прокуратури України».

Автор і співавтор понад 60 наукових праць з теорії держави та права, цивільного права, кримінального процесуального права, прокурорської діяльності поза сферою кримінальної юстиції, серед яких, зокрема: навчальний посібник «Теорія держави і права» (2013); науково-практичні посібники «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» (2013), «Запобіжні заходи у кримінальному провадженні» (2014), «Процесуальне керівництво прокурором негласними слідчими (розшуковими) діями» (2014), «Кримінальні процесуальні аспекти діяльності прокурора під час проведення досудового розслідування окремих злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» (2014), «Процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням: організаційно-правові та криміналістичні основи» (2016).

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО: КРАЩІ ТРАДИЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (Університет) є флагманом юридичної освіти та науки в Україні. Його беззаперечне лідерство підтверджують результати численних рейтингів вищих навчальних закладів України.

Це вищий навчальний заклад, який має давню історію, потужні наукові школи, розвинену інфраструктуру, високий авторитет серед визнаних правничих центрів України та зарубіжних країн.

На сьогодні в Університеті функціонують:

Інститути:

- Інститут прокуратури та кримінальної юстиції;
- Слідчо-криміналістичний інститут;
- Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України;
- Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України;
- Інститут післядипломної освіти;
- Полтавський юридичний інститут;
- Інститут управління та права (м. Київ).

Факультети з денною формою навчання:

- Господарсько-правовий факультет;
- Військово-юридичний факультет;
- Міжнародно-правовий факультет;
- Факультет правосуддя;
- Факультет підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України;
- Факультет публічного права та адміністрування;
- Факультет адвокатури.

Крім того, Університет має вечірній та два заочні факультети, а також Науково-дослідний інститут правознавства.

Найважливішим завданням інноваційного розвитку Національного юридичного університету України імені Ярослава Мудрого як дослідницького вищого навчального закладу є створення найсучаснішого інформаційно-освітнього середовища, заснованого на новітніх інформаційних технологіях і глобальних комп'ютерних комунікаціях. Важливу роль при його вирішенні відіграє університетська бібліотека, яка по праву вважається основним джерелом знань.

Йдучи дорогою великого Ярослава

З березня 2017 р. відбулося урочисте відкриття нового навчально-бібліотечного комплексу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за участю Президента України П. Порошенка, Глави Адміністрації Президента України І. Райніна, Міністра освіти і науки України Л. Гриневич, голови Харківської

обласної державної адміністрації Ю. Світличної та ін. Про завдання та перспективи навчально-бібліотечного комплексу розповідає ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого В. Тацій.

(зліва на право) Президент України П. Порошенко, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого В. Тацій, Міністр освіти і науки України Л. Гриневич

— **Василію Яковичу, розкажіть, як виникла ідея будівництва навчально-бібліотечного комплексу?**

— Ідея будівництва такого комплексу виникла дуже давно. Ще коли я вперше був обраний ректором, то мав чітко сформований план розбудови нашого навчального закладу, зміцнення кадрового та наукового потенціалу, розвитку інфраструктури, приблизну послідовність будівництва об'єктів та багато іншого. Відверто кажучи, я тоді ставив перед собою завдання-мрію — побудувати виш, який відповідав би найсучаснішим вимогам до передових навчальних закладів світу. Основними параметрами для його втілення є, по-перше, формування потужних наукових шкіл, що було досягнуто в Університеті за 200-річний період його існування. По-друге, розвинена матеріальна база для зручного, комфортного навчання студентів та роботи викладачів.

По-третє, якісне наукове забезпечення і наукове наповнення навчального процесу. Поступово ці завдання були вирішені. Сьогодні Університет є унікальним вищим навчальним закладом — має потужний науково-педагогічний потенціал, чудові умови для навчання, праці, особистого розвитку та відпочинку, розвинену матеріально-технічну базу, в тому числі спортивну. Побудовано якісні навчальні будівлі та першокласні студентські гуртожитки, що мають хороше наповнення і з технічного, і з естетичного боку.

Сталося так, що філії бібліотеки Університету розташовані в різних корпусах і часто непристосованих для цього приміщеннях. З одного боку, це непогано — книжки наближені до студентів у місцях їхнього проживання і навчання, а з другого — унікальні видання, які наш Університет зберіг і примножив (деякі, до речі, існують

в єдиному екземплярі), мають бути зосереджені в одному місці. Усім студентам, викладачам і науковим співробітникам мають бути надані рівні можливості користування ними. Також важливо, що в наш час активно розвиваються інформаційні технології, а отже, бібліотеки вишів повинні мати сучасне інформаційне забезпечення. Тому виникла необхідність створення нової бібліотеки, яка б відповідала всім вимогам і стала центром як паперових видань (а у нас їх вже сьогодні 1,5 млн), так і повнотекстових електронних видань наукової та навчальної літератури. Також вона має бути центром комунікації з іншими ресурс-центрами, бібліотеками світу. Це дуже важливо. Сучасна наукова бібліотека має бути постійно на зв'язку у режимі он-лайн із нашими партнерами — університетами інших країн для проведення конференцій, круглих столів, консультацій, дистанційного навчання та інших форм спілкування. Крім того, у бібліотеці мають бути необхідні зали для проведення всеукраїнських і, найголовніше, міжнародних конгресів, наукових заходів різного рівня. Сукупність цих вимог і була покладена в основу проектування нової будівлі навчально-бібліотечного комплексу. На мою думку, вони повною мірою були враховані.

— **У чому полягає оригінальність цього навчально-бібліотечного комплексу?**

— По-перше, звичайно, у місці розташування й архітектурі. Комплекс став доміантою сформованого архітектурного ансамблю будівель Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Ця архітектурно-будівельна композиція включає навчальні, адміністративні корпуси Університету, поєднує класичний стиль та сучасну архітектуру й гармонійно вписується в історичний і культурний район центральної частини Харкова.

Навчально-бібліотечний комплекс — це унікальна 10-поверхова споруда загальною площею 1 6620,3 м² зі скла і бетону. Зовнішній вигляд відрізняється оригінальним дизайном — являє собою відкриту книгу. Центральний елемент композиції — атриум, що займає третій–сьомий поверхи, й окрасою якого є гвинтові гранітні сходи. Скляний фасад дає змогу милуватися красивою панорамою міста.

Різні функціональні зони проекту взаємодіють між собою, роблячи відвідування бібліотеки зручним і приємним. У будівлі встановлено шість сучасних швидкісних ліфтів, підйомники для літератури бібліотеки й у їдальні.

Навчально-бібліотечний комплекс Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Проектом передбачена спеціальна безбар'єрна архітектура для вільного переміщення інвалідів, центральні входи до корпусу не мають порогів й обладнані пандусами, є вантажно-пасажирські ліфти, кабінки спеціальних санітарних вузлів, розраховані на людей з обмеженими можливостями.

Будівля складається з двох частин. Одна з них — навчальна. Тут із третього по десятий поверх розміщені кафедри, деканати, аудиторії й телецентр Університету. Третій–шостий поверхи бібліотечної частини займають читальні зали бібліотеки, приміщення для індивідуальної роботи студентів і викладачів. Сьомий поверх — бібліотечні відділи, а восьмий — фонди рідкісних видань, дисертацій. На 10-му розташована зона для проведення конференцій, в оздобленні якої використані високоякісні матеріали та меблі. У її центрі — круглої форми конференц-зал, стеля якого являє собою прозорий купол зі світлопрозорих вітражів, затемнених для усунення ультрафіолетового випромінювання, що створює незвичайну атмосферу. Він оснащений екранами, що транслюватимуть ілюстративний матеріал (презентації, слайд-шоу, відеоролики тощо), високошвидкісними відеокамерами та високочутливою аудіоапаратурою, а також обладнанням для синхронного перекладу. Крім того, конференц-зал з'єднаний оптоволоконною мережею з провідними телеканалами для можливості проведення прямої трансляції засідань.

Там само, на 10-му, — прес-центр та зала для проведення переговорів. Усі ці приміщення мають вихід на балкон, із якого стає зрозумілою ідея всього проекту. Панорама, що відкривається з балкону, не має рівних: з одного боку — Центральний парк культури й відпочинку, телевежа, з другого — куполи харківських соборів і церков. Усе місто, як на долоні.

Спільними для обох частин є перший та другий поверхи — там розташовані музей Університету, буфет на

Конференц-зал

48 місць, картинна галерея та їдальня на 195 місць.

Дуже зручне географічне розташування об'єкта — у центрі Харкова, поруч — метро, засоби наземного міського транспортного сполучення, у межах 10–15 хвилин — інші корпуси нашого Університету. Це насправді найкрасивіша, найякісніша будівля з усіх, які нашому колективу довелося будувати. Під час її зведення ми максимально врахували багаторічний досвід проектування і будівництва інших наших масштабних об'єктів, а також використовували найсучасніші матеріали.

— Які новації чекають на користувачів університетської бібліотеки?

— Будівництво навчально-бібліотечного комплексу — це новий етап розвитку наукової бібліотеки Університету, це своєрідні двері у майбутнє. Університет не лише отримав новий інфраструктурний об'єкт, а й нові можливості. Про які можливості ми говоримо? Сучасний європейський університет — це, як правило, заклад освіти при бібліотеці. Але бібліотеці нового типу — не просто книгосховища, як ми собі уявляємо. Вона має надавати певні послуги, зокрема, консульгувати з підбору літератури, демонструвати джерельною базою актуальні напрями наукової думки. Сучасна бібліотека — це вихід у науковий світ через доступ до електронних ресурсів, баз даних.

Сьогодні сучасне суспільство ставить перед університетськими бібліотеками безліч завдань щодо перегляду форм і методів їхньої діяльності стосовно пере-

дачі знань і допомоги в орієнтуванні студентства та науковців у безмежному інформаційному полі. Безумовно, усе це змушує переосмислити інформаційний простір і бібліотечний ландшафт, використовуючи якісніші засоби обслуговування науково-освітніх потреб читачів, прогресивні інформаційно-бібліотечні системи і програми. У цифрову еру університетські бібліотеки намагаються ставити на перше місце особистість і знання, надаючи читачам нові інтелектуальні та освітні можливості. Поступово входячи у міжнародний простір, вони надають доступ до зарубіжних електронних ресурсів, баз даних найбільших бібліотек світу; відкривають віртуальні читальні зали; формують електронні бібліотеки. Розуміючи всю важливість сучасних завдань, у XXI ст. кожна бібліотека вишу може і має перетворитися на потужний інформаційний центр, стати майданчиком пропагування знань, сприяти самоосвіті, творчій і розумовій праці.

Саме тому новий навчально-бібліотечний комплекс Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого став центром найсучаснішого інформаційно-освітнього середовища з універсальним фондом традиційних та електронних документів. Нинішні відвідувачі бібліотеки (загалом 15 760 читачів) забезпечені доступом до комп'ютеризованих читацьких місць, обладнаних сучасною технікою, сканерами, принтерами, інтернет-комунікаційними мережами та он-лайн блогами для спілкування з викладачами кафедр, деканатами, роботи з електронними навчальними ресурсами країни та світу.

Наукова бібліотека університету є однією з найбільших серед університетських бібліотек міста. Новий бібліотечний ресурсний комплекс зараз вміщує майже 1,5 млн одиниць зберігання видань із галузей права та суміжних дисциплін, що викладаються у виші; колекції унікальних артефактів, раритетних книг; вітчизняні та зарубіжні традиційні та електронні видання

з орієнтацією на національні, міжнародні стандарти вищої юридичної освіти. Як і колись, книжковий фонд бібліотеки залишається основним інформаційним ресурсом, кількість якого зростає з кожним днем. Тому в новому суперсучасному бібліотечному корпусі створено умови для подальшого збільшення галузевого фонду читальних залів та книгосховищ, розрахованих на 4 млн видань.

У сучасних умовах невинних трансформацій наповнення інформаційного середовища відбудеться із застосуванням нових носіїв інформації і за умов розвитку множинності каналів інформації, стратегія бібліотеки — курс на інтегративний інформаційний мультиресурс. Є групові навчальні кімнати, зона ресурсів мультимедіа, допоміжні технології, *Wi-Fi*. На сайті бібліотеки всі електронні колекції доступні для студентів і викладачів у мережі Інтернет. Крім того, потрібне джерело можна замовити на сайті в он-лайн режимі, запроваджено дистанційний сервіс.

Розширення спектра бібліотечних послуг передбачає забезпечення доступу до ресурсів, урізноманітнення видів послуг і створення комфортних умов співпраці бібліотекаря і читача/користувача (студента, викладача, науковця, практичного робітника) — всіх, хто звертається до бібліотеки за знаннями, інформацією, порадами.

Будівництво навчально-бібліотечного комплексу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, безумовно, є дуже важливим не лише для розвитку нашого університету, а й для розвитку нашого міста, Харківського регіону й України загалом. Тому що це має значення не лише для нинішнього, а й для майбутніх поколінь.

О. Муравйова

головний редактор газети «*Vivat Lex!*»
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 рр.:
АКТУАЛЬНІ НАУКОЗНАВЧІ АСПЕКТИ
ДОСЛІДЖЕННЯ**
(за матеріалами засідання
Вченої ради Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)

О. СКРИПНЮК

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заступник директора з наукової роботи
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (Інститут) розпочав низку заходів з відзначення 100-ліття Української революції 1917–1921 рр. Вони відбуваються відповідно до плану з відзначення ювілею Української революції, затвердженого в Інституті і розрахованого на 2017–2021 рр.

23 березня відбулося засідання Вченої ради Інституту, на якому зі вступним словом виступив її голова, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, академік НАН України Ю. Шемшученко. Він наголосив на значенні Української революції 1917–1921 рр.,

(зліва на право) академік НАН України Ю. Шемшученко,
член-кореспондент НАН України В. Солдатенко, академік НАПрН України О. Скрипнюк

© О. Скрипнюк, 2017

• ПРАВО УКРАЇНИ • 2017 • № 5 •

177

використанні її досвіду та уроків у сучасному державотворчому процесі України. Особлива увага була приділена актуальним проблемам сучасних історико-правових досліджень, присвячених Українській революції 1917–1921 рр.

З науковою доповіддю «До питання про обґрунтування концепції Української революції 1917–1921 рр.» виступив член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України В. Солдатенко. Він, зокрема, наголосив, що 100-річний ювілей національно-демократичної революції — гарний привід ще раз звернутися до підсумків вивчення надзвичайно важливого історичного феномену, оцінити здобутки, додатково перевірити (з огляду на зростаючу часову дистанцію) висновки та узагальнення, повернути увагу до дискусійних проблем, поглибленої розробки тих аспектів, які видаються недостатньо ґрунтовно і предметно осягнутими. За останні три десятиліття сталися такі істотні зрушення в історіографічному освоєнні досвіду революційної доби, яких не було впродовж попередніх 70 років. Цьому присвячено спеціальні, профільні тематичні розвідки, під впливом яких удосконалюються новітні наукові студії. Зокрема, праці В. Солдатенка присвячені Українській революції 1917–1921 рр. («Українська революція: концепція та історіографія», 1997 р.; «Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.)», 1999 р.; «Історіографічні нотатки» (*Українська революція. Історичний нарис. — 1999. — С. 3–66*); «Короткі нотатки про революції, кон'юнктуру та історіографію» (*Україна в революційну добу: Історичні есе — хронічки. у 4 т.: Т. 1: Рік 1917. — 2008. — С. 7–84*); «Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди», 2011 р. (2-ге вид., допов. і пере-

роб., 2012 р.); «Освоєння досвіду революційної доби: новітній історіографічний дискурс» (*У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні) — 2012. — С. 39–183*); «Предисловие. Краткие историографические и методологические замечания» (*Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. — 2012. — С. 5–22*); та ін.

Доповідач зазначив, що завдяки зусиллям, насамперед співробітників Інституту історії України НАН України, сьогодні у будь-кого з бажаючих є можливість зіставити сучасні дискурси дослідників із широкою, цілком доступною документальною базою. Мова про видані збірники документів щодо всіх головних етапів розвитку подій 1917–1920 рр. в Україні: «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т.» Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. (1996), Т. 2: 10 грудня 1917 — 29 квітня 1918 (1997); «Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали» (2003); «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920. Документи і матеріали: у 2 т., 3 ч.» (2006); «Українська держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т.» (2015). Продовжуються поповнюватися передруки раритетних книг, публіцистики активних учасників революції, їх спомини, щоденники, епістолярна спадщина. Це численні твори і документи М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, М. Шаповала, П. Христюка, Є. Чикаленка, П. Скоропадського, С. Петлюри, М. Омеляновича-Павленка та ін. Використання значного кола наявних історичних та історіографічних джерел дає змогу одержувати дедалі глибші, обґрунтованіші, всебічно аргументовані дослідження з найрізноманітніших проблем і має виняткову цінність, вагу у випадках, коли не сформулося одноставної думки науковців, існують

різночитання і відмінні тлумачення щодо окремих аспектів непростого досвіду, об'єктивного визначення реально-го внеску окремих політичних таборів, сил й особистостей у справу боротьби за досягнення національних ідеалів, за торжество української справи. Означене повною мірою стосується проблеми розробки концепції Української революції, персональної ролі в цьому процесі незмінного і єдиного очільника Української Центральної Ради (УЦР) М. Грушевського. Упродовж десятиліть триває дискусія навколо його імені як політика. Різні аспекти його діяльності, передусім у 1917–1920 рр., потрапляють у поле критики. Гадаємо, остання не завжди виправдана, правомірна, справедлива. Підставу для такого висновку дає аналіз того, що внесено М. Грушевським у розробку політичної платформи (концепції Української революції, чим і було визначено вектор суспільного руху українства в 1917 р.).

В. Солдатенко наголосив, що якщо спробувати провести градацію політичних пріоритетів, що постали перед українським проводом із початком Української революції, то на перше місце, поза сумнівом, можна поставити завдання розвитку національної свідомості українства. Адже впродовж століть офіційною пропагандою великодержавники домагалися не лише того, щоб із лексики були витіснені слова «Україна», «українці», а й того, що цілі покоління нашого народу не усвідомлювали своєї приналежності до осібної нації, яка мала власну багату історію, мову, культуру, вікові традиції, в тому числі — у державотворенні. І перш ніж підіймати такі покоління до масштабної цілеспрямованої дії, до відродження нації у всіх сферах буття — економіці, політиці, духовному житті, слід було переконати їх у тому, що вони мають такі ж права на всебічний розвій, як і всі їхні сусіди, як взагалі всі інші етноси, що вони можуть посісти гідне місце серед інших, які не мали штучних

гальмівних чинників у своєму цивілізаційному поступі.

Заочне обрання М. Грушевського головою УЦР було вдалим політичним вибором, в якому органічно злилися ставлення українського руху до найавторитетнішого національного вченого та якоесь глибинне інтуїтивне відчуття того, що він, як ніхто інший, здатен відіграти виняткову роль у прийдешніх подіях, які ще нечітко передбачалися. Можливо, це був один із тих небагатьох випадків в історії України, коли їй справді поталанило.

Повернувшись із заслання, М. Грушевський відразу, з перших же днів віднайшов ту ланку в ланцюгу завдань національного руху, яка була найважливішою. Він пише великий цикл статей і невеликих за обсягом брошур, які оперативно видаються (для прискорення брошури друкувалися на газетному папері, найпростішим способом зшивалися, обкладинки були виготовлені з того ж матеріалу і тим же найпростішим чином, що й основний текст). Дуже прикметними є вже назви публікацій «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої автономії і федерації хоче Україна», «Українська Центральна Рада й її Універсали: перший і другий» та ін. Найвидатніший історик прагнув якнайшвидше дати пересічному читачеві відповіді на питання, у яких мав вільно орієнтуватися кожен українець: про минуле народу, про те, як він потрапив у залежність від інонаціональних поневолювачів, про природні права українців, про реальні можливості національного руху, про його невідкладні й перспективні завдання, про механізми досягнення стратегічної мети.

Ідеї, запропоновані головою УЦР М. Грушевським, з блискавичною швидкістю перетворили його у найголовнішого, найвпливовішого, найпопулярнішого діяча. Це підтверджувалося

не лише фактами практично одностайного обрання його почесним головою тисяч найрізноманітніших зібрань — від загальнонаціональних київських до невеличких колективів у найвіддаленіших куточках України. Однак значно важливішим за атрибутивні моменти було повсюдне і практично одностайне схвалення резолюцій, в основі яких лежали сформульовані і ретельно аргументовані визначним ученим політичні положення. За короткий час політично активна частина суспільства — українські партії, різні громадські організації і широкі верстви населення, що до них примикали, згуртувалися на одній політичній платформі, виражаючи гасла М. Грушевського як свої власні, як вимоги всього національно-визвольного руху, всього народу. Це стало справжнім торжеством ідеології Української революції, яка не «накидалася зверху» суспільній свідомості, а органічно сполучалася з нею, оформляла у чітке бачення перспективи ті настрої, які нуртували у глибинах українського суспільства. Тим самим М. Грушевський зробив надзвичайно вагомий внесок у формування висхідних підвалин модерної політичної нації.

Вбачаючи головну причину суспільної активності українства у довготривалому гнобленні російським царизмом, провідники національного руху вважали, що повалення самодержавства відкрило можливості для задоволення нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками.

Найперше, чого мали домагатися українці, що повинно було стати центральним пунктом їхньої програми — це воля, свобода, право самим розпоряд-

жатися своєю долею. Тому повалення самодержавства вони й сприйняли як заперуку визволення, а в підтримці революції вбачали гарант від реставрації старих порядків. М. Грушевський писав: «Українці не хочуть більше такої неволи ні собі, ні кому іншому на Україні і в російській державі».

Першою і нагальною потребою часу було відстоювання демократичних свобод. У своїй праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» М. Грушевський зазначав: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них вільно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючись на те нічийного дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кожен може держатися такої віри, якої хоче, і вільно переходити з однієї віри у другу».

Другим наріжним принципом-завданням у великого українця М. Грушевського мало стати забезпечення реальної рівності всіх людей: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання».

Забезпечення волі, свободи, рівності визначальною мірою залежало від характеру організації влади в країні. Це питання належало до ключових. Голова Центральної Ради зазначав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, *тільки з вибору народного!* (курсив наш. — М. Г.). Се називається устроєм демократич-

ним — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю! <...> Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою».

М. Грушевський пропонував механізм залучення всього народу до участі в державотворенні, в управлінні державою. Це, передусім, запровадження демократичної виборчої системи на основі чотиричленної формули: загальні, рівні, прямі і таємні вибори. «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив».

Доповідач також наголосив, що, природньо, предметом особливої уваги в програмі державного переустрою Росії мав стати національний момент, справедливе вирішення питання про поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами всіх народів, які населяли країну. Щодо цього лідери українського руху, здається, були підготовлені найбільшою мірою. Їхні погляди викристалізувалися не лише у довготривалій боротьбі з шовіністичною політикою самодержавства, а й у затяжних дискусіях усередині самого руху, зокрема із самостійницькими елементами. М. Грушевський зазначав:

«Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладатися уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно zarazом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану».

Водночас варто було подумати над тим, які повноваження доцільно було делегувати державному центру. Звичайно, заздалегідь передбачити всі нюанси було неможливо, але принцип все ж було визначено: «Українці хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. <...> А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки». М. Грушевський прагнув надалі виключити будь-яку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей без їхньої на те згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону. Досягти цього було нескладно, якщо взятися до будівництва в Росії федеративної демократичної республіки з широкою національною автономією національних країн.

М. Грушевський наголошував: «Українці добиваються того, щоб вони могли дбати про свій край не питаючись ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу — питалися волі

виборців України, а не уряду республіки, щоб у своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країн. Україна прагнула мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людині України, а найпаче робочому народові її!». В. Солдатенко зазначив, що концепція Української революції не обмежувалася лише національно-державницькими завданнями. Соціальний аспект постійно був не просто у полі зору керівництва українського руху, а й був наріжним, відправним при визначенні стратегії боротьби. Це підтверджують і дещо пізніші оцінки, коли лідери українства вдавалися до ретроспективного аналізу.

З нагоди першої річниці УЦР, М. Грушевський 20 березня 1918 р. писав: «У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас — це інтереси трудящих мас». Він, засвідчуючи принципову відданість обраному Українською революцією курсу, не зрікався кінцевої соціалістичної орієнтації, розвиненого демократизму і наближення до соціалістичного ладу.

Голова Української Центральної Ради був переконаний, що реформи, які становлять зміст Української революції, мають саме соціалістичний характер. Метою М. Грушевського було зробити Україну твердиною соціалізму. На початку революції політичні гасла продовжували міцну національну традицію, і М. Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним фактором.

Сутність стратегічної мети та сутність політичної платформи, на яких у 1917 р. згуртувалося політично активне українство, були гранично чіткими: українці прагнуть, щоб їм і всьому гро-

мадянству України була забезпечена можливість будувати його долю без усяких сторонніх втручань.

Як учений-аналітик, що блискуче володів знанням світового досвіду, М. Грушевський був сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім чесним людям, тим, хто здатен був логічно мислити і діяти. В. Винниченко з цього приводу зазначав: що ж до всебічного розвою, цивілізаційного прогресу нації, виняткова вага надавалася здійсненню заходів українізації у різних галузях життя, що по суті було органічним доповненням і важливою складовою концепції Української революції.

Чітка, струнка, логічна, аргументована, переконлива, розрахована на втілення легітимним шляхом платформа Української революції, розроблена М. Грушевським, може бути зразком наукового і, рівною мірою, — політичного мислення. Акумулятивні в ній ідеї були суголосними настроєм мас, враховували розстановку сил, реальні можливості національного руху. Тому саме така політико-правова модель викликала практично повну підтримку українства, стала обґрунтуванням його дій у 1917–1918 рр., реалізувалася і конкретизувалася у політичній практиці, у найголовніших документах революційної дії та державотворення — Універсалах Української Центральної Ради. Ця обставина дає повне право стверджувати, що М. Грушевський — найвидатніший політичний діяч Української революції.

Вчена рада також заслухала доповідь кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України І. Музику на тему «Дискусійні проблеми досліджень концепції української державності і права

періоду Української революції 1917–1921 рр». Доповідач наголосила, що попри майже 30-річний період вільного дослідження теми Української революції в умовах відродження незалежності України, вона ще й досі сповнена «білих плям». Залишається дискусійною низка проблем, які необхідно осмислити історикам і теоретикам права, фахівцям із міжнародного права.

Перша проблема: юридичні наслідки конкуренції концепцій трьох політико-правових парадигм української державності: прихильників самостійної Української держави, побудованої на принципі народовладдя, у розуміння влади всього народу; прихильників самостійної Української держави як диктатури робітничого класу і селянства; прихильників об'єднання з радянською Росією як автономної чи федеративної одиниці. Слід враховувати досить швидкий процес «еволюціонування вліво» концепцій правлячих кіл Української народної Республіки (УНР) часів Центральної Ради і Директорії. Наприклад, у нормах IV Універсалу від 9 (22) січня 1918 р. Українська Народна Республіка проголошувалася «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». У Конституції УНР, ухваленій 29 квітня 1918 р., проголошувалося, що «суверенне право в УНР належить народові України, тобто усім громадянам УНР. <...> Це суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України». Однак вже у Декларації Директорії Української Народної Республіки від 24 грудня 1918 р. зазначалося: «Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю». Після поразки УЦР партії соціалістичної спрямованості поступово об'єдналися навколо ідеї побудови соціалістичної Української держави. Саме вони стали безпосередніми учас-

никами і найголовнішими суб'єктами у процесі творення вітчизняної державності та визначення принципів її побудови.

Друга проблема: методологічні підходи до осмислення державотворчих процесів та правової дійсності часів української революції з погляду участі в ній політичних сил як національного ліберально-демократичного, так і соціалістично-комуністичного спрямування.

Насамперед це проблема уникнення міфологізації та перебільшення ролі національно свідомих і ліво-більшовицьких політичних сил та окремих діячів у процесі українського державотворення. Відділ історико-правових досліджень Інституту дотримується методологічного плюралізму у спробах відповісти не лише на питання про те, якими були правовий розвиток, сутність права, правова природа тих чи інших явищ у цей період, а й на питання, чому вони були саме такими. Тобто йдеться про пошук онтологічних підвалин історико-правової реальності, відтворення притаманного їм юридичного менталітету за допомогою методів тоталогії, синергетики, історіософії, джерелознавства, біографістики тощо. Певний прорив у цьому напрямі становлять праці О. Мироненко («Світоч української державності»), А. Іванової («Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії»), А. Макарчука («Правовий режим і юридичні наслідки перебування військових сил держав Четвертого союзу на території України у 1918 р.»).

Третя дискусійна проблема: юридичні підстави створення і діяльності на території України та юридичне становище, у тому числі й міжнародне визнання, а також правотворча і законотворча діяльність таких державних утворень: УНР створена УЦР у Києві; УНР створена більшовиками у Харкові,

Західноукраїнська народна Республіка, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, Директорія УНР. Окрім того, на сьогодні мало вивчені юридичне становище і нормотворча діяльність державних утворень часів Революції як на території України, так і за кордоном, зокрема: Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди; Донецько-Криворізької республіки; Національно-культурної автономії (самоврядування) українців на Далекому Сході (прийняли свою конституцію у 1919 р.) та інших подібних утворень. Певною спробою ліквідації цієї лакуни є монографія «Джерела права України: XVIII — поч. XXI ст.», присвячена, у тому числі, джерелам права революційної доби.

Четверта проблема: це правонаступництво сучасної України, яка викликає найбільше дискусій серед сучасних правознавців. В Інституті підготовлена та захищена дисертація І. Панової на тему «Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: історико-правове дослідження», в якій досліджено еволюцію та особливості його правового становища. Утім, дисертація дала відповідь лише на один аспект цієї проблеми. З огляду на різне розуміння правового становища інших державних утворень у Відділі історико-правових досліджень протягом жовтня–грудня 2016 р. було проведено цикл методологічних семінарів «Українська державність: проблема наступності і континуїтету, перервності і неперервності». Зокрема, доктор юридичних наук, професор Н. Крестовська виступила з доповіддю «Поняття окупації в історико-правовому вимірі та в сучасному законотворчому процесі». Доповідь «Українська правова думка та наступність і континуїтет української державності» виголосив кандидат юридичних наук, доцент Т. Андрусак. Особливостям правового регулювання окупаційного режиму на початку XX ст. присвятив свою доповідь кандидат юридич-

них наук А. Макарчук. Зі співдоповідями виступили завідувач Відділу історико-правових досліджень І. Усенко та кандидат юридичних наук, науковий співробітник цього відділу Т. Бондарук.

Вчена рада також заслухала доповідь кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Відділу історико-правових досліджень Інституту А. Іванової, яка наголосила, що історики права сприйняли і доволі активно послуговуються концепцією Української революції, однак доповнили її деякими інтерпретаціями з погляду юристів. Так, до періоду Української революції було залучено концепцію перехідності, або транзитивності, що дало змогу стверджувати про існування у цей період не «декількох напівлегітимних державних утворень», а єдиної Української держави (з різними політичними режимами та назвами — Українська Народна Республіка, Українська держава). Були зроблені спроби виокремити певні ознаки, притаманні саме Українській перехідній державі початку XX ст.

Визнання існування Української держави 1917–1921 рр. логічно пов'язане з актуальними нині питаннями про сучасну Україну та її наступність й правонаступність. Паралельно вони виникли в суспільстві. Дедалі частіше пропонуються різного спрямування законопроекти щодо правонаступництва, підготовлені державними установам, громадськими організаціями та групами депутатів. Лише до Інституту на експертизу надходить доволі багато таких законопроектів.

Мета цих ініціатив стосується двох елементів: заперечення правонаступництва України від УРСР (у діапазоні від простого заперечення до визнання цілого радянського періоду періодом «несвободи» або «окупації») та визнання України правонаступницею УНР. На жаль, всі ці проекти, до певної міри вирішуючи політичні та ідеологічні проблеми, абсолютно не враховують

можливі юридичні наслідки їх прийняття.

По-перше, про окупацію. Визнання радянського періоду періодом окупації, як це пропонують деякі автори, потребує серйозного наукового обґрунтування з урахуванням міжнародно-правового законодавства того часу. Стаття 42 чинної на той момент Гаазької конвенції 1907 р. визначає, що територія визнається зайнятою (окупованою), якщо вона реально є підвладною армії супротивника. Друга частина цієї статті містить застереження, що окупація поширюється лише на ту частину території, на якій ця влада (влада армії супротивника) була встановлена і реально здійснюється. Водночас навряд чи можна визнати державну цивільну владу, що здійснювалася протягом 70-ти років на території України, владою ворожої армії. Та й покладати всю відповідальність за ідеологічну ситуацію в Україні лише на московське партійне керівництво видається надмірним спрощенням. Адже республіканські чиновники та інтелектуали відіграли активну роль у розвитку і змінах офіційного радянського дискурсу і політики пам'яті.

По-друге, заперечуючи правонаступність України від УРСР, автори забувають, що Закон України від 12 вересня 1991 р. «Про правонаступництво України» вирішує суто практичні речі: територія України. Адже у ст. 5 визначено державні кордони України в їх нинішньому вигляді, тоді як, наприклад, III Універсалом до території Української Народної Республіки віднесені: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму); міжнародна правосуб'єктність України в радянській період та дії, вчинені нею у ролі такого суб'єкта. Адже, визнаючи УРСР несамоостійним суб'єктом зовнішньополітичної діяльності, ми ставимо під сумнів і всі її дії як незалежної республіки,

зокрема щодо набуття членства України в Організації Об'єднаних Націй; чинне законодавство України. Відповідно до ст. 3 «Закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України». На сьогодні побіжний огляд виявив понад 300 ухвалених Верховною Радою УРСР і досі чинних законодавчих актів, і скасування закону про правонаступництво, як це пропонується, призведе до утворення численних правових лакун і колізій.

Очевидно, що сьогодні відбувається змішування юридичних та ідеологічних моментів, адже правонаступність — це питання не лише теоретичне, а й суто практичне — стан, що відбувся. Україна вже прийняла певний комплекс прав і обов'язків, і просто так відкинути їх не може. Цілком очевидним є і те, що назріла потреба включити історико-культурну спадщину УНР не лише в науковий, а й у загально-юридичний контекст. Адже існування своєрідного стану двовладдя або багатовладдя є звичним явищем для перехідної держави, якою була Україна 1917–1921 рр. Однак спадок УРСР законодавчо прийнято, а спадок УНР, ніби «провис в повітрі», відкинутий радянською державою та законодавчо не прийнятий сучасною Україною.

Таке включення дало би змогу об'єднати формально-юридичне правонаступництво від УРСР та культурно-історичну наступність від УНР, а зрештою — примирити формально-юридичний підхід із конкретно-історичним у процесі вивчення змісту правової дійсності. Це відкриє Україні третій шлях, а саме: визнати, що фактична передача повноважень та регалій УНР М. Плав'юком та прийняття їх Президентом України, — України як правонаступниці УРСР — означає також закінчення протистояння урядів

УНР та УРСР, яке тривало з 1920-х рр. Це дасть змогу будувати політику незалежної України як держави, що примирила обидві сторони історичного конфлікту.

А. Іванова наголосила, що, на її погляд, вдалою законодавчою реалізацією такого підходу може стати закріплення історичних основ державності в Конституції України як це зробило багато республік колишнього СРСР. Наприклад, у преамбулі до Конституції Естонської Республіки від 1992 р. записано: «Народ Естонії, виражаючи непохитну віру і тверду волю зміцнювати і розвивати державу, яка створена за

неминуцим правом державного самовизначення народу Естонії і проголошена 24 лютого 1918 року...». Аналогічні посилання містяться у конституційних актах Республіки Молдова, Республіки Вірменія, Литовської Республіки. Це питання вимагає поєднання зваженого комплексного підходу, а також ґрунтовних знань юридичної історії предмета, теорії сучасного і тогочасного міжнародного права, новітніх теоретико-правових підходів. Ефективним могло би стати спільне дослідження спеціальної експертної комісії, що включала би науковців — істориків та юристів із різних інституцій.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОГО ПРАВА (Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена пам'яті професора І. Є. Марочкіна)

І. РУСАНОВА

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри організації судових
та правоохоронних органів
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

І. ЮРЕВИЧ

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри організації судових
та правоохоронних органів
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

20 квітня 2017 р. у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (Університет) відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми судового права», присвячена світлій пам'яті видатного вченого, одного з фундаторів сучасного судового права та прекрасної людини, професора Івана Єгоровича Марочкіна.

Такий захід був проведений вдруге. Організаторами виступили Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кафедра організації судових та правоохоронних органів, а також первинна профспілкова органі-

зація студентів Університету. Конференція складалася із пленарного засідання та секційних засідань, темами яких були: «Проблеми реформування судової системи України»; «Проблеми реформування функцій прокуратури України»; «Кадрова політика органів прокуратури»; «Перспективи розвитку інституту адвокатури».

З огляду на запропоновану тематику конференція викликала широку зацікавленість з боку науковців, практиків, серед яких учені провідних вітчизняних навчальних і науково-дослідних закладів, представники прокуратури, адвокатури та судових орга-

Учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми судового права»

нів, та, що особливо значущо, серед студентської спільноти. У роботі конференції взяли участь понад 260 учасників, серед яких науковці навчальних і науково-дослідних закладів (Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національного університету «Одеська юридична академія», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Національної академії внутрішніх справ та ін.), судді місцевих, апеляційних, вищих спеціалізованих судів України, Верховного Суду України та інших судів, а також студенти Університету.

Модераторами роботи пленарного засідання були кандидат юридичних наук, суддя Верховного Суду України О. Прокопенко та завідувач кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор Л. Москвич.

(зліва на право) Л. Москвич, А. Гетьман,
О. Прокопенко, О. Дудченко

З вітальними словами звернувся проректор з наукової роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого А. Гетьман, який і відкрив пленарне засідання. Професор зазначив, що для нього честь відкривати конференцію, присвячену пам'яті науковця з великої літери, який фактично створив кафедру організації

судових та правоохоронних органів, започаткував основи судового права, залишив велику кількість наукових праць, які отримали визнання держави. Також проректор наголосив, що тема конференції обрана не випадково, висловив сподівання, що захід матиме цікаву та конструктивну дискусію, а також побажав учасникам плідної роботи.

Привітала учасників і організатор конференції, завідувач кафедри організації судових та правоохоронних органів Університету, професор Л. Москвич, яка відзначила актуальність теми конференції, подякувала всім учасникам за цікавість до проблем судового права та висловила сподівання, що справа, розпочата Вчителем, буде розвиватися і школа судового права займе належне їй місце. Також вона зазначила, що вже три роки немає з нами Івана Єгоровича; із 30 років від дня заснування кафедри, він 20 років був її незмінним керівником; Іван Єгорович всім серцем вболівав за науку, радів кожному кроку вперед.

Після привітання присутнім було презентовано фільм-спогади про життя Івана Єгоровича Марочкіна.

Метою конференції було широке обговорення гострих проблем судового права, висловлення пропозицій щодо їх подолання, а також вироблення концептуального бачення предмета, принципів та суб'єктів судового права.

Першою із науковою доповіддю «Судове право як комплексна галузь права» виступила Л. Москвич. Доповідач зазначила, що судове право може бути віднесено до комплексної галузі права, оскільки має своїм предметом правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації функцій судової влади, а отже, поєднує декілька специфічних (можна навіть сказати — унікальних) правовідносин. Специфічність зазначених відносин передбачає взаємовплив норм матеріального права, що визначають статутні положення щодо судоустрою

та статусу носіїв судової влади, і норм процесуального права, які визначають загальні засади судового процесу. Взаємовплив форми та змісту суспільних відносин, що виникають при реалізації функцій судової влади, обумовлює цілісність і єдність судового права як комплексної галузі права.

З доповіддю «Роль Верховного Суду в умовах реформування судової системи» виступив О. Прокопенко, який зупинився на проблемах правового забезпечення ліквідаційних процедур щодо Верховного Суду України та Вищих спеціалізованих судів. Окремо доповідач зупинився на перспективних повноваженнях майбутнього Верховного Суду та очікуваних змінах до процесуального законодавства.

Завідувач відділу дослідження проблем кримінального процесу, криміналістики та судустрою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені В. В. Сталіна Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор Л. Лобойко виступив із доповіддю на тему «Конкурс на зайняття вакантних посад суддів у складі Верховного Суду: оцінка якості реалізації статті 81 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»». Науковець зазначив, що конкурс на зайняття вакантних посад суддів у складі Верховного Суду Вища кваліфікаційна комісія України (ВККУ) організовує і проводить вперше в історії України. За умов, коли практика проведення такого конкурсу відсутня, особливого значення для ефективного його проведення має якість відповідних законодавчих актів. Л. Лобойко детально зупинився на тому, що Законом України «Про судоустрій і статус суддів» визначені загальні засади процесу добору суддів до Верховного Суду, але чіткого порядку не встановлено; ВККС у нормативних актах, виданих нею на виконання Закону, регламентує певні принципи здійснення кваліфікаційного оці-

нювання, але у практичній діяльності Комісії реалізація цих принципів забезпечена не повною мірою. Проаналізувавши ці принципи, як висновок, зазначив, що загальне враження від організації проведення ВККС кваліфікаційного оцінювання є більше позитивним, ніж негативним. Однак для удосконалення проведення подібних конкурсів у майбутньому є значні резерви.

Із доповіддю «Верховний Суд: місія нездійсненна» виступив заступник голови Господарського суду Харківської області, доцент кафедри господарського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук О. Бринцев. Він зазначив, що на Верховний Суд покладається надзвичайно почесна та разом із тим вельми відповідальна місія. Чи виправдає новий Верховний Суд покладені на нього надії? Чи вистачить у нього владних повноважень для того, аби реалізувати свої конституційні функції та виправдати сподівання суспільства? На жаль, підстав для скепсису більше, ніж для оптимізму. Видно неозброєним оком, як вказав доповідач, що арсенал повноважень Верховного Суду доволі обмежений. Зараз у нього немає ні права видавати обов'язкові роз'яснення, ні, тим більше, права законодавчої ініціативи (яким володів Верховний Суд України до 1996 р.). Таким чином, дисонанс між сподіваннями, які покладаються на Верховний Суд, і наявними у нього повноваженнями для їх реалізації колосальний. Останні явно не відповідають першим. За таких умов доводиться констатувати, що місія Верховного Суду є нездійсненою.

Голова Апеляційного суду Запорізької області, доцент, доктор юридичних наук В. Городовенко виспутив із доповіддю «Вищі спеціалізовані суди: прогалини правового забезпечення». Науковець зазначив, що одним із ще не вирішених завдань є формування

Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду, що передбачені Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до норм Закону, змістовне наповнення правового статусу вищих спеціалізованих судів, обсяг їх компетенції, покладених функцій і встановлених повноважень, не є завершеним і потребує подальших регламентації та розвитку, зокрема, через окремі закони України. На сьогодні дискусія щодо створення вищих спеціалізованих судів та подальшого їх функціонування точиться здебільшого через наявність невирішених принципово важливих питань, а саме: 1) організаційно-правової основи діяльності цих судів; 2) кадрового забезпечення (формування суддівського корпусу, зокрема, створення конкурсної комісії з питань добору кандидатів у судді вищих спеціалізованих судів); 3) визначення підсудності цим судам (обумовлено складністю розмежування компетенції між цими судами та місцевими загальними судами); 4) процесуального порядку розгляду справ у цих судах. Доповідь викликала особливо жваву та цікаву дискусію, тон якої підтримували науковці. Було обговорено декілька проблемних питань і висловлено чимало пропозицій щодо їх вирішення.

Не менш плідні дискусії викликали і наукові доповіді заступника керівника апарату Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, доктора юридичних наук, професора В. Сердюка («Проблеми впровадження електронного судочинства») та асистента кафедри правосуддя Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидата юридичних наук А. Цибуляк-Кустевич («Про недоцільність віднесення справ адміністративної юрисдикції до підсудності місцевих загальних судів»).

Професор В. Сердюк розповів, що загалом електронне судочинство необ-

хідно розглядати як засаду організації судової влади, реалізація якої дає можливість у режимі реального часу максимально спростити щоденне спілкування судових органів із громадянами та іншими особами. У такому розумінні електронне судочинство можна визначити як використання у сфері правосуддя сучасних інформаційних технологій. На сьогодні система електронного судочинства має низку переваг: своєчасність інформування заінтересованих осіб; економія робочого часу суддів та працівників апаратів судів; зменшення витрат на друк документів тощо. Серед її ключових особливостей — електронне заповнення позовних документів; он-лайн консультації щодо інформації та документів, які використовуються у судочинстві; проведення засідань у режимі он-лайн; можливість звернення з електронними запитами та надання копій документів в електронному вигляді; можливість використання електронної адреси для отримання інформації з суду про стан розгляду скарг і справ. Водночас необхідно звернути увагу і на проблемні аспекти. Насамперед це досить високий ризик втрати юридично важливої інформації; неналежний рівень «комп'ютерної грамотності» користувачів; розроблення та введення в експлуатацію відповідного програмного забезпечення; необхідність технічного оснащення судів; слабка захищеність інформаційних продуктів від кіберзлочинності; можливість створення та використання інформаційних продуктів на шкоду інтересам учасників судового процесу.

А. Цибуляк-Кустевич зауважила, що розмежувати публічно-правовий спір від приватноправового буває доволі важко, адже наявність серед його учасників чи то держави, чи то суб'єкта господарювання, само по собі не дає змоги однозначно визначити правову природу такого спору та з'ясувати, до якого суду звертатися. А це породжує ситуацію, коли суддя місцевого загаль-

ного суду крім того, що повинен досконало оволодіти нормами Кримінального процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України і Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також всіма матеріальними нормами, що захищаються у межах цих видів судочинства, має опанувати Кодекс адміністративного судочинства України та всі тонкощі його застосування. І це при тому, що аналіз середньомісячного навантаження на одного суддю місцевого спеціалізованого суду України, порівняно з суддею місцевого загального суду України в 2012–2016 рр., демонструє невтішність ситуації для останніх, оскільки на них припадає в два (а в 2015 р. – у 3!) рази більше справ. Ми цілком розуміємо, що завдання розвантажити загальні суди не було першочерговим при створенні системи адміністративних судів, оскільки з цією метою достатньо було б збільшити кількість суддів у загальних судах, і запровадити в них внутрішню спеціалізацію. Тому вважаємо за доцільне виключити з компетенції місцевих загальних судів справи адміні-

стративної юрисдикції. Або ж, принаймні, впровадити в місцевому загальному суді посаду суді з розгляду цих справ.

Під час роботи секційних засідань були заслухані наукові доповіді студентів та обрані найкращі з них.

Підбиваючи підсумки роботи Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми судового права», професор Л. Москвич подякувала всім учасникам за актуальні доповіді, плідні дискусії, гострі питання та приємну атмосферу на конференції.

За участі та підтримки первинної профспілкової організації студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого було проведено нагородження переможців найкращих наукових доповідей серед студентів, а також Сертифікатами учасника конференції студентів Університету за актуальні та цікаві наукові доповіді.

За результатами конференції видано збірник повних тез наукових доповідей та повідомлень¹, що був вручений оргкомітетом конференції запрошеним та учасникам під час реєстрації.

Учасники та переможці найкращих наукових доповідей серед студентів

¹ *Актуальні проблеми судового права* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Івана Єгоровича Марочкіна (м. Харків, 20 квітня 2017 р.) : у 2 т. / редкол.: Л. М. Москвич (голова) та ін. — Х. : Право, 2017.

ЮВІЛЕЙ
ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАПрН УКРАЇНИ
ВАЛЕНТИНА ВАСИЛЬОВИЧА КОВАЛЕНКА
(до 65-річчя від дня народження)

Валентин Васильович Коваленко народився 15 травня 1952 р. у селі Гольма Балтського району Одеської області. Трудову діяльність розпочав в органах внутрішніх справ. Так, з 1972 р. по 1988 р. працював на посадах: майстра, керівника загону, начальника спеціальної частини, помічника начальника з політико-виховної роботи з особовим складом управління внутрішніх справ Дніпропетровського та Київського облвиконкомів. У 1976 р. закінчив Львівську спеціальну школу підготовки керівного складу МВС СРСР (нині — Львівський університет внутрішніх справ) за кваліфікацією «Юрист». У 1980 р. закінчив Київську вищу школу МВС СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського (нині — Національна академія внутрішніх справ) за кваліфікацією «Юрист». З 1988 р. по 1999 р. обіймав посади, пов'язані з навчально-методичною, науково-педагогічною та управлінською діяльністю: ад'юнкт кафедри кримінології, викладач, старший викладач, доцент, начальник докторантури та ад'юнктури, проректор по роботі з особовим складом Київського інституту внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ. З 1999 р. по 2005 р. відраджений з Міністерства внутрішніх справ у розпорядження державних органів: Координаційного комітету по боротьбі з корупцією

і організованою злочинністю при Президентові України для роботи у Міжвідомчому науково-дослідному центрі з проблем боротьби з організованою злочинністю, злочинністю проти особи та держави, де працює на посаді начальника відділу; з 2000 р. по 2005 р. працює на посадах: Керівника Головного контрольного управління; заступника Глави Адміністрації Президента України — Керівника Головного управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів. З 2005 р. по 2006 р. — директор Інституту права ім. Князя Володимира Великого. У 2006–2010 рр. — заступник головного вченого секретаря Національної академії правових наук України. З березня 2010 р. по квітень 2014 р. — ректор Київського національного університету внутрішніх справ (нині — Національна академія внутрішніх справ). З 2014 р. і дотепер — проректор з міжнародного співробітництва Європейського університету. У 1991 р. Валентин Васильович захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Класифікація покарань осіб, вперше засуджених до позбавлення волі». Вчене звання доцента присвоєно у 1997 р. У 2004 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему

«Організація профілактики економічної злочинності в Україні». Вчене звання професора присвоєно у 2007 р. Обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) у 2009 р.

Має власну наукову школу. Підготував 4 доктора та 15 кандидатів юридичних наук.

Напрями наукової діяльності – проблеми існування злочинності, правові аспекти протидії злочинності (у тому числі організованої) у сфері економіки, а також питань діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності, тероризму та нейтралізації терористів. Опублікував понад 100 наукових праць, зокрема і в співавторстві. Серед них найбільш значущими є: «Контрабанда: засоби попередження та протидії» (2001); «Психологічні особливості організованих злочинних об'єднань (використання психологічних знань в протидії організованої злочинності)» (2002); «Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби» (2003); «Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління» (2004); «Недержавне судочинство в Україні» (2006); Виправно-трудоий кодекс України (2007); «Психологія та педагогіка» (2007); «Неурядові громадські організації в Україні» (2007); «Основи державного управління» (2009); «Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ України (особлива частина)» (2011); «Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ України (спеціальна частина)» (2011); «Кримінально-виконавчий кодекс: Науково-практичний коментар» (2011); «Профілактика злочинності» (2011); «Віктимологічні засади боротьби зі злочинами, що вчиняються в установах виконання покарань України» (2012); «Адміністративна

(поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ України. Загальна частина» (2012); «Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ України. Особлива частина» (2012); «Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ України. Спеціальна частина» (2012); «Реалізація права на правову допомогу засудженим до позбавлення волі» (2012); «Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т.» (2012); «Кримінологічна характеристика осіб, які засуджені до покарань, що не пов'язані з позбавленням волі» (2012); «Реалізація права на правову допомогу засудженим до позбавлення волі» (2012); «Психологія та педагогіка» (2013); «Адміністративне право України. Особлива частина» (2013); «Право культурної основи. Исследование государственной власти: теоретико-методологические, историко-правовые и ценностно-нормативные аспекты» (2014); «Організаційно-правові заходи протидії протиправній діяльності кримінальним лідерам в установах пенітенціарної системи України» (2016).

За роки незалежності України поряд із науковою діяльністю активно займається громадською діяльністю: входив до персонального складу членів Конституційної Асамблеї, член робочої групи з питань реформування кримінального судочинства, член Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, учасник парламентських слухань «Про реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України і впровадження європейських стандартів», член авторського колективу з підготовки Науково-практичного коментаря Кримінального процесуального кодексу України, член робочої групи з питань реформування прокуратури та адвокатури.

У рамках спільної програми Європейського Союзу і Ради Європи займав-

ся розробкою проекту «Посилення боротьби з жорстоким поводженням та безпекою». Входив до складу наукової ради з координації фундаментальних правових досліджень Національної академії наук України. Заступник голови, голова Київської міської організації «Союз юристів України», член виконкому української секції Міжнародної поліцейської асоціації, член

Науково-експертної ради при голові Київської обласної державної адміністрації.

В. В. Коваленко – заслужений юрист України (2004), має звання генерал-лейтенанта міліції. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2011), Почесною грамотою Верховної Ради України (2010), державними та відомчими нагородами.

Наукова рада та редакційна колегія журналу «Право України» щиро вітають шановного Валентина Васильовича Коваленка з ювілейною датою та бажають доброго здоров'я, благополуччя, невичерпної енергії, творчих сил на подальшу плідну працю!

**НОВЕ
ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
З ІСТОРІЇ ВИЩИХ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ
ВЛАДИ В УКРАЇНІ**

І. БОЙКО

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

Відповідно до Указу Президента України П. Порошенка 2017 р. проголошений Роком Української революції 1917–1921 рр., а вшанування подій та видатних учасників цієї революції визначено одним із пріоритетів діяльності органів державної влади України на 2017–2021 рр. У зв'язку з цим важливими є публікації наукових праць, присвячених історії українського державотворення.

Представницьке народовладдя з його виборністю і колегіальністю своїми витокami і традиціями сягає глибини віків. Спадщина української державотворчої теорії та практики, незважаючи на її перервність, надзвичайно багата, не втратила наступності і генетичний зв'язок традицій самоврядування. Невблаганна історія так склалася, що тисячоліття державотворення в Україні, розвиток ідей представницької демократії призвели до формування загальнонаціонального парламенту лише в 1917–1918 рр.

Унікальність історії українського парламентаризму полягає ще й у тому, що український народ, втрачаючи та виборюючи власну державність, навіть

у часи, коли він був роз'єднаний агресивними державами-сусідами, набував досвіду політичного представництва у різних вищих представницьких установах цих держав — сеймах і сеймиках Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, парламентських установах Української козацької держави, Австро-Угорщини, Державній думі Росії, досвіду «радянського парламентаризму» в складі СРСР. Отож, проблематика української історії представницьких органів є практично невичерпною, як невичерпним є минуле українського народу та досвід його державотворення.

Новим здобутком дослідження історії, теорії та практики вищих представницьких органів влади в Україні є монографія відомого українського вченого-правознавця, доктора юридичних наук, професора кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академіка НАПрН України Віктора Миколайовича Єрмолаєва¹. У ній вперше ґрунтовно, комплексно і системно досліджено історію, теорію та практику

¹ *Єрмолаєв В. М.* Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика : монографія. — Х. : Право, 2017. — 448 с.

вищих представницьких органів влади в Україні.

Дотримуючись доброї дослідницької традиції в українській історико-правовій науці, В. Єрмолаєв скрупульозно вивчив і класифікував історіографію парламентаризму та його витоків в Україні за роки її державної незалежності. Найбільш значним здобутком, на думку автора рецензованої монографії, залишається книга, підготовлена Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького за редакцією академіка НАН України і НАПрН України Ю. Шемшученка «Український парламентаризм: минуле і сучасне» (1999 р.), праці О. Мироненка, В. Журавського, О. Бандурки, Ю. Древалю, які започаткували новітній етап досліджень вітчизняного парламентаризму та його історії. У вивчення останньої вагомим внеском необхідно назвати й попереднє дослідження В. Єрмолаєва¹. Таким чином, рецензована монографія є логічним продовженням і розвитком досліджуваної автором складної й актуальної наукової теми.

Рецензована монографія узагальнює накопичений дослідницький досвід із теми, на основі широкого кола історіографічних та історичних джерел — літописів, нормативно-правових актів вищих органів влади, що діяли в різні часи на території України, документів політичних партій другої половини ХІХ ст., політико-правових трактатів, конституційних проектів українських мислителів, політичних діячів, юристів, періодики. Окрасою цієї праці є використання у ній архівних матеріалів. Автор вивчає генезу, поетапне становлення вищих представницьких органів влади в Україні до початку ХХ ст., теоретичні аспекти інституту народного представництва, що значною мірою заповнює прогалини в історико-юридичному знанні про державотворчі процеси в Україні. Монографія

В. Єрмолаєва ще раз нагадує нам: ми повинні вивчати й шанувати власні політичні й правові традиції, культуру.

Вже у першому розділі монографії автор проаналізував політичні ідеї в літописах і літературі доби Київської Русі, вдало виокремив у них головне — перші узагальнення державницького досвіду, визначення способів зміцнення єдності держави, відповідальності державної влади перед суспільством, значення законності і правосуддя у державі, сформульовані критерії оцінки влади і можновладців та ін. Таке напрочуд державницьке мислення наших далеких пращурів було своєрідним продовженням античної політико-правової думки.

Незважаючи на попередній величезний досвід вивчення багатьма поколіннями істориків державно-правового ладу Київської держави, автор рецензованої монографії по-новому подає історію та історіографію давньоруського віча, представництво в боярській раді, їх склад, компетенцію, процедуру роботи. Досить зазначити, що в сучасній російській літературі за усталеною традицією формою державного правління у Київській Русі вважається необмежена монархія. В. Єрмолаєв, ретельно вивчаючи літописи, переконливо довів народоправну роль віча, його вирішальну роль у взаєминах із великокнязівською владою, «покликанні» князів, укладанні «ряду» з князем, у вирішенні питань війни і миру тощо (с. 36–46). На думку автора, безперечна пріоритетність законодавчої, управлінської діяльності і судочинства київських князів не заступила ролі віча як давнього органу народного волевиявлення, не постійно діючого органу загальнодержавної та земської влади. Отже, нам важливо пам'ятати про народоправні традиції на Русі, роль віча в державному житті як надзвичайного верховного органу практично з необмеже-

¹ *Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. — Х.: Право, 2005. — 272 с.*

ною компетенцією. Інша справа — у Галицько-Волинській державі, де віче зберігало лише зрідка роль арбітра і вищої інстанції у князівській політиці, взаєминах князя з боярами і в XII–XIII ст.

Не менш цікавий і розділ у монографії, де аналізується сеймовий досвід українства польсько-литовської доби. І вивченням державно-правових ідей в українській літературі того часу, в якій, як у Ст. Оріховського Роксолана — «русинського Аристотеля», вже містилося юридизоване визначення держави, задовго до Ш.-Л. Монтеск'є, — концепції поділу влади, верховенства Сейму, законів у державі, міркування про важливість високих чеснот для парламентаріїв та ін. І розробкою ідей князівської України, Козацької держави... Ґрунтовно, на основі опублікованих літописних та архівних документальних джерел, праць М. Грушевського, М. Максимейки, І. Малиновського тощо, польських і литовських дослідників у виданні відтворена історія становлення станово-представницьких органів влади в Литві і Польщі, українського представництва в них, компетенція і процедура роботи сеймів та повітових сеймиків. На думку автора монографії, сеймовий досвід українства, його участь у вищих і місцевих представницьких органах Великого князівства Литовського, Польського королівства і Речі Посполитої збагатив його державницький досвід, правову культуру. Проте в монографії цей вплив не перебільшується. Тут зазначається: обмежене українське представництво в польсько-литовських сеймах і сеймиках, пануюча політика колонізації й покатоличення, посилення економічного поневолення наближали національно-визвольну боротьбу українського народу, відродження його державності.

У рецензованій праці звертають на себе увагу й критичні авторські оцінки висновків деяких дослідників, що надає

їй ще більшої наукової цінності. Так, деякі історики стверджують, що, маючи на увазі Козацьку державу, «новоутворений державний механізм не може базуватися на демократичних чи республіканських засадах» без орієнтації на монархізм, а політичні погляди і програми гетьманів збіднюють до «орієнтаційних ідей» та формування «національної геополітики», що важливо, але явно недостатньо (с. 101, 102). У надзвичайно цікавому і насиченому розділі 3 «Ради часів Гетьманщини» рецензованої монографії автор багато в чому відмовляється від стереотипів, застарілих оцінок державницької думки гетьманів України, Генеральної і Старшинської козацьких рад.

Новим в історичному й теоретичному аспекті є авторський аналіз державницьких альтернатив до початку і під час національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького та його послідовників — Козацька республіка або Руське князівство у федеративному зв'язку з Річчю Посполитою, парламентсько-гетьманська республіка за конституційним проектом П. Орлика. Справді, державницька думка і державотворча практика гетьманів України й кошових Запорожжя — унікальне явище в середньовічній Європі, її суспільно-політичної думки.

Розлогий історіографічний огляд літератури про українську Національну революцію 1648–1676 рр., політичну систему Гетьманщини та її центральні установи, започатковані працями Д. Яворницького, М. Грушевського, Л. Окиншевича, дозволив авторіві монографії, завдяки ретельному вивченню документальних джерел, переглянути звичні з радянських часів погляди на генеральні козацькі ради як «певного атавізму минулого», їх другорядну роль у законо- і державотворенні, негативного ставлення до них Б. Хмельницького та його наступників. В. Єрмолаєв ґрунтовно дослідив державно-правовий статус Генеральної

козацької ради, терміни її скликання, склад, компетенцію, представництво та процедурні питання роботи. За його висновками, за часів Б. Хмельницького відбулося щонайменше 20 (21) зібрань загальновійськових козацьких рад, із них 12–14 — Генеральної ради, приблизно стільки ж — за 1657–1687 рр. (с. 147). На думку автора, визначення термінів скликання генеральних рад, їх складу і компетенції потребує подальшого вивчення і корегування, врахування впливу обставин майже безпервної війни.

У монографії відображено закономірне зростання ролі Старшинської козацької ради, підтверджено, слідом за М. Грушевським і Л. Окиншевичем, представницький характер загальної старшинської Ради, головним призначенням якої було схвалення політичних рішень, напрацьованих вужчим складом Ради — колегією генеральної старшини. Варто погодитися із висновком автора, що вона була традиційним виборним представницьким органом у Гетьманщині, компетенція якої з часом розширювалася за рахунок її звуження у гетьмана і Генеральної ради. Остання стала зародком козацького парламентаризму, «сеймом» і «сенатом» (Радою старшин) на козацький лад, подальшим розвитком самоврядних, виборних традицій в Україні.

У розділі 4 монографії змістовно відображено розвиток вітчизняними мислителями ідей парламентаризму (кінець XVIII — початок XIX ст.). Тут проаналізовані, зокрема, конституційні проекти С. Десницького, П. Пестеля, Г. Андрузького, М. Драгоманова, М. Грушевського, праці правознавця П. Лодія, публіцистика І. Франка з питань теорії та практики парламентаризму в Австро-Угорщині та Росії. Аналіз історії українського представництва в парламентських установах Австро-Угорщини в монографії проведено з використанням вже набутого плідного досвіду сучасних західно-

українських істориків-правознавців — В. Кульчицького, Б. Тищика, І. Бойка, М. Настюка, М. Никифорака, О. Мікули, О. Аркуші, І. Чорновола та ін. Внаслідок цього автору монографії вдалося коротко, але змістовно відтворити участь українців у законотворенні імперського рейхстагу і рейхсрату, Галицького і Буковинського сеймах, у виборчих кампаніях, захисті соціальних та національних прав українців. Цей досвід, як зазначає автор монографії, зіграв помітну роль у розвитку народного представництва, парламентського життя на західноукраїнських землях, досвіду самоврядування, який буде використано в революційних подіях 1917–1920 рр.

Коротким і менш плідним, на думку В. Єрмолаєва, був досвід українського представництва в Державній думі Російської імперії. Використані автором стенографічні звіти засідань Думи чотирьох скликань, огляди її діяльності, документальні збірники й матеріали української преси дозволили відтворити головне в діяльності української думської громади, в парламентському досвіді українських політичних партій.

Останній, найбільш складний розділ 5 монографії «Становлення вітчизняного парламентаризму в добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.» теж розпочинається з аналізу та характеристики української державно-правової думки на початку XX ст., концепцій державотворення. Вершиною розвитку теорії українського конституціоналізму і парламентаризму автор правомірно розглядає розробку теорії правової держави наприкінці XIX — на початку XX ст., зокрема, М. Ковалевським, В. Гессеном, П. Новгородцевим, С. Котляревським, Б. Кістяківським. Сформульовані ними основоположні принципи правової держави, організації та діяльності народного представництва, їх методологічні підходи до вивчення державно-правової реальності і сьогодні вражають своєю

теоретичною довершеністю. Автор рецензованої монографії, мабуть, вперше дав комплексний виклад основних державотворчих концепцій доби національно-визвольних змагань — утвердження в Україні народовладдя і демократичної автономії в складі Російської федеративної республіки, парламентської моделі Української Народної Республіки (далі — УНР) на протигагу лєнінській моделі «республіки Рад» або «трудої монархії» у формі гетьманату. Унікальним явищем у розвитку української теорії конституціоналізму В. Єрмолаєв вважає конституційні проекти М. Грушевського, С. Дністрянського, які відповідали найдосконалішим європейським конституційним доктринам того часу.

Безсумнівно, найбільш актуальною частиною рецензованої монографії є дослідження історії Української Центральної Ради (далі — УЦР) — її утворення, формування складу та представництва, організаційних структур і компетенції, активного законотворення. Вони ґрунтовно аналізуються автором. На його думку, документи і матеріали, її законодавчі акти (з проголошенням УНР і до 29 квітня 1918 р. — близько 100) засвідчують послідовну реалізацію УЦР її парламентських функцій: законодавчої, установчої, контрольної, бюджетно-фінансової, внутрішньополітичної та зовнішньополітичної. Спростовується усталена думка, що процедура законотворення в УЦР була практично відсутня. Її порядок, правові форми роботи, парламентські процедури, як стверджує автор, вироблялися здебільшого власним досвідом, найменше — за європейськими зразками чи досвідом Державної думи Росії (с. 355–367). Таким чином, попри недоліки і невирішені проблеми, особливо — територіального представництва, спричинені надзвичайно складними обставинами тривалих воєнних дій на території України, агресії більшовицької Росії і розпаду громадян-

ської війни, УЦР стала першим загальнонаціональним вищим представницьким органом, який акумулював державотворчі прагнення українців та відновив їх державність на початку ХХ ст. Розпочатий ним конституційний процес, який автор ділить на три етапи, завершився прийняттям демократичної Конституції УНР як основи її правової системи. Проте безперечний позитивний парламентський досвід актуальний через 100 років для сучасного українського парламенту і в тому сенсі, що «революційний парламент» виявився неспроможним подолати глибоку соціальну й політичну кризу в країні своїми запізнилими й недосконалими законодавчими актами, незавершеністю і непослідовністю у реформуванні державного механізму, в організації місцевого самоврядування, розбудові збройних сил УНР і, особливо, у вирішенні земельного питання, що спричинило стрімке падіння його авторитету серед населення, втрату його підтримки.

На сучасному рівні історико-правової науки В. Єрмолаєв досліджує в монографії й наступні спроби відновлення вищих представницьких органів влади за часів Гетьманату і Директорії. Архівні матеріали, опубліковані документи, спогади В. Винниченка, П. Скоропадського, І. Мазепи, П. Христюка та інших учасників державотворення, праці сучасних дослідників дозволили автору відтворити спроби відродження парламентаризму в надзвичайно складних умовах воєнних дій на території України, «отаманщини». У виданні показано плідні результати державотворення у Західно-Українській Народній Республіці, діячі якої, незважаючи на складні обставини, створили тимчасовий парламент і уряд, заклали основи конституціоналізму, системи місцевих представницьких органів.

Автор свідомо не оминає історії та ідеології «радянського парламентаризму» як системи, піраміди Рад на проти-

вагу «буржуазному парламентаризму». На основі використання архівних матеріалів, документальних збірників, деяких спеціальних досліджень В. Єрмолаєву вдалося значно доповнити й уточнити наші знання про творення і функціонування найвищих радянських представницьких інституцій в Україні у 1917–1920 рр., їх неповторний і суперечливий позитивний і негативний досвід, який збагатив українську державотворчу практику. Хочеться побажати автору монографії не зупинятися на досягнутому і в наступній монографії висвітлити історію становлення й розвитку правових основ організації та діяльності найвищих представницьких органів влади в УРСР і довести її до сучасної Верховної Ради України.

З огляду на зазначене вище, можна стверджувати, що рецензована монографія В. Єрмолаєва «Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика» є значним здобутком сучасної історико-правової науки і заслуговує на високу оцінку. Методологічна цілісність, високий науковий рівень, внутрішня логічність і змістовна виваженість дають змогу назвати її фундаментальною науковою працею. Вона є значною подією у розвитку української історико-правової науки. Монографія буде корисною для науковців, викладачів, аспірантів і студентів вищих юридичних навчальних закладів України, а також усіх, хто цікавиться історією українського державотворення.

Пропонується монографія:

Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика : монографія / В. М. Єрмолаєв. — Х. : Право, 2017. — 448 с.

Монографія висвітлює витoki народовладдя і представницької влади на Русі, сеймовий досвід українства у вищих представницьких установах Литви і Польщі, Австрії та Австро-Угорщини, Державній думі царської Росії на основі аналізу теоретичних та історичних першоджерел (літописів, хронік, політико-правових трактатів, архівних матеріалів тощо), праць видатних істориків минулого та сучасних дослідників. Автор аналізує ідеї народоправства, перші конституційні проекти, чим була багата вітчизняна політико-правова думка, історію органів прямої демократії, представницьких органів влади в Україні, в Русько-Литовській державі, Гетьманщині, їх компетенцію, функції та порядок роботи, формулює узагальнюючі висновки. Розкривається зміст українського представництва в парламентських установах Австро-Угорщини та царської Росії. Особлива увага в монографії приділена історії вищих представницьких органів доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Досліджуються і висвітлюються досвід першого вітчизняного тимчасового парламенту — Української Центральної Ради (представництво, порядок формування та структура, функції та компетенція, законотворення, процедура роботи), виборча система, спроби створення парламенту доби Гетьманату і Директорії, розвиток парламентаризму в Західно-Українській Народній Республіці, система радянських вищих представницьких органів.

Для науковців і фахівців у галузі історії держави і права, викладачів і студентів юридичних вузів і факультетів.

**СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ
ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА,
ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАПрН УКРАЇНИ
ОЛЕКСАНДРА ВІКТОРОВИЧА ЗАДОРОЖНЬОГО**

12 травня 2017 р. на 57-му році життя помер професор Олександр Вікторович Задорожній — визнаний лідер української науки міжнародного права, вчитель багатьох поколінь юристів-міжнародників, яскравий політичний і громадський діяч, один із засновників українського приватного юридичного бізнесу.

О. В. Задорожній народився 26 червня 1960 р. у селищі міського типу Красний Кут Луганської області. 1977 р. став студентом факультету міжнародних відносин і міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині — Київський національний університет імені тараса Шевченка, Університет), який закінчив 1982 р. Сформований як юрист-міжнародник під впливом своїх учителів — професорів В. Г. Буткевича, І. І. Лукашука, К. С. Забігайла, К. К. Сандровського, В. А. Василенка та інших — у перші роки своєї професійної діяльності Олександр Задорожній поєднував написання кандидатської дисертації «Генезис і еволюція мондіалізму: міжнародно-правові аспекти», яку він захистив 1988 р., з активною викладацькою та організаційною роботою на рідному факультеті (мине час, і ідеї, вперше висловлені в кандидатській дисертації, обговорюватимуться на міжнародних форумах як новатор-

ські та стануть в основі проектів реформування сучасного міжнародного правопорядку).

Університетська кар'єра Олександра Вікторовича включала посади асистента кафедри міжнародного права та іноземного законодавства Університету (1982–1989 рр.), заступника декана факультету міжнародних відносин та міжнародного права (1988–1991 рр.), старшого наукового співробітника (1991–1993 рр.), доцента кафедри міжнародного права (1993–2003 рр.), завідувача (з 2003 р.) та професора (з 2007 р.) цієї кафедри. Блискуче розуміння О. В. Задорожнім організації навчального процесу та його управлінські

здібності знадобилися й рідному Університету загалом: з 2006 р. по 2008 р. він обіймав посаду проректора Університету з науково-педагогічної роботи. Та якими б не були адміністративні посади, головним для Олександра Вікторовича завжди було викладання і виховання нових поколінь юристів-міжнародників. За 35 років роботи зі студентами він зробив безпосередній, а часто й вирішальний внесок у професійне та людське становлення величезної кількості фахівців найвищого рівня.

Із заснування у 1990 р. юридичної фірми «Проксен» починається активна робота Олександра Задорожнього

з розбудови приватного юридичного бізнесу в Україні. Очолюваний ним до 1998 р. «Проксен» був не тільки лідером ринку приватних юридичних послуг того десятиліття, а й визначив професійний розвиток багатьох вітчизняних правників.

1998 р. О. В. Задорожній уперше стає депутатом Верховної Ради України і починає активну законотворчу діяльність, виступаючи ініціатором та автором десятків законопроектів. Уже 2000 р. він очолює один із ключових парламентських комітетів — з питань правової політики — на чолі якого забезпечує ухвалення багатьох законів, спрямованих на вдосконалення вітчизняної правової системи, зокрема «малої судової реформи» 2001 р. Законотворча та політична діяльність Олександра Задорожнього переходить на новий етап у 2002 р., коли його було переобрано народним депутатом і призначено Постійним представником Президента України у Верховній Раді України, яким він і залишався до завершення каденції Л. Кучми на посту Глави держави (2005 р.). Невдовзі його підтримка знадобилася політичним діячам найвищого рівня знову: у 2008–2010 рр. О. В. Задорожній — радник Прем'єр-міністра України. І поза будь-якими формальними посадами Олександр Вікторович ніколи не відмовляв у допомозі та пораді всім, хто звертався до нього у справі захисту інтересів України та її розвитку, зокрема міністерствам закордонних справ, юстиції, економіки, оборони тощо.

З притаманними йому ентузіазмом та енергією Олександр Вікторович працював на міжнародній арені. Він багато подорожував, виступав на поважних міжнародних конференціях в Європі, Азії, Америці, був членом Постійної палати Міжнародного третейського суду та Консультативного комітету Ради Європи щодо Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин.

Політична діяльність О. В. Задорожнього зовсім не стала на заваді його роботі з підтримки вітчизняної міжнародно-правничої науки. 1999 р. він очолює Українську асоціацію міжнародного права, у рамках якої розгортає потужну видавничу роботу. Його ініціатива, наукова ерудиція та благодійна фінансова підтримка роблять можливими відновлення і регулярну публікацію «Українського часопису міжнародного права» та великої серії українських підручників і наукових монографій з міжнародного права. Організовані ним на базі Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка щомісячні міжнародно-правові читання дали новий потужний імпульс розвитку української науки міжнародного права.

Так само не вщухала власна дослідницька робота професора Задорожнього. Ще до подій Революції Гідності він активно опрацьовував міжнародно-правовий вимір українсько-російських відносин, послідовно готуючи системне дослідження цієї життєво важливої для України тематики. Події 2013 та 2014 років продемонстрували, наскільки пророчим був вибір предмета дослідження. Низка монографій Олександра Вікторовича, серед яких «Генеза міжнародної правосуб'єктності України» (2014), «Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014 рр.» (2014), «Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права» (2015), «Анексія Криму — міжнародний злочин» (2015), а також його фундаментальна докторська дисертація «Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації», захищена 2015 р., стали кульмінацією його наукової роботи та сформували основу міжнародно-правової позиції України. О. В. Задорожній не був би собою, якби обмежився лише власними

дослідженнями: за своєю редакцією він видав колективну монографію «Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право» (2014), мобілізувавши на міжнародно-правовий захист України потужний колектив українських і закордонних фахівців.

Делікатний, порядний і скромний, Олександр Задорожній поєднував у собі таланти глибокого та критичного інтелектуала, ерудита, організатора, натхненника та провідника. Його завзята, невтомна та наполеглива праця

принесла за недовге життя безліч успіхів у всіх сферах діяльності, до яких він звертався, та стала джерелом натхнення для всіх, кому пощастило вчитися у нього, працювати з ним чи просто знати його. Годі й уявити масштаб втрати, якої зазнали його рідні та близькі, численні колеги та ще більш численні учні, українська та європейська науки міжнародного права. Проте слід, який Олександр Задорожній залишив у серцях і душах людей, добра і світла пам'ять про нього залишаться назавжди.

*Кафедра міжнародного права
Інституту міжнародних відносин
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)*

*Інститут міжнародних відносин
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)*

Українська асоціація міжнародного права

Редакція юридичного журналу «Право України» висловлює сердечне співчуття рідним і близьким з приводу передчасної смерті Олександра Вікторовича Задорожнього. Сумуємо разом із вами. Світла йому пам'ять.

Юридичний журнал
«ПРАВО УКРАЇНИ»
5/2017

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17414–6184ПР від 08.02.2011 р.

*Журнал рекомендовано до друку
Вченою радою Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 13 від 25 травня 2017 р.).*

Редагування *О. Красенко*
Комп'ютерна верстка *О. Карташової*
Художнє оформлення *С. Харука, О. Бойко*

Підп. до друку 12.06.2017. Формат 70x108/16.
Папір офсетний. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. **17,85**. Обл.-вид. арк. **17,57**.
Зам. 17-367. Ціна договірна.

Адреса редакції:

Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21
Телефони: +380(44) 537–51–00 (головний редактор),
+380(44) 537–51–10 (редакція)

www.pravoua.com.ua

*Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в друкованих матеріалах,
несуть автори. Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.*

Віддруковано у ПАТ «ВІПОЛ»
Україна, 03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.